

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2022 ТОМ 25 № 3

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2022

Науково-теоретичний альманах

ГРАНІ

Том 25 № 3 2022

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2022

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовене Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О.В.	д.філос.н., доц. (Україна)
Литвинова Т.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Плохій С.М.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Руслан	д.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Третяк О.А.	д.п.н., доц. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора:
Іванова С.А., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Редактор: Мазур О.Г.
Коректор: Лиман А.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

25 (3) 2022

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2022

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Isetti G.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Kulyk O.V.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Lytvynova T.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.M.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Tretyak O.A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.
Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Krivoshein V.V.,
Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.
Editor: Mazur O.G.
Corrector: Lyman A.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Філософія

С. 5

Мурашкін Михайло

HAPPINESS and TERMINATION

С. 11

Мелещук Анатолій

Трансформація антропологічних вимірів культури Японії під впливом дзен-буддизму в епохи Камакура, Муроматі і Мамояма

С. 16

Ясна Іллі

Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 2. Експертна думка, практика, терапія, дозвілля

С. 25

Несправа Олександра

Герменевтичні мотиви у творчості Оригена

С. 30

Бородій Аліна

Нейрофеноменологія Франциско Варели

С. 36

Шталович Олександр, Шталович Інна

Сутність сім'ї у традиційній та сучасній культурі (філософський аналіз)

Історія

С. 42

Іваненко Валентин

Репресії у промисловому секторі міжвоєнної Катеринославщини – Дніпропетровщини (1920-30-ті рр.)

С. 49

Карімлі Самір Салім оглу

Міжнародні телекомунікаційні зв'язки Азербайджанської республіки (1991-2001 рр.)

С. 56

Кучера Ірина, Гайналь Тетяна, Даниляк Ростислав

Особливості російського адміністративного управління у Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві Галичини (серпень 1914 – червень 1915 рр.)

С. 63

Приходько Микола

Дискутивні віхи модерної методології дослідження історичних наук як складної системи принципів наукового пізнання

С. 70

Ісмайлов Надір, Байрамова Ірада

Методологія дослідження та вивчення документообігу у сфері туризму (на основі досвіду місцевих бібліотек)

Політологія

С. 77

Хомерікі Олена, Гладких Валентин, Мостіпан Олександр
Ефективність реалізації та перспективи модернізації стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції

С. 83

Кибіч Яна

Позиція Канади щодо нової ролі Сполученого Королівства в Європі

С. 88

Герасименко Олександр

Основні особливості позитивістського, психоаналітичного і соціологічного підходів до визначення поняття "політична пропаганда"

Contents

Philosophy

P. 5

Murashkin Mykhailo

HAPPINESS and TERMINATION

P. 11

Meleschuk Anatolii

Transformation of Anthropological Dimensions of Japanese Culture under the Influence of Zen Buddhism in the Kamakura, Muromati and Mamoyama Eras

P. 16

Yasna Ilami

Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 2. Expert Opinion, Practice, Therapy, Leisure

P. 25

Nesprava Oleksandra

Hermeneutic Motives in the Works of Origen

P. 30

Borodii Alina

Neurophenomenology of Francisco Varela

P. 36

Shatalovych Oleksandr; Shatalovych Inna

The Essence of the Family in Traditional and Modern Culture (Philosophical Analysis)

History

P. 42

Ivanenko Valentin

Repressions in the Industrial Sector of the Interwar Katerynoslav Region - Dnipropetrovsk Region (1920-30s)

P. 49

Karimli Samir Salim

International Telecommunication Relations of the Republic of Azerbaijan (1991-2001)

P. 56

Kuchera Iryna, Hainal Tatiana, Danyliak Rostislav

Features of the Russian Administrative Administration in the Provisional Military Governor-General of Galicia (August 1914–June 1915)

P. 63

Prykhodko Mykola

Discursive Milestones of the Modern Research Methodology of Historical Sciences as a Complex System of Principles of Scientific Knowledge

P. 70

Ismayilov Nadir, Bayramova Irada

Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries)

Politology

P. 77

Khomeriki Olena, Gladkykh Valentyn, Mostipan Oleksandr
Efficiency of Implementation and Prospects of Modernization of Communication Strategy in the Field of European Integration

P. 83

Kybich Yana

The Position of Canada on the New Role of the United Kingdom in Europe

P. 88

Herasymenko Oleksandr

Main Characteristics of Positivist, Psychoanalytic and Sociological Approaches to Defining the Concept of "Political Propaganda"

HAPPINESS and TERMINATION

UDC: 248.2 +316

DOI: 10.15421/172229

Murashkin Mykhailo Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7656-664X>, michailmurashkin@gmail.com*Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The aim of the study is to prove the similarities between the category of happiness and the state of TERMINATION. The aim is to identify the features of the state of TERMINATION as a certain psychological state of man feels like a happy state, the characteristics of which he can fall into such a philosophical category as "happiness". The methodology is based on a comparative research method, ie on comparing the characteristics of the category of happiness and the state of TERMINATION. The aim of comparative studies is to identify connections based on the comparison of different human states as phenomena of mental manifestations and categories of philosophy that have changed their meaning in different historical periods. That is, various human states are considered and the properties-characteristics of the TERMINATION state, the state under study, are revealed. Different views on happiness as a category of philosophy in its historical substantive changes are also considered. The scientific novelty is that for the first time a comparison of the category of "happiness" and the state of TERMINATION. The documentary literature on the basis of which the main property of a certain state of human consciousness is highlighted is considered. According to this, the main characteristic was the name of the state, as the state "TERMINATION". The properties-characteristics of the TERMINATION state are revealed. These characteristics are compared with the characteristics of the category of "happiness". The findings show that the characteristics of the TERMINATION state are similar to those of the "happiness" category. It is proved that the state of TERMINATION is a component of the category "happiness".

It is established that the state of TERMINATION coincides with the category of "happiness" in that it experiences a state in which a person fulfills all desires. That's why all sorts of desires disappear for a while. It is established that the state of TERMINATION is a complete absence of desires. It was also found that there is no need for external impressions.

On the examples of documentaries of religious and mystical culture it is established that in a state of happiness, as well as in a state of TERMINATION, a person becomes above his desires, owns himself. Thus the state of happiness and the state of TERMINATION are similar.

Keywords: category, happiness, state, termination, component, similarity

Citation: Murashkin, M. (2022). Happiness and Termination. *Grani*, 25(3), 5-10. <https://doi.org/10.15421/172229>

ЩАСТЯ І ПРИПИНЕННЯ

Мурашкін Михайло*Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (Дніпро, Україна)*

Анотація

Метою дослідження є доведення подібностей категорії щастя і стану ПРИПИНЕННЯ. Метою є виявити за якими особливостями стан ПРИПИНЕННЯ як певний психологічний стан людини відчувається як щасливий стан, за якими характеристиками він може входити в таку філософську категорію як «щастя». Методологія ґрунтується на компаративному методі дослідження, тобто на порівнянні характеристик категорії щастя і стану ПРИПИНЕННЯ. Метою компаративістики є виявлення зв'язків на основі зіставлення різних станів людини як явищ проявів психіки та категорій філософії, які змінювали свій зміст в різних історичних періодах. Тобто розглядаються різні стани людини і виявляються властивості-характеристики стану ПРИПИНЕННЯ, стану який досліджується. Також розглядаються різні погляди на щастя як категорію філософії в її історичних змістовних змінах. Наукова новини полягає в тому, що вперше розглядається порівняння категорії «щастя» і стану ПРИПИНЕННЯ. Розглянута документальна література на основі якій виділена головна властивість певного стану людської свідомості. За цією, головною характеристикою була введена назва стану, як стан «ПРИПИНЕННЯ». Виявлені властивості-характеристики стану ПРИПИНЕННЯ. Ці характеристики зіставлені з характеристиками які має категорія «щастя». Висновки показують, що характеристики стану ПРИПИНЕННЯ подібні характеристикам категорії «щастя». Доведено, що стан ПРИПИНЕННЯ є складником категорії «щастя».

Встановлено, що стан ПРИПИНЕННЯ збігається з категорією «щастя» тим, що переживається стан при якому людиною виконані всі бажання. Тому і зникають на деякий час усілякі бажання. Встановлено, що стан ПРИПИНЕННЯ – це повна відсутність бажань. Також встановлено, що нема потреби у зовнішніх враженнях.

На прикладах документалістики релігійно-містичної культури встановлено, що в стані щастя, також я і в стані ПРИПИНЕННЯ людина стає над своїми бажаннями, володіє собою. Цим стан щастя і стан ПРИПИНЕННЯ – подібні.

Ключові слова: категорія, щастя, стан, припинення, складник, подібність

Цитування: Мурашкін М. Щастя і припинення. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 5 - 10. <https://doi.org/10.15421/172229>

Стаття надійшла / Article arrived: 09.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями зводиться до доведення того, що стан ПРИПИНЕННЯ є складником категорії «щастя».

Аналіз останніх досліджень і публікацій в яких започатковано розв'язання даної проблеми показує, що властивості-характеристики стану ПРИПИНЕННЯ яскраво відображені в документальних свідченнях, коли «всі думки вмерли, і всі відчуття припинились» (Кришнамурти, 1999, с. 56), коли у людини «переживання себе припинилось» (Махарши, 1999, с. 118). Тобто існує така властивість-характеристика як зникнення в людині її «я», коли «ви дивились на нього і зникли, щоб вже ніколи не бути колишнім» (Кришнамурти 1999, с. 293), та демонструються інші властивості-характеристики, необхідні для аналізу. Тіж самі теми розглядаються категорією «щастя», коли мова йде про «виконання суттєвих потреб, очікувань та бажань» (Хеффе, 2009, с. 186). Документалістика свідчить про існування стану ПРИПИНЕННЯ, при якому «припиняється це роблення, як непотрібне» (Мурашкин, 2020, с. 474). Але залишається недоведеним те, складником якої категорії є стан ПРИПИНЕННЯ.

Мета статті полягає в тому, щоб довести, що стан ПРИПИНЕННЯ є складником категорії «щастя».

Виклад матеріалу дослідження робиться через демонстрацію властивостей-характеристик стану ПРИПИНЕННЯ і розкриття особливостей категорії «щастя», де дух виступає як «самодостатня сутність (субстанція)» (Халапсис, 2017, с. 265). Також враховуються історичні зміни в духовному житті людини (Halapsis, & Halapsis, 2021, p. 5-17).

Щастя. Щастя – це бути щасливим при виконанні основних, основополагаючих і головних вищих потреб. Існувати в стані щастя – це стан при виконанні в людині того, що вона очікує знайти. В стані щастя в людині вже виконані всі бажання. Цим стан щастя подібний стану ПРИПИНЕННЯ. В стані щастя припиняють функціонувати бажання, тому що всі бажання виконані. В стані ПРИПИНЕННЯ теж зникають усілякі бажання. Стан ПРИПИНЕННЯ – це повна відсутність бажань, стан поза бажаннями.

Стан ПРИПИНЕННЯ пов'язаний з тим зв'язком, «який необхідно припинити» (Деррида, 1999, с. 629). Це стан ПРИПИНЕННЯ. Це «спокій перебування в собі» (Деррида 1999, с. 626). Це те, що припиняє всілякі прояви. В людині це «процес відстороненого ставлення до себе» (Деррида, 1999, с. 632).

Сучасна філософія помічає, що в стані ПРИПИНЕННЯ у людини немає бажань, немає потреби в зовнішніх враженнях. Буває так, що «знайшли самість і більше немає потреби у зовнішніх враженнях» (Кристева 2004, с. 273). Стан людини, коли в неї відсутня потреба в зовнішніх враженнях, співпадає зі станом ПРИПИНЕННЯ. В стані ПРИПИНЕННЯ у людини також відсутня потреба у зовнішніх враженнях. Більше того, ми бачимо, що за концептами сучасної філософії і самість людини співпадає з ПРИПИНЕННЯМ.

Під ПРИПИНЕННЯМ сучасна філософія часто розуміє вищий стан людини, або Вищу людину. Ця Вища людина не має ніяких бажань і потреб. Отже «вища людина вже не має потреби навіть в Богові» (Делєз, 1999, с. 178). Дійсно, людина може мати такий стан, що у неї немає бажань і потреб. Цей стан у людини тримається деякий короткий час. Потім у людині знову пробуджуються і бажання, і потреби. Людина в стані ПРИПИНЕННЯ, або Вища людина, володіє собою; тобто володіє емоціями, бажаннями. Але це – в певній мірі. Потреби все одно штовхають людину до певних дій.

ПРИПИНЕННЯ в сучасній філософії не має однозначності. Воно торкається і реальності особливого стану як не свого, і суб'єктивного світу людини, де ПРИПИНЕННЯ, або інше – як щось своє. Тут між певним «принципом і тим, що з'являється як його інше, а саме, принцип реальності як його інше, потяг до смерті як своє інше» (Деррида, 1999, с. 445). Тут принцип реальності «відмовляється від якого б то не було задоволення і бажання, від якого б не було автоафективного ставлення, без якого неможливе виникнення ні бажання, ні задоволення» (Деррида, 1999, с. 446).

За поглядами сучасної філософії «в самому «я» принцип задоволення бере гору над принципом реальності, чим наносить шкоду всьому організму» (Деррида, 1999, с. 448). Але такого нема в стані ПРИПИНЕННЯ, де людина стає над бажаннями.

В релігійно-містичній культурі є важливим те, що людина має бути остронь, «відмовитися від світу – для брахманів означало стати вище за будь-які вчинки» (Швейцер, 2002, с. 49). «Брахмани мали сміливість зізнатися, що медитації про світ не містять в собі нічого етичного» (Швейцер, 2002, с. 49). Але для людини медитація дає багато корисного. Медитація використовувалася в доязичницькі часи, і «в язичництві домінує особистісне сприйняття Божественного через обряд, медитацію» (Колодний, 2013, с. 102).

Ще з язичницької давнини відомо, що медитація дає людині гармонію, «врівноважуючи лад і безлад» (Колодний, 2009, с. 139). «Медитацію можна розглядати як деавтоматизацію звичних нам психічних структур – медитуючий виходить за межі логічно-структурної свідомості. Виникає особливий стан свідомості, при якому відбувається ніби «злиття» з об'єктом медитації, «розчинення» в ньому, втрата уявлення про межі власної особистості» (Поликарпов, 1987, с. 90). Але коли ми кажемо про втрату меж власної особистості, то торкаємось питання людського «Я» і «ПРИПИНЕННЯ».

Роздуми сучасної філософії показує стан ПРИПИНЕННЯ як припинення непотрібних дій, припинення зайвої і непотрібної діяльності. Тут проходить розчинення і руйнація всього зайвого. Постмодернізм каже про «розчинення особистості в безособистісному» (Багай, 2000, с. 117), від чого виникає «порожнеча, яка засвідчує про «я», що розчинилося» (Делєз, 2002, с. 160). Йде процес очищення поки не виникне «відкритість Цілого, в

якому нічого ні бачити, ні споглядати» (Делез, 2000, с. 189). Тут стан ПРИПИНЕННЯ своїми властивостями-характеристиками подібний «умиротворенню, заспокоєнню і особливому стану щастя» (Кристева, 2010, с. 163).

В «Теорії релігії» Жорж Батай вказує на неспокій від бажань. «На відміну від знання, яке підтримує людину в стані пасивного заспокоєння, бажання втягує його в занепокоєння» (Батай, 2000, с. 6). Але відомо, що стан ПРИПИНЕННЯ є стан заспокоєння і відсутності бажання. Людина не може існувати поза бажаннями, поза потребами. Тому відсутності бажань є тимчасова.

Філософія сучасності вказує на існування станів поза бажаннями. Посилаючись на думки Стефана Малларме, в своїх творах Юлія Кристева помічає, що у людей є таке коли вони «вже не мають потреби у зовнішніх враженнях» (Кристева, 2004, с. 273). Філософія постмодернізму знаходить відсутність бажання в містичному спогляданні, коли «за бажанням якогось наукового спостереження відбувається містичне споглядання» (Делез, 1992, с. 210).

Людина в стані ПРИПИНЕННЯ не має бажань. За компенсаторними механізмами цей стан виникає спонтанно. У містицизмі існує практика, яка пригнічує бажання. Помічено, що «Релігійна містика проявляється в періоди конфліктів, в яких ті чи інші бажання людини пригнічуються» (Хаксли, 1992, с. 34).

В релігійно-містичній культурі існує настанова на те щоб позбутися бажання. Навіть адепт прагне позбавити себе бажання виконувати волю Божу. Наприклад, «Екгарт йде так далеко, що постулює: людині не слід навіть бажати виконувати волю Божу, оскільки це теж одна з форм жадібності. Людина, що не має бажань, – це людина, яка ні до чого не прагне: в цьому сутність концепції відсутності прихильності до чого-небудь у Екгарта» (Фромм, 1990, с. 69).

Сучасна філософія помічає, що відсутність бажань може супроводжуватись відсутністю на людину зовнішніх впливів. Це можна показати демонстрацією феноменів релігійно-містичної культури. Наприклад «йогівське самадхі або буддистські дхьяни, стани-свідоства, в яких самовладання настільки велике, що зовнішні стимули майже або зовсім не впливають» (Уолш, & Воон, 2006, с. 38). В релігійно-містичній культурі подібні стани значаться як Божественні. Їх іменують як стан Бога. Властивістю-характеристикою стану Бога є безпристрасність.

Сучасна філософія помічає, що безпристрасність – це властивість-характеристика містичного досвіду, що є важливим в релігійно-містичній культурі взагалі. Безпристрасність властивість Бога. Лев Шестов помічає, що «Бог абсолютно безпристрасний, йому нічого не потрібно. Це – аксіома Плотіна» (Шестов, 2001, с. 279). В сучасній психології розглядаються стани людини коли їй нічого не потрібно. Абрахам Маслоу позначає ці стани як пікові переживання людини, стани самодостатнього характеру. Людина маючи подібний стан відчуває, що «це досконалий, повний досвід переживання, якому більше нічого не

потрібно. Це самодостатній стан» (Маслоу, 1997, с. 114).

Абрахам Маслоу, посилаючись на зразки релігійно-містичної культури, невмотивованість людини дорівнює божественному. Але тут не проста невмотивованість. Тут є посилання на певний стан свідомості. За Абрахамом Маслоу – це піковий стан. В цьому стані людина не має бажань.

Пікове переживання Абрахама Маслоу є досконалістю. Релігійна людина каже про богоподібність. Тут «ми маємо пам'ятати, що боги зазвичай розглядаються як ті, хто не має потреб, бажань, недоліків у чомусь і задоволені всім. В цьому сенсі немотивоване людське буття стає богоподібним» (Маслоу, 2002, с. 237-238).

Категорія «щастя» вказує на те, що виникло «виконання суттєвих потреб, очікувань та бажань» (Хеффе, 2009, с. 186). Тут зникнення очікування показує, що виникла теперішність. Теперішність виникає з виникненням стану ПРИПИНЕННЯ як вищого стану. Загострюється увага на «присутньому вищому» (Деррида, 1999, с. 199), а також на тому, що «самоприсутність досвіду має бути представленою в теперішньому, взятому як Тепер» (Деррида, 1999, с. 80).

Людина в своєму житті має стан щастя коли має «сукупне виконання суттєвих потреб, очікувань та бажань» (Хеффе, 2009, с. 186). В своїй повсякденності людина живе очікуваннями, заглядаючи в майбутнє. В стані щастя очікування зникають. Вони зникають і при стані ПРИПИНЕННЯ. Людина починає жити теперішнім.

Тепер. Сучасна філософія не відходить далеко від розуміння ідеальних станів людини як станів, коли людина перебуває в теперішньому часі. Стан ПРИПИНЕННЯ – це саме той стан, коли людина не пам'ятає чогось зі свого минулого, не мріє про майбутнє, а знаходиться в теперішньому. Постмодернізм оцінює теперішнє як шанс, «наш єдиний шанс знайти безсмертя, тепер» (Деррида, 1999, с. 278). В постмодернізмі отримання стану ПРИПИНЕННЯ проглядається, коли людина «протиставить себе самому собі» (Деррида, 1999, с. 311).

В культурі зафіксовано багато людських інтересів. Існує індивідуальне різноманіття людських планів наа майбутнє та очікувань від цього майбутнього. Тому по відношенню до щастя і його розумінню нема єдності. Культура накладає свій відбиток на розуміння і відчуття щастя. Тому не можна казати про повну безпосередність по відношенню до щастя. «Щастя не безпосередній об'єкт людських прагнень, а супутнє явище у випадку вдачі: якість задовільного, бо осмисленого, тобто хорошого життя» (Хеффе, 2009, с. 186-187). З удачою пов'язано і виникнення стану ПРИПИНЕННЯ. Повина бути маса складових способу життя, а також генетична схильність. У випадку співпадіння багатьох факторів може бути вдала ситуація для виникнення стану ПРИПИНЕННЯ.

Уявлення щасливої людини є щасливими уявленнями. Але ці щасливі уявлення залишкові. Вони залишилися як головні уявлення після того

як стан ПРИПИНЕННЯ припинив все непотрібне, незначне, неважливе, дріб'язкове.

Щастя «укладено в самі чесноти» (Хеффе, 2009, с. 187). В основі чеснот знаходиться реальна доброта людини. Доброта як загальнолюдське в людині залишається коли руйнується все дріб'язкове під впливом стану ПРИПИНЕННЯ.

Щастя за філософськими вченнями Епікура там, де людина має «найбільш цінні речі» (Хеффе, 2009, с. 187). Найбільш цінне залишається в людині після виникнення стану ПРИПИНЕННЯ, припинення всього не цінного, дріб'язкового. Це є однією з причин того, що виникає щастя «як йде від того, що людина має найбільш цінні речі» (Хеффе, 2009, с. 187).

Існує щастя через аскезу, коли встановлюється «рівновага між бажанням і його задоволенням шляхом скорочення бажань» (Хеффе, 2009, с. 187). Тоді у людини не виникає ніяких зайвих бажань. Людина робить лише те, що вміє робити, до чого призначений. І ніяких зайвих рухів. Від всього зайвого – відстороненість. Декілька слів про відсторонення.

Відсторонення. Стан ПРИПИНЕННЯ – це стан відсторонення від усього що є в психіці людини, що заважає діяти цілеспрямовано. Тенденції постмодернізму показують, яким чином цей стан відсторонення присутній при самодистанціюванні людини, коли людина засвідчує свої спонукання. Постмодернізм демонструє стан самодистанційованості людини на прикладі творчості літератора. Постмодернізм стверджує, що «ми повинні зрозуміти психічний механізм письма як наслідок його діалогу з самим собою (з іншим), як форму авторського самодистанціювання – як спосіб розщеплення письменника на суб'єкта висловлювання-процесу і суб'єкта висловлювання-результату» (Кристева, 2004, с. 176). Відстороненість і самодистанціювання більше проявляється при висловлюванні-процесі, адже письменник перебуває в стані більш близькому до стану ПРИПИНЕННЯ (стану відсторонення або стану самодистанціювання). Коли письменник знаходиться при висловлюванні-результаті, то він відсторонюється від стану ПРИПИНЕННЯ в свою інтелектуальну сферу, в свої увявлення про пережите.

Щастя, яке розуміє О. Хеффе є «ціль яку розуміють трансцендентально, вище якої неможливо подумати ніякої іншої цілі» (Хеффе, 2009, с. 187). Людина в стані ПРИПИНЕННЯ так само відчуває, що вище того стану який є не може бути ніякого іншого стану. Це саівпадає з ідеями які висунув ще Аристотель з приводу оптимальних станів як самодостатніх. В цьому відношенні в прадавній Грецькій філософії застосовувався такий термін як автаркія. Він часто застосовувався при розгляді автономії розуму і дії за власною волею. Така автаркія розумілась як щастя тому що мала безумовну ціль, ціль вищого характеру. Те саме можна говорити і про стан ПРИПИНЕННЯ. Але в відношенні стану ПРИПИНЕННЯ акцент треба робити на тому, що вища і безумовна ціль втілена в самій цілі. І тут цілі вже як такої нема. Людина

безпосередньо переживає стан повного здійснення, а значить втіленого щастя, коли вищі цілі вже досягнуті. Це значить цілі втілені і як такі зникають. При стані ПРИПИНЕННЯ моральність присутня як безсвідоме зникнення всього непотрібного, а значить і неморального.

Щастя включає в себе прагнення до вищого блага в якому людина знаходить сенс свого життя, тобто прагнення до певної цілі у потоці різноманітності і багатоманітності потрібного і непотрібного. ПРИПИНЕННЯ – це здійснення того до чого була спрямованість при припиненні проявів всього непотрібного.

Щастя є уявний ідеал з усіма своїми бажаннями втілити цей ідеал в життєві простори душі і всього що її оточує. Але щастя також і задоволення спрямованості до ідеалу. Коли задоволення настає то спрямованості до ідеалу вже нема. Ідеал вже втілений в реалії. Зникнення спрямованості і повна реалізація ідеалу в дійсність існування душі, що характерно для щастя. Але це також характерно і для стану ПРИПИНЕННЯ.

Щастя – це коли у людини в його житті все йде згідно його бажань. Тоді у нього гарний настрій. Тут стан ПРИПИНЕННЯ виявляється коли у людини зникає зайве, непотрібні спрямованості, спрямованості не зовсім відповідні його ідеалам. Від цього може виникати стан тотальної умиротвореності. Стан ПРИПИНЕННЯ – це тотальна умиротвореність. Але це лише компонент, складник у потоці щасливого людського життя.

В момент ПРИПИНЕННЯ, або тотальної умиротвореності у людини нема конфлікту між різними його схильностями. Все приходить до єдності. Настає більш виразною його більш значна схильність. Але й та розчиняється тому що припиняють функціонувати її не значні і не важливі, дріб'язкові змістовності.

В моменти тотальної умиротвореності або стану ПРИПИНЕННЯ людина не відчуває якісь обмеження. В цьому стані людина не відчуває яку небуть конфліктність не тільки у відношенні між своїми різними схильностями, але і конфліктність між людьми, маючи абсолютну безкомпромисність.

Отфрід Хеффе, посилається на Герберта Маркузе, який стверджував, що суспільство достатку спроможне «забезпечити більш високу міру щастя» (Хеффе, 2009, с. 187), в зв'язку з тим, що пом'якшуються репресивні риси культури.

Стан ПРИПИНЕННЯ виникає раптово і випадково. Але як складник, як одна з особливостей щастя може розумітися в контексті як гедонізму так і утилітаризму. Ці вчення кажуть про щастя як максимальне задоволення інтересів, в також потреб. Стан ПРИПИНЕННЯ – це досконалість, коли вже здійснилися головні бажання, коли задоволювалися інтереси й потреби, після чого всі вони зникли.

Виконання бажань які виникли раптово, не гарантує того, що у людини настане стан щастя. Таке положення можна віднести і до стану ПРИПИНЕННЯ.

Цей стан може не настати, хоча всі надії на краще і всі бажання, які раптово виникли, здійснились. Є багато факторів через які надії і бажання не можуть здійснитися. Це не тільки різні соціальні фактори, але й фактори які є в самій людині. Наприклад, відсутність повної регуляції емоціями. Або помилки в когнітивних процесах, що не приводить до пізнання істинного положення речей. Але все одно для охорони психічної рівноваги може виникнути компенсаційний процес стану ПРИПИНЕННЯ. А це так само можна віднести і до виникнення стану щастя. ПРИПИНЕННЯ є компенсаторним процесом. Тут механізм компенсації працює так що припиняється непотрібне, чим компенсується і те до чого людина не здатна. Припиняється те, до чого людина не здатна, але емоційно до чого прикута.

Компенсація. В поясненні феноменів внутрішнього психічного життя людини сучасна філософія торкається процесів компенсації пов'язуючи її з рівновагою. Через такі пояснення мова йде і про стан ПРИПИНЕННЯ, при якому існують рівновага і гармонія. Якщо робляться якісь речі, то «для рівноваги, для внутрішньої компенсації, яка характеризує рівновагу» (Деррида, 1999, с. 481).

Сучасні філософські концепції пояснює причини виникнення у людини вищих станів свідомості, таких, наприклад, як стан ПРИПИНЕННЯ, стан Божественного, через існування компенсаторних механізмів. Стан Божественного компенсує стан страждання, який був у людини перед цим. «Людина, яка змушує нас страждати, може бути, пов'язує нас із божественним» (Делєз, 1999, с. 102). У людини може виникнути «радість замість пережитого горя» (Делєз, 1999, с. 102). І це ймовірно за компенсаторними механізмами. Протилежність виникає спонтанно, позасвідомо.

Але «сама по собі компенсація недостатня: вона не дає ясного розкриття» (Делєз, 1999, с. 62). Це сучасна філософська концепція усвідомлює. Тому шукає причини більш глибокі, в контакті людини з навколишнім середовищем. А в контакті з навколишнім середовищем – це потреби. У людині мають бути певні потреби, які змушують працювати компенсаторні механізми психічних станів людини.

На феномен щастя є різні погляди. Щастя розуміли як володіння предметами які приносять задоволення. Також щастя розуміли як досягання шляхом скорочення потреб, щоб досягти рівноваги між потребою і задоволенням. Є навіть розуміння щастя як свободи від всіх турбот і проблем. Але щастя знаходиться коли людина втілює себе в своїх самих важливих призначеннях шляхом ствердження і піднесення, від чого і радощі. Тут щастя є як перевищення повсякденного життя. Але для втілення своїх важливих призначень треба ще знайти себе через відсторонення неважливого. А це виникає через стан ПРИПИНЕННЯ, через припинення неважливого, дріб'язкового, незначного.

Людина буде плани по втіленню задумів в яких є гармонійне задоволення власних інтересів, і коли

плани виконані людина випробує щастя.

Щастя коли людина робить те що може робити, робити справу з задоволенням і добре, домагається все кращих і кращих результатів. Але виникають обставини життя яким треба протистояти. Протистояння повинно бути творчим. Для цього, для творчого протистояння, і виникають стани ПРИПИНЕННЯ які припиняють все неважливе.

Висновок.

Властивості-характеристики стану ПРИПИНЕННЯ подібні характеристикам категорії «щастя». Доведено, що стан ПРИПИНЕННЯ є складником категорії «щастя».

Розглянуте порівняння категорії «щастя» і стану ПРИПИНЕННЯ. На прикладах документальної літератури виділена головна властивість стану ПРИПИНЕННЯ. Цією властивістю є процес припинення всього дріб'язкового, непотрібного і неважливого в людині, в людській свідомості.

Виявлено ряд властивостей-характеристик стану ПРИПИНЕННЯ. Ці властивості-характеристики зіставлені з характеристиками категорії «щастя», яка розкрита як в прадавніх філософських трактатах так і в сучасній філософії модернізму і постмодернізму.

Компаративним методом встановлено, що стан ПРИПИНЕННЯ подібний категорії «щастя» в тому, що людина має стани при яких відсутні бажання в ті моменти коли мета людиною досягнута. Мета досягнена і зникають усілякі бажання. Але це ненадовго тому що людина не самодостатня, має потреби задля свого існування. Встановлено, що стан ПРИПИНЕННЯ – це відсутність потреб, повна відсутність бажань. Навіть виникає стан в якому нема потреби у зовнішніх враженнях.

Розглянута документальна література релігійно-містичної культури на основі якої встановлено, що стан щастя і стан ПРИПИНЕННЯ мають ту особливість, що людина володіє собою, своїми бажаннями, стає над цими бажаннями. В цьому категорія щастя і стан ПРИПИНЕННЯ – подібні.

Стан ПРИПИНЕННЯ є як додатковий регуляторний механізм вищого рівня. Зафіксовано, що в категорії «щастя» і в стані ПРИПИНЕННЯ йде важливий для людини процес руйнування застарілих уявлень, очищення від того, що віджило свій вік, від дріб'язкового, і стало перешкодою для оновлення в нових умовах навколишнього середовища. Відтого і виникає щастя як очищення.

Компаративним методом встановлено, що ми маємо справу з компенсаторністю процесів психіки. Стан ПРИПИНЕННЯ припиняє всляку дріб'язкову, неважливу діяльність. Припиняється навіть та діяльність, яка, на перший погляд, має сенс, адже в позасвідомому відкладається засторога неважливості тих чи інших дій. Але в свідомості таке може і не відобразитися. Тому в стані Іншого чомусь припиняються ті чи інші діяння, незрозуміло чому. Отже стан Іншого розуміється як СТАН ПРИПИНЕННЯ (TERMINATION STATE). Але припиняються в людині все не головне, дріб'язкове.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Батай Ж. Теория религии. Литература зла. Минск: современный литератор, 2000.
- Делёз Ж. Критика и клиника. Санкт-Петербург: Machina, 2002.
- Делёз Ж. Критическая философия Канта: учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза. Москва: ПЕР СЭ, 2000.
- Делёз Ж. Марсель Пруст и знаки. Санкт-Петербург: Алетейя, 1999.
- Делёз Ж. Представление Захер-Мазоха (Холодное и жестокое). В Венера в мехах (с. 191 – 313). Москва: РИК «Культура», 1992.
- Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. Минск: Современный литератор, 1999.
- Колодний А. М. Історіософія релігії. Київ: УАР, 2013.
- Колодний А. М. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози (тематична збірка вибраних статей і тез). Київ: УАР, 2009.
- Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.
- Кристева Ю. Черное солнце: депрессия и меланхолия. Москва: Когито-Центр, 2010.
- Кришнамурти Д. Записные книжки. Москва: Разум / Мир Кришнамурти, 1999.
- Маслоу А. По направлению к психологии бытия. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002.
- Маслоу А. Психология бытия. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997.
- Махарши Шри Рамана. Собрание произведений. Санкт-Петербург – Тируваннамалай: «Скополис и культура» – Шри Раманашрам, 1999. 496 с.
- Мурашкин М. Г. Записи 2019 года. Дніпро: СІЧ, 2020.
- Поликарпов В. С. Время и культура. Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1987.
- Уолш Р., Вонн Ф. Раздел первый. Загадка сознания. В Пути за пределы «эго». Трансперсональная перспектива. Москва: Открытый мир, 2006.
- Фромм Э. Иметь или быть? Москва: Прогресс, 1990.
- Хаксли Д. Религия без откровения. Москва: Знание, 1992.
- Халапсис А. В. Зеркало Клио: Метафизическое постижение истории: монография. Днепр: Середняк Т.К., 2017. 380 с.
- Хеффе О. Счастье. В Современная западная философия. Энциклопедический словарь. Москва: Культурная революция, 2009.
- Швейцер, А. Мировоззрение индийских мыслителей. Мистика и этика. Москва: Алетейя, 2002.
- Шестов Л. И. На весах Иова. Москва: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: Фолио, 2001.
- Halapsis A., Halapsis A. From monarchy to republic: King's power and public affair in ancient Rome. Philosophy, Economics and Law Review. 2021. Volume 1. №1. 5-17. DOI: <https://www.doi.org/10.31733/2786-491X-2021-5-17>.

REFERENCES

- Batay, Zh. (2000). *Teoriya religii*. Literatura zla [Theory of Religion. Evil Literature]. Minsk: sovremennyy literator.
- Deloz, Zh. (1992). *Predstavleniye Zakher-Mazokha (Kholodnoye i zhestokoye)* [Representation of Sacher-Masoch (Cold and Cruel)]. V Venera v mekhakh (s. 191–313). Moskva: RIK «Kul'tura».
- Deloz, Zh. (1999). *Marsel' Prust i znaki [Marcel Proust and Signs]*. Sankt-Peterburg: Aleteyya.
- Deloz, Zh. (2000). *Kriticheskaya filosofiya Kanta: ucheniye o sposobnostyakh. Bergsonizm. Spinoza [Critical philosophy of Kant: the doctrine of abilities. Bergsonism. Spinoza]*. Moskva: PER SE.
- Deloz, Zh. (2002). *Kritika i klinika [Criticism and Clinic]*. Sankt-Peterburg: Machina.
- Derrida, Zh. (1999). *O pochtovoy otkrytke ot Sokrata do Freyda i ne tol'ko [On the Postcard from Socrates to Freud and Beyond]*. Minsk: Sovremennyy literator.
- Fromm, E. (1990). *Imei' ili byt'?* [To have or to be?]. Moskva: Progress.
- Halapsis, A., & Halapsis, A. (2021). From Monarchy to Republic: King's Power and Public Affair in Ancient Rome. *Philosophy, Economics and Law Review*, 1(1), 5-17. DOI: <https://www.doi.org/10.31733/2786-491X-2021-5-17>.
- Khakslı, D. (1992). *Religiya bez otkroveniya [Religion without Revelation]*. Moskva: Znaniye.
- Khalapsis, A. V. (2017). *Zerkalo Klio: Metafizicheskoye postizheniye istorii [Mirror Clıo: Metaphysical Comprehension of History]*. Monografiya. Dnepr: Serednyak T. K.
- Kheffe, O. (2009). *Schast'ye [Happiness]*. V *Sovremennaya zapadnaya filosofiya. Èntsiklopedicheskiy slovar'*. Moskva: Kul'turnaya revolyutsiya.
- Kolodnyy, A. M. (2009). *Relihiyne s'ohodennya Ukrayiny: rozdumy, otsinky i prohnozy (tematychna zbirka vybranykh statey i tez) [Religious Today in Ukraine: Reflections, Estimates and Forecasts (a Thematic Selection of Selected Articles and Abstracts)]*. Kyiv: UAR.
- Kolodnyy, A. M. (2013). *Istoriyosofiya relihiyi [Historiosophy of Religion]*. Kyiv: UAR.
- Krishnamurti, D. (1999). *Zapisky knizhki [Notebooks]*. Moskva: Razum / Mir Krishnamurti.
- Kristeva, Yu. (2004). *Izbrannyye trudy: Razrusheniye poetiki [Selected Works: The Destruction of Poetics]*. Moskva: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN).
- Kristeva, Yu. (2010). *Chernoye solntse: depressiya i melankholiya [Black Sun: Depression and Melancholy]*. Moskva: Kogito-Tsentr.
- Makharshi, Sh. R. (1999). *Sobraniye proizvedeniy [Collection of Works]*. Sankt-Peterburg – Tiruvannamalay: «Èkopolis i kul'tura» - Shri Ramanashram.
- Maslou, A. (1997). *Psikhologiya bytiya [Psychology of Being]*. Moskva: Refl-buk; Kiyev: Vakler.
- Maslou, A. (2002). *Po napravleniyu k psikhologii bytiya [Toward the Psychology of Being]*. Moskva: Izd-vo EKSMO-Press.
- Murashkin, M. G. (2020). *Zapisi 2019 goda [Entries 2019]*. Dnipro: SICH.
- Polikarpov, V. S. (1987). *Vremya i kul'tura [Time and Culture]*. Khar'kov: Izdatel'stvo pri Khar'kovskom gosudarstvennom universitete izdatel'skogo ob'yedineniya «Vishcha shkola».
- Shestov, L. I. (2001). *Na vesakh Iova [On the Scales of Job]*. Moskva: ООО «Izdatel'stvo AST»; Khar'kov: Folio.
- Shveytser, A. (2002). *Mirovozzreniye indiyских mysliteley. Mistika i etika [The Worldview of Indian Thinkers. Mysticism and Ethics]*. Moskva: Aleteya.
- Uolsh, R., & Vonn, F. (2006). *Razdel pervyy. Zagadka soznaniya [Section One. The Mystery of Consciousness]*. V *Puti za predely «ego»*. Transpersonal'naya perspektiva. Moskva: Otkrytyy mir.

Transformation of Anthropological Dimensions of Japanese Culture under the Influence of Zen Buddhism in the Kamakura, Muromachi and Momoyama Eras

UDC: 130.2

DOI: 10.15421/172230

Meleschuk Anatolii Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7777-1714>, meleschuk@ukr.net

Oles Honchar Dnipro National University (Ukraine, Dnipro)

Abstract

The relevance of the investigation of the anthropology of Japanese culture is justified by the crisis of the Western strategy of creating interaction between man and nature. Technological progress, combined with the predominance of the utilitarian, pragmatic intentions of the Western anthropological model of culture, has led to the spread of consumer attitudes towards nature. Consumption has become a criterion of self-realization. The way out of the crisis may be to use the experience of Japanese culture, which managed to create a harmonious model of interaction between man and nature. Our hypothesis is that this happened due to the influence of Zen Buddhism on the anthropology of Japanese culture.

The aim of the work is to explore the changes in the anthropology of Japanese culture during the era of Kamakura, Muromachi and Edo, and the changes in aesthetic principles and moral values in the concept of a perfect person.

Results. Based on the classical studies of D. Suzuki, A. Watts and modern scientists, the dynamics of the spread of ideas and values of Zen Buddhism in Japanese culture in the era of Kamakura, Muromachi and Momoyama is analyzed. It was found that changes in the anthropology of Japanese culture began due to the overcoming of the dualism of good and evil, as well as a new technique of action in martial arts. This led to the overcoming of the opposition of the subject and the object, the focus on the harmonization of man and nature. It is shown that changes in the ethics and technique of performing the anthropological model of Japanese culture of the Kamakura era have turned into aesthetic, formal changes. Their expression was the principles of *sabi* (the desire for simplicity and naturalness), *wabi* (conciseness, asceticism and restraint) and *yugen* (hiddenness and introspection).

Conclusions. Thus, in the eras of Muromachi and Momoyama, the influence of Zen Buddhism extends beyond the martial arts and ideology of the samurai (Bushido). The carriers of the new aesthetics were Zen Buddhist monks, as the personification of the ideal of the individual. The key features of an ideal personality are simplicity of life, naturalness, modesty, conciseness in actions and expressions, solitude, self-knowledge and painstaking self-improvement in the chosen craft.

Keywords: *sabi*, *wabi*, *yugen*, *rinzai*, *soto*, *wu-wei*, *sumie*, *hokku*, *cha-no-yu*, *samadhi*, values, ethics, aesthetics, art

Citation: Meleschuk, A. (2022). Transformation of Anthropological Dimensions of Japanese Culture under the Influence of Zen Buddhism in the Kamakura, Muromachi and Momoyama Eras. *Grani*, 25(3), 11-15. <https://doi.org/10.15421/172230>

Трансформація антропологічних вимірів культури Японії під впливом дзен-буддизму в епохи Камакура, Муроматі і Мамоєма

Мелешук Анатолій

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність звернення до антропології японської культури пояснюється кризою західної моделі побудови стратегії співіснування людини і природи. Технічний прогрес у поєднанні з переважанням утилітарних, прагматичних інтенцій західної антропологічної моделі призвели до популяризації стратегії споживання як мірила самореалізації. Виходом з цієї кризи може бути залучення досвіду японської культури, в рамках якої вдалося вибудувати гармонічну модель співіснування людини і природи. Наша гіпотеза полягає в тому, що це стало можливим завдяки трансформаціям антропологічних вимірів японської культури під впливом дзен-буддизму.

Метою дослідження є формування антропології японської культури протягом епох Камакура, Муроматі і Едо, зміни естетичних принципів і морально-етичних цінностей, що втілилися у образі досконалої особистості.

Результати. На основі класичних робіт Д. Судзукі, А. Уотса і сучасних досліджень, було проаналізовано динаміку проникнення концептів і цінностей дзен-буддизму у японську культуру протягом епох Камакура, Муроматі і Мамоєма. Встановлено, що зміни у антропології японської культури почалися через переосмислення дуалізму добра і зла і техніки виконання у воїнських мистецтвах, що призвело до подолання опозиції суб'єкта і об'єкта, спрямованості на гармонізацію людини і світу. Показано, що зміни морально-етичних і діяльнісних аспектів антропологічної моделі японської культури епохи Камакура, перейшли в естетичні, формальні трансформації. Їх вираженням стали принципи *сабі* (прагнення до простоти і природності), *вабі* (лаконічність, аскетизм і стриманість) і *юген* (прихованість і самозаглибленість).

Висновки. Таким чином, в епохи Муроматі і Мамоєма вплив дзен-буддизму шириться далі воїнських мистецтв і ідеології самураїв (бушідо), носіями нової естетики стали дзен-буддистські монахи, як уособлення ідеалу особистості. Ключовими рисами ідеальної особистості стають простота побуту, природність, скромність, лаконічність в діях і висловлюваннях, самотність, відлюдність, самопізнання і кропітке самовдосконалення у обраному ремеслі.

Ключові слова: *сабі*, *вабі*, *юген*, *Рінзай*, *Сото*, *у-вей*, *суміє*, *хоку*, *тя-но-ю*, *самадхі*, цінності, етика, естетика, мистецтво

Цитування: Мелешук А. Трансформація антропологічних вимірів культури Японії під впливом дзен-буддизму в епохи Камакура, Муроматі і Мамоєма. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 11 - 15. <https://doi.org/10.15421/172230>

Стаття надійшла / Article arrived: 11.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Вступ

Актуальність дослідження антропології японської культури обґрунтована кризовими явищами в культурах сучасних західних суспільств, зокрема і українському. Перш за все звертає на себе увагу проблема раціонального споживання ресурсів, бережливого ставлення до природного середовища. Десятиліття споживацького відношення до природи, нерозумне використання ресурсів планети вже зіштовхнуло людство з катастрофічним забрудненням екосистем, зменшенням біологічного різноманіття, загрозою згубних змін клімату і численними похідними лихами. На перший погляд може здатися, що антропологія японської культури не має відношення до цих явищ. Але наша гіпотеза полягає в кореляції між цінностями, які закладені в антропології певної культури і відношенням особистості і суспільства до буття у світі, зокрема до користування природними ресурсами. Система цінностей в культурах західних суспільств містить значну частку утилітаризму і прагматизму, в результаті чого формується антропологічний образ особистості-споживача, мірилом успіху і щастя якої стає об'єм спожитого. На противагу цьому, японська культура сформувала відмінну антропологічну модель, де особистість відповідально ставиться до природи, задовольняється малим, шанобливо відноситься до кожної дріб'язкової частинки оточуючого її світу. Японія стала сучасним символом гармонії технічно розвиненої цивілізації і природи. Дослідження і рецепція японського антропологічного культурного досвіду може бути корисною для подолання зазначених вище проблем західних суспільств.

Метою дослідження є формування антропології японської культури протягом епох Камакура, Муроматі і Едо, зміни естетичних принципів і морально-етичних цінностей, що втілювалися у образі досконалої особистості.

Основу методології дослідження становить компаративний метод, що дає змогу простежити динаміку трансформації антропологічної моделі японської культури протягом епох Камакура і Муроматі.

Історіографія вивчення дзен-буддизму в релігієзнавчому, філософському, культурологічному розрізі нараховує значну кількість досліджень. До класичних, без опори на які не обходиться жодне сучасне звернення до проблеми, належать роботи Д. Судзукі, У. Еко, А. Уотса, Г. Дюмулена. Зазначені автори заклали основи осмислення і інтерпретації дзен-буддизму. Особливо слід відзначити фундаментальне дослідження Д. Судзукі з впливу вчення дзен-буддизму на культуру Японії (Suzuki, 2010). Але, з розвитком людства, з'являються нові інформаційні приводи, нові контексти осмислення і точки дотику феномену дзен і сучасної культури. Тому дзен продовжує звертати на себе увагу сучасних дослідників. Серед них слід відзначити дослідження С. В. Капранова, А. А. Маслова, А. В. Чебуніна. Активно осмислюється філософія і естетика дзен-буддизму зарубіжними авторами. Зокрема висловлюються ідеї про роль дзен у подолання дуалістичного мислення, властивого західній моделі культури (Соорег, 2018), осмислюється естетика принципів сабі і вабі у мистецтві (Yang, 2021). Наше дослідження буде стосуватися впливу естетики

дзен-буддизму на антропологію японської культури зазначеного історичного періоду.

Результати дослідження

Епоха Камакура (1185-1333) стала черговою точкою біфуркації в історичному бутті японського народу (McDaniel, 2016, p. 17). Найбільші зміни відбулися в системі поділу державної влади і доступу до неї вищих станів японського суспільства. Суттєво підвищилося значення воїнів-самураїв, які забезпечували панівне становище того чи іншого роду – характерного для середньовічної Японії об'єднання впливових родів довкола домінуючого феодального роду. Феодальні міжусобиці, що активізувалися ще в XI ст., закінчилися зіткненням двох наймогутніших домів – Тайра і Мінамото. Перемога у 1185 р. дома Мінамото, призвела до встановлення в Японії влади Сьогунату – самурайського уряду на чолі з Йорітомо Мінамото. Імператора було усунуто від влади, хоча його сакральна роль як глави синтоїзму залишилася, а сьогунти вважали себе його захисниками. Так закінчилася епоха Хей'ан і почалася нова – Камакура.

Внаслідок зміни владної вертикалі, почалися соціокультурні трансформації. В епоху Хей'ан японська культура розвивалася під визначальним впливом китайської культури: її канони ширилися у мистецтві, побуті і етикеті імператорського дому і придворної знаті. Японія майже нагадувала зменшену копію Піднебесної. Але прихід до влади нової верстви – самураїв – започаткував докорінні зміни. Їх джерелом став особливий життєвий уклад і цінності войовничої верстви, яка лише сформувалася у якості соціального явища і продовжувала оформлятися як культурний феномен. На цьому шляху самураям стало необхідним знайти певну сакральну концепцію як джерело їх станових морально-етичних цінностей, естетичних ідеалів і світоглядних основ. Ним не могли стати існуючі релігійні вчення. Синтоїзм, етнічна релігія японців, був повністю пов'язаним з імператором. Буддизм традиції махаяни, який потрапив до Японії ще в 552 р. (Дюмулен, 2003, с. 48), поступово теж був підтриманий імператорами. Особливим прихильником буддизму був принц Сьотоку (574-622), а за імператора Сьому (правив 724-749) був визнаний державною релігією (Дюмулен, 2003, с. 51). До появи перших осередків чань-буддизму, в Японії впевнено існували такі школи буддизму як Кегон, Сінгон, Дзьодо, Нітірен. Всі вони були асоційовані з культурою епохи Хей'ан, культурою імператорської Японії.

Новим явищем в релігійній палітрі Японії став чань-буддизм, котрий вперше потрапив до Японії у 1191 р. завдяки монаху Ейсаю (1141-1215), котрий створив першу школу – Рінзай (кит. Лінчжи) (Маслов, 2000, с. 166). Ейсай заснував монастирі в Кіото і Камакура які отримали підтримку імператора. Як показав час, ставка на імператора стала програтною. Друга школа – Сото – була створена ченцем Догеном (1200-1253) у 1227 р. (Дюмулен, 2003, с. 62) Філософ і поет, Доген заснував великий монастир Ейхейджи, відмовившись від імператорського покровительства. Саме вчення школи Сото стало ширитися в середовищі нової верстви – самураїв.

Популярність школи Догена у середовищі воїнів пояснюється також простотою її практики по досягненню просвітлення (саторі). Сото широко застосовувала медитацію дзадзен, тоді як школа

Ейсай культивує розв'язання парадоксальних загадок – коан (Судзуки, 1993, с. 284). Практика коанів викликала багато сумнівів і заперечень навіть серед adeptів дзен-буддизму. Aдепти Сото вважали коани потенційним джерелом перекручень і штучного, несправжнього саторі. Для самураїв остаточною аргументом проти практики коанів була їх складність, необхідність витратити багато часу на їх осягнення. Воїн потребував простих і зручних у його життєвих реаліях методик роботи зі свідомістю для її тренування. Медитативна практика Сото давала змогу практикувати без відриву від звичайних життєвих занять – тренування володіння зброєю, відпочинку між битвами, під час поєдинку – всюди і всякчас. До того ж Сото скептично ставилася до писемних джерел пізнання, проголошуючи хибність вербальних форм передачі істини. Самураям, багато з яких не встигали опанувати грамоту, ця теза теж імпонувала.

Таким чином, школа дзен-буддизму Догена набула популярності серед воїнів-самураїв і її цінності, антропологічні уявлення почали інтегруватися у культуру Японії епохи Камакура, трансформуючи всі попередні напрацювання імператорської доби. Саме ця, нова течія буде оцінена японцями як власна, відмінна від китайської, традиція національної культури. А чань-буддизм, виступивши ядром культурного повороту, перетвориться на унікальний японський релігійно-філософський феномен, до якого прийнято застосовувати назву «дзен».

Що нового принесло вчення Догена у антропологічні виміри японської культури? Поперше – дзен не розглядає людину через призму традиційного для конфуціанства і навіть буддизму махаяни морально-етичного дуалізму. Вплив даосизму на вчення чань призвів до заміни дуалізму добра і зла концепцією світової гармонії започаткованої у Дао, що детермінує усю множину подій і виключає зло як таке. Кожен індивід, як частина світової гармонії, має свій шлях існування, визначений Дао. Слідування своєму шляху є благом, що б не вчиняв при цьому індивід. В такому розумінні моралі, воїн-самурай, що мусить позбавляти життя інших, є моральною особистістю, оскільки таким є його шлях (яп. «до»). Для інших шляхів існують свої правила, скажімо землероб має опікуватися врожаєм, доглядати за рослинами, а вбивство для нього, на відміну від самурая, вже не буде моральним. Така релятивна модель моралі стала суттєвим нововведенням у систему японської культури, а невинне вдосконалення на обраному життєвому шляху – важливою рисою японців.

По-друге, замість універсальної моралі, дзен запропонував універсальну техніку дії, яка поступово була застосована як у мистецтві меча, стрільбі з луку, що було актуальним в епоху Камакура, так і в каліграфії, живопису суміє, поезії хоку чи просто – милуванні весняним квітом вишні, що ми спостерігатимемо у наступні епохи (Муроматі, Мамояма). Основи цієї техніки походять з медитативної практики чань-буддизму – дзадзен. Вчення чань стверджує, що правильним станом свідомості індивіда, який долучає його до гармонії оточуючого світу, є подолання дуалізму суб'єкта і об'єкта – «я» і «не я». В цьому стані припиняється рефлексивне і абстрактне мислення. Індивід перестає

усвідомлювати себе у відірваності від загального потоку буття, припиняється осмислення подій, емоційні реакції на них. Метафорично такий стан свідомості adeptи дзен називають «пустотою». Майстер дзен Такуан (1573-1645) так описував стан пустоти: «Все на світі потребує у виконанні спонтанності і не повинно виконуватися з наміром. Те, що обмірковується заздалегідь, не відповідає реальності. Немає у світі нічого такого, до чого Пустота не могла б пристосуватися – не має значення довге воно чи коротке, квадратне чи кругле. Тільки дух, пройнятий пустотністю може приборкати будь-яку перешкоду» (Уотс, 1993, с. 292). Цілісному стану свідомості властиві якості мудзу-но короро (дух, подібний спокійній воді) і цукі-но короро (дух подібний місячному сяйву) (Маслов, 2005, с. 72). Мається на увазі, що правильний стан свідомості чітко відображає реальність, подібно дзеркальній поверхні спокійної води, або місячному сяйву, що освітлює все навколо. Рефлексія, осмислення, оцінка, планування, передбачення, емоції спотворюють сприйняття подій подібно хвилям на поверхні води, або хмарами на нічному небі. В таких метафорах дзен показує мету роботи зі свідомістю індивіда, підготовки її до будь-якої діяльності.

Як наступний етап після підготовки свідомості, починається сама діяльність. Дія має виникати і реалізовуватися за принципами у-сінь і у-нань – без рефлексії і наміру, планування (Маслов, 2000, с. 102). Аналогом цих понять є даоський принцип у-вей – недіяння, або невимушена, природня дія. Як писав Доген: «дрова не перетворюються на попіл – це означає, що у них немає наміру стати попелом до того, як вони вже стали ним – а з цього моменту вони перестають бути дровами» (Маслов, 2005, с. 59).

Таким чином, привнесена чань-буддизмом техніка роботи зі свідомістю була поширена в середовищі верстви самураїв, що здобули владу в Японії у епоху Камакура школами Сото і Рінзай. Медитативна практика цих шкіл була застосована у військовому ремеслі правлячої верстви, ставши основою для нових технік володіння зброєю і кодексу воїна загалом. Уособленням антропологічного ідеалу епохи Камакура стає воїн, що віддає все своє життя служінню, вдосконаленню цілісності своєї свідомості і техніки володіння зброєю, тренується в простоті життя, цінує його, але не вагається закінчити його коли на те буде потреба. Така модель стала протилежністю гедоністичній особистості попередньої епохи Хей'ан і заклала фундамент подальших трансформацій японської культури.

Як бачимо, в епоху Камакура відбулися докорінні зміни естетичних і морально-етичних вимірів японської культури, що викликало відповідні зміни антропологічних ідеалів японців. Причиною тому стали соціально-політичні трансформації в країні і поширення вчення школи Сото в середовищі самураїв. Протягом епох Муроматі (1334-1572) і Мамояма (1573-1600) (McDaniel, 2016, p. 24) вплив дзен-буддизму посилюється і вийшов за рамки правлячої верстви, розповсюджуючи свої світоглядні принципи у мистецтво і побут інших верств японського суспільства. Популяризація дзен-буддизму вносить свої корективи в естетику і антропологію японської культури.

У практиці дзен, як і в мистецтві періоду

Муроматі, починаються пошуки нових естетичних канонів. Догматичні підвалини естетики дзен існували й раніше, але в епоху Камакура вони, головним чином, втілювалися у аскетизмі ідеології самураїв, в простоті їх відношення до життя і смерті, постійному самовдосконаленні і самодисципліні. Тепер же ціннісні канони дзен ширяться далі, перетворюючись на нові естетичні принципи мистецтва і морально-етичні норми для усіх верств японського суспільства. Вчення дзен-буддизму ініціювало пошук нових методів і форм художнього переосмислення дійсності. В результаті, епоха Муроматі і Мамояма виробили оригінальні естетичні принципи, давши свою відповідь на одвічне питання – що є прекрасним?

Для розуміння логіки мистецьких і антропологічних пошуків японської культури досліджуваних епох, розглянемо детальніше вироблені ними естетичні принципи. Центральне місце займає принцип «сабі» (Уотс, 1993, с. 271). Сабі – це естетика простоти і звичайності, природності і спонтанності, невимушеності. Крім того, сабі зосереджує увагу на красі архаїчного, речей, на яких залишив свій відбиток час. Згідно принципу сабі, краса має бути не явною, прихованою, а її втілення в предметах мистецтва – ненав'язливим. Глядач має розгледіти, розпізнати красу.

Протилежністю сабі є естетика, що виражена в понятті «цзя» – краса, яка лежить на поверхні, помпезність, лоск, зосередженість на формі в протизагаду змісту (Судзуки, 1993, с. 147). Естетика цзя була властива японській культурі епохи Хей'ан, коли та формувалася під впливом китайської естетичної традиції. Тепер, починаючи з епохи Камакура, а особливо в епоху Муроматі, японці виробили власні естетичні канони. Щоправда естетика Хей'ан не зникне зовсім, а залишиться частиною культури Японії, утворивши неповторну діалектику мистецьких стилів.

Наступним естетичним принципом є «вабі». Вабі – це естетика лаконічності, бідності, аскетизму і екзистенціальної відчуженості (Уотс, 1993, с. 271). В антропології японської культури вабі проявився як відсторонення від активного світського життя, моди, популярності, заможності, гонитви за славою і репутацією. Уособленням вабі є аскетизм мандрюючого монаха, що живе сам по собі, наодинці з природою і своїм духовним світом, єдиним скарбом якого є внутрішня гармонія зі світом, просвітлена свідомість.

У мистецтві вабі втілюється у вигляді лаконічності сюжету, композиції. Гарним прикладом є поезія хоку, яка виникла на основі китайської поезії танка шляхом їх скорочення з 5 рядків до 3. Або монохромний живопис суміє в якому митець зображає мінімальну кількість об'єктів і робить це дуже швидко, без зайвих роздумів і планів. Те саме стосується японської каліграфії, де на відміну від китайської традиції, художник пише всього кілька ієрогліфів тією ж швидкою технікою, що й в суміє. Таким же лаконічним стало мистецтво ікебани, де композицію утворюють мінімальною кількістю елементів.

Третім естетичним принципом дзен, похідним від перших двох, котрий виникає при їх дотриманні є «юген» (Уотс, 1993, с. 271). Юген – це певна неочевидність, таємничість, прихований зміст,

що не помітний відразу, а потребує зосередження, споглядання і вірного (дзенівського) розуміння буття. Юген також порівнюють з особливою атмосферою, яку створює витвір мистецтва, якщо він був створений з дотриманням правил сабі і вабі. Прикладом реалізації юген є сад каміння монастиря Рьоан-дзі, відомий під назвою «сад 15 каменів», створений в 1499 році майстром Соамі (Цветов, 1990). Таємницею композиції є те, що глядач ніколи не бачить усіх 15 каменів, хоча б один завжди лишається прихованим. Таким творчим прийомом автор композиції вказує глядачеві на обмеженість людського знання і необхідність зваженості у судженнях. В поезії хоку юген виявляється як унікальна гама переживань, що спонукала автора до створення вірша. Коли хоку створюється штучно, цього ефекту досягти майже неможливо. Поет не добирає слів, слова самі з'являються в його свідомості під впливом переживання злиття з потоком буття, зануренням в гармонію миті – «самадхі». Прикладом реалізації юген у поезії є хоку засновника жанру Мацуо Басьо: «Морок над морем, лише крики диких качок вдалині, смутно біліють» (Басьо, 1991, с. 168).

Простота сабі, лаконічність вабі і прихованість юген стали визначальними для мистецтва епох Муроматі і Мамояма, що вплинуло на антропологічні виміри японської культури цього періоду. Якщо в попередню епоху – Камакура – носіями цінностей дзен-буддизму були самураї, то в досліджуваний період провідниками естетики дзен стали монахи, які практикували мистецтво як засіб самовдосконалення. Вони реалізували техніку роботи зі свідомістю, реалізувавши принцип «у-вей» у воїнських мистецтвах. Монахи ж перенесли цю техніку у мистецтво, створивши на її основі естетичні принципи сабі, вабі і юген. Відтак образ монаха стає символом взірцевої особистості епох Муроматі і Мамояма. Ключовими рисами ідеальної особистості стають простота побуту, природності, скромності, лаконічність в діях і висловлюваннях, самотність, відлюдність, самопізнання і кропітке самовдосконалення у обраному ремеслі. Мандрівний монах стає улюбленцем японського народу, уособленням гармонічності життя і мудрості. Якщо символом епохи Камакура був воїн-самурай, то символом Муроматі і Мамояма став монах-пустельник.

Висновки.

Отже, внаслідок соціально-політичних змін в Японії, з початком епохи Камакура розпочалися трансформації антропологічної концепції, сформованої в епоху Хей'ан. Суть змін полягала в наступному. По-перше, дзен відмовився від традиційного для конфуціанства і буддизму махаяни морально-етичного дуалізму у відношенні людини. Під впливом даосизму, дзен-буддизм замінює дуалізм добра і зла концепцією світової гармонії. Кожна людина, як частина світової гармонії, має свій шлях («до»), слідування йому є благом. В такому розумінні моралі, воїн-самурай, що мусить позбавляти життя інших, є моральною особистістю, оскільки таким є його шлях. Така релятивна модель моралі стала суттєвим нововведенням у систему японської культури, а невпинне вдосконалення на обраному життєвому шляху – важливою рисою японців.

По-друге, замість універсальної моралі, дзен

запропонував універсальну техніку дії, яка поступово була застосована як у мистецтві меча, стрільбі з луку, що було актуальним в епоху Камакура, так і в каліграфії, живопису суміє, поезії хоку чи церемонії чаювання тя-но-ю в епохи Муроматі і Мамояма. Основою цієї техніки є досягнення правильного стану свідомості, який долучає людину до гармонії оточуючого світу і полягає в подоланні дуалізму суб'єкта і об'єкта – «я» і «не я». В цьому стані припиняється рефлексивне і абстрактне мислення. Індивід перестає усвідомлювати себе у відірваності від загального потоку буття, припиняється осмислення подій, емоційні реакції на них.

В епохи Муроматі і Мамояма вплив дзен-буддизму шириться далі воїнських мистецтв і ідеології самураїв

(бушідо), створюючи нові естетичні канони, що виражені у принципах сабі, вабі і юген. На їх основі було перетворено ряд жанрів мистецтва, зокрема суміє, каліграфію, кераміку печей Токонаме, Сігаракі, Етідзен, поезію хоку, садово-паркове мистецтво, театр но, мистецтво чаю тя-но-ю тощо. Прагнення до простоти і природності (сабі), лаконічність, аскетизм і стриманість (вабі), прихованість і самозаглибленість (юген) вплинули і на антропологічні виміри японської культури цього періоду. Носіями нової естетики були дзен-буддистські монахи, котрі стали уособленням ідеалу особистості. Нові обриси антропологічних горизонтів японської культури стали на стільки фундаментальними, що збереглися до наших днів і залишаються складовою образу сучасного японця.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Басьо М. Поезії / пер. з яп. Г. Л. Турков. Київ : Дніпро, 1991. 191 с.
- Дюмулен Г. История дзен-буддизма. Москва : Центрполиграф, 2003. 317 с.
- Капранов С. В. Дзен-буддизм та духовно-інтелектуальний потенціал Японії (друга пол. XIX–XX ст.). *The World of the Orient*. 2019. № 3. С. 5–13.
- Капранов С. В. Школа Кіото як приклад реалізації інтелектуального потенціалу Японії. *Східний світ*. 2017. № 3. С. 46–59.
- Колесник І. Дзен-буддизм і Захід: феномен адаптації релігії в культурі. Релігієзнавчі нариси. Київ, 2012. С. 108–121.
- Колесник І. Пробудження в дзен-буддизмі як мета трансформаційного процесу. *Наука. Релігія. Суспільство*. №3. 2009. С. 201–206.
- Маслов А. А. Дзэн самурая. Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. 336 с.
- Маслов А. А. Письмена на воде. Первые наставники Чань в Китае. Москва : Сфера, 2000. 608 с.
- Судзуки Д. Основы Дзэн-буддизма. Дзен-Буддизм / пер. с англ. В.А. Шериев. Бишкек : Одиссей, 1993. С. 3–439.
- Уотс А. Путь Дзэн / пер. с англ. Ю. Михайлин. Киев : София, 1993. 320 с.
- Цветов В.Я. Пятнадцатый камень сада Рёандзи. Хабаровск, 1990. 400 с.
- Чебунин А. В. История проникновения и становления буддизма в Китае. Улан-Удэ, 2009. 278 с.
- Cooper T. The Wabi Sabi Way: Antidote for a Dualistic Culture? *Journal of Conscious Evolution*. 2018. Vol. 10. Iss. 10. Article 4. URL: <https://digitalcommons.ciis.edu/cejournal/vol10/iss10/4>.
- Suzuki D. T. *Zen and Japanese Culture*. Princeton, 2010. 608 p.
- McDaniel R. *Zen Masters of Japan: The Second Step East*. Tokyo, Rutland, Vermont, Singapore, 2016. 288 p.
- Yang J. The Meaning and Expression of Wabi-Sabi in Environmental Art Design. *Pacific International Journal*. 2021. Vol. 4(2). P. 45-48. URL: <https://rclss.com/index.php/pij/article/view/15/86>.

REFERENCES

- Bas'о, M. (1991). *Poeziyi [Poetry]*. Per. z yap. H. L. Turkov. Kyiv: Dnipro.
- Chebunin, A. V. (2009). *Istoriya proniknoveniya i stanovleniya buddizma v Kitaye [The History of the Penetration and Formation of Buddhism in China]*. Ulan-Ude.
- Cooper, T. (2018). The Wabi Sabi Way: Antidote for a Dualistic Culture? *Journal of Conscious Evolution*, 10(10), Article 4. Retrieved from <https://digitalcommons.ciis.edu/cejournal/vol10/iss10/4>.
- Dyumulen, G. (2003). *Istoriya dzen-buddizma [History of Zen Buddhism]*. Moskva: Tsentrpoligraf.
- Kapranov, S. V. (2017). Shkola Kioto yak pryklad realizatsiyi intelektual'noho potentsialu Yaponiyi [Kyoto School as an Example of Realizing the Intellectual Potential of Japan]. *Skhidnyy svit*, 3, 46–59.
- Kapranov, S. V. (2019). Dzen-buddyzm ta dukhovno-intelektual'nyy potentsial Yaponiyi (druga pol. XIX–XX st.) [Zen Buddhism and the Spiritual and Intellectual Potential of Japan (second half of the XIX–XX centuries)]. *The World of the Orient*, 3, 5–13.
- Kolesnyk, I. (2009). Probudzhennya v dzen-buddyzmi yak meta transformatsiyonoho protsesu [Awakening in Zen Buddhism as a Goal of the Transformation Process]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo*, 3, 201–206.
- Kolesnyk, I. (2012). Dzen-buddyzm i Zakhid: fenomen adaptatsiyi relihiyi v kul'turi [Zen Buddhism and the West: the Phenomenon of Adaptation of Religion in Culture]. *Relihiyevnavchi narysy*, 108–121.
- Maslov, A. A. (2000). *Pis'mena na vode. Pervyye nastavniki Chan' v Kitaye [Letters on the Water. The First Chan Masters in China]*. Moskva: Sfera.
- Maslov, A. A. (2005). *Dzen samuraya [Zen of the Samurai]*. Rostov-na-Donu: Feniks.
- McDaniel, R. (2016). *Zen Masters of Japan: The Second Step East*. Tokyo, Rutland, Vermont, Singapore.
- Sudzuki, D. (1993). *Osnovy Dzen-buddizma [Fundamentals of Zen Buddhism]*. In Dzen-Buddizm. Per. s angl. V.A. Sheriyev. Bishkek: Odissey, 3–439.
- Suzuki, D. T. (2010). *Zen and Japanese Culture*. Princeton University Press.
- Tsvetov, V. YA. (1990). *Pyatnadsatyy kamen' sada Roandzi [The Fifteenth Stone of Ryoanji Garden]*. Khabarovsk.
- Uots, A. (1993). *Put' Dzen [Way of Zen]*. Per. s angl. Yu. Mikhaylin. Kiyev: Sofiya.
- Yang, J. (2021). The Meaning and Expression of Wabi-Sabi in Environmental Art Design. *Pacific International Journal*, 4(2). 45-48. Retrieved from <https://rclss.com/index.php/pij/article/view/15/86>.

Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 2. Expert Opinion, Practice, Therapy, Leisure

UDC: 101.1

DOI: 10.15421/172231

Іллі Ясна Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-2023-9732>, ilami.yasna@gmail.com*H. S. Skovoroda Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The paper continues the study of forms of modern public philosophical discourse. The author carries out an analytical review and offers the way of classification of formats of modern philosophizing outside universities and the academic sphere. The topic is relevant in the context of the rapid development of new formats of philosophizing at the beginning of the 21st century; subjects of this philosophizing are both academic philosophers and the general non-professional public. The result of this, the second part of the study was the analysis of such forms of modern public philosophizing as explanation and expert thought, therapy, leisure and entertainment.

The tendency of "philosophizing" of culture as the penetration of elements of philosophical discourse into everyday life and language is considered separately. The conclusions confirm the generalizations made in the first part of the article: 1) considered forms of public philosophical discourse, despite the apparent novelty, are modifications of classical forms of philosophizing, and therefore, publicity is rather an immanent feature of philosophy than a specific trend of nowadays; 2) an important sign of modern public philosophical discourse, which distinguishes it from the public philosophizing of previous periods, is that the general public is becoming its subjects along with professional philosophers; 3) non-academic philosophizing is being professionalized and institutionalized within a process of mutual penetration of academic and public discourses of philosophy, that changes both of them. The author emphasizes that the described situation includes both new perspectives and new risks for philosophy that may be associated, in particular, with profanation and simplification of philosophical knowledge, the dissemination of inaccurate information. A possible range of tasks for further research in this direction of the public philosophical discourse is proposed at the end of the paper.

Keywords: Public Philosophy, Philosophy in the Public Sphere, Philosophy in the Public Space, Public Philosophical Discourse, Public Turn, Public Sphere, Popular Philosophy

Citation: Yasna, I. (2022). Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 2. Expert Opinion, Practice, Therapy, Leisure. *Grani*, 25(3), 16-24. <https://doi.org/10.15421/172231>

Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 2. Експертна думка, практика, терапія, дозвілля

Іллі Ясна*Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України (Київ, Україна)*

Анотація

Стаття продовжує дослідження форм сучасного публічного філософського дискурсу. Метою є аналітичний огляд та класифікація форматів сучасного філософування поза межами університетів та академічного середовища. Актуальність теми зумовлена стрімким розвитком на початку XXI століття нових форматів філософування, суб'єктами якого стають як представники академічної філософії, так і широка нефахова публіка. Результатом цієї, другої частини дослідження є аналітичний огляд таких форм сучасного публічного філософування, як роз'яснення та експертна думка, терапія, дозвілля та розвага. Окремо розглянуто тенденцію «філософізації» повсякденної культури як проникнення елементів філософського дискурсу у повсякденний побут та мову.

У висновках підтверджено узагальнення, зроблені у першій частині статті: 1) більшість розглянутих форм публічного філософського дискурсу, попри удавану новизну, є модифікаціями класичних форм філософування, а отже, залученість у публічний дискурс є радше іманентною рисою філософії як такої, ніж специфічною тенденцією сьогодення; ба більше, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і медіа не лише сприяє виникненню нових сучасних форматів філософування, а й зумовлює своєрідне відродження усних, діалогічних форм філософії, що були посунуті появою писемності, типографської справи; 2) характерною ознакою сучасного публічного філософського дискурсу, яка відрізняє його від публічного філософування попередніх історичних епох, є те, що його суб'єктами нарівні з професійними філософами стає широкий загал пересічних громадян; 3) відбувається професіоналізація та інституціалізація неакадемічного філософування, а також взаємне проникнення академічного і публічного дискурсів філософії, в процесі якого зазнають змін обидва. Зауважено, що описана ситуація містить у собі як нові перспективи для філософії, так і нові ризики, що можуть бути пов'язані, зокрема, із профанацією та спрощенням філософського знання, поширенням недостовірної інформації тощо. Запропоноване можливе коло завдань для подальших розвідок у цьому напрямку.

Ключові слова: публічна філософія, філософія в публічній сфері, філософія в публічному просторі, публічний філософський дискурс, публічний поворот, публічна сфера, популярна філософія

Цитування: Ясна І. Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 2. Експертна думка, практика, терапія, дозвілля. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 16 - 24. <https://doi.org/10.15421/172231>

Стаття надійшла / Article arrived: 14.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Вступ

Стаття є другою частиною дослідження «Форми сучасного публічного філософського дискурсу», що являє собою один з перших у вітчизняній гуманітаристиці підступів до системного дослідження соціокультурного феномену, який можна означити як публічну філософію, філософію у публічній сфері чи публічний філософський дискурс, постання якого активізується у другому десятилітті ХХІ століття.

У першій частині статті шляхом аналізу сучасних та історичних прикладів було виокремлено форми публічного філософського дискурсу та класифіковано їх за суспільними запитам, що вони задовольняють, або формами культури, з якими межують. Згідно із запропонованою типологією, філософія у публічній сфері може поставати як: література і медіатексти, усне мовлення і діалог, освіта і виховання, експертна думка і роз'яснення; духовна практика і терапія, дозвілля та розвага. Окремо відзначено тенденцію філософізації повсякденної культури як проникнення елементів філософського дискурсу у повсякденний побут та мову.

На підставах аналізу зроблено висновки про: 1) наступництво форм сучасного публічного філософського дискурсу з більш давніми культурно-історичними формами філософування аж до доби Античності, що дало змогу стверджувати, що залученість у публічний дискурс є радше іманентною рисою філософії як такої, ніж специфічною тенденцією сьогодення; 2) діалогічність сучасного публічного філософського дискурсу, суб'єктами якого нарівні з фахівцями та представниками академічної науки стає широка нефахова публіка.

В цій, другій, частині дослідження я проілюструю ці висновки на прикладі інших форм сучасного публічного філософського дискурсу, розглянувши, як філософія задовольняє суспільний запит на 1) експертну думку та роз'яснення, 2) духовну практику, 3) терапію, 4) дозвілля та розвагу. Окремо проаналізую тенденцію «філософізації» повсякденної культури як проникнення елементів філософського дискурсу у повсякденний побут та мову.

Філософія як експертна думка

Поруч із розглянутими у першій частині статті формами публічної філософії, що постає як література та медійні тексти, усне мовлення та діалог, освіта і виховання, сучасний філософ у публічній сфері опиняється у ролі знавця, що здатний висловлювати експертну думку щодо «великих» питань сучасного життя. Філософ постає як людина, що спостерігає ті ж самі події та суспільні процеси, що й пересічні громадяни, але завдяки професійному бекграунду здатна углядіти за одиничним загальне, помітити тренди та пояснити їх для широкого загалу, висловити експертну думку стосовно суспільно значущих тем (політики, освіти, екології, морально-етичних, мовних, гендерних питань, злободенних суспільних процесів, криз, суспільних викликів тощо), ба навіть дати поради щодо стратегії і тактики розвитку суспільства.

На практиці така роль філософа знаходить втілення, насамперед, у форматі публіцистики та журналістики (див. наприклад: (Хамітов, & Крилова, 2019), (Пэнто, 1997), (Мельник, 2012)). Таке філософське мовлення здійснюється, зокрема, зі сторінок різноманітних медіа суспільно-політичної тематики, незмінна присутність в яких текстів представників філософії наочно доводить суспільний запит на таку роль філософів. Авторські колонки, блоги та окремі статті представників української академічної філософії знаходимо майже у кожному крупному суспільно-політичному виданні, як-от «Українська правда», «Критика», «Тиждень», «День», «Дзеркало тижня», «Хвиля» тощо. Те ж саме стосується популярних телеканалів та радіостанцій, що дедалі частіше запрошують представників філософії як експертів з тих чи тих питань.

Нарешті, наші колеги стають дедалі більше затребуваними у ролі експертів-консультантів вже не в публічних лекціях та масмедіа, а у закритих проєктах за участі політичної та бізнесової еліти; вони входять до складу наглядових рад культурних і мистецьких проєктів аж до національного рівня, стають членами журі літературних конкурсів тощо. За Сергієм Грабовським, «консультативна участь у найрізноманітніших проєктах – від виробничих до політичних» – один із трьох «каналів впливу» філософів (в його тезі ширше – публічних інтелектуалів – І.Я.) на життя суспільства поряд із університетами та ЗМІ (Грабовський, 2011). Однак, чи не повертає нас ця роль сучасного публічного філософа до Платонової концепції держави, якою керують саме філософи; до прикладу Аристотеля, що був наставником Олександра Македонського; і далі до політики просвіченої монархії ХVIII століття?

Філософія як роз'яснення

Межує з цим суспільний запит на філософію як роз'яснення вже не тільки масштабних суспільно значущих питань, а й елементарних буденних подій, феноменів повсякденного буття, «простих» речей – усього, з чим пересічна людина зіштовхується щодня у своєму досвіді. Це можна вважати закономірним наслідком повороту до повсякденності, який стає одним з чинників публічного повороту і популяризації гуманітарного знання наприкінці ХХ століття (Ясна, 2017). Екстраполюючи тезу, що її понад десять років тому висловив Пйотр Штомпка щодо соціології, можна констатувати, що центр уваги філософії помітно змінюється. У каталогах відомих видавців, як-от Блекуелл, Кембридж Юніверсіті Прес, Політі Пресс, знаходимо безліч назв, які нещодавно вважалися б геть «ненауковими». «Серйозні автори захоплено пишуть книги з питань любові, інтимності, дружби, харчування, поп-музики, покупок, ризику, недовіри, самотності, здоров'я та фізкультури, поїздок у таксі і т.п.» (Штомпка, 2009).

Наприклад, серія «Philosophy for Everyone» від видавництва Wiley та Blackwell пропонує філософський погляд на прості речі та повсякденні явища: їзду на велосипеді, татуювання, кофе,

охоту, садівництво тощо. В цьому ж шерезі серія перекладених українською збірок кулінарної тематики, як-от «Філософія і вино» (Олгоф, 2010), «Філософія і пиво» (Гейлз, 2000), «Філософія і їжа» (Монро, & Олгоф, 2011) чи книжки норвезького філософа й письменника Ларса Свендсена, як-от «Філософія нудьги», «Філософія зла», «Філософія страху», «Філософія моди», «Філософія самотності» (Свендсен, 2017), перекладені українською мовою. Такі життєві питання викликають інтерес широкого загалу нефахівців, серед яких стрімко зростає запит на відповідну літературу.

Вперше, на думку Енн Ларабі, поєднання філософії та популярної культури здійснюють два видавництва (Larabee, 2019): Open Court та Blackwell, які запроваджують продовжувані серії про популярну культуру і філософію. Як один з багатьох прикладів згадаємо популярну книжкову серію «Popular Culture and Philosophy» (США), що нараховує майже 90 томів, присвячених таким темам, як «Дракула і філософія», «Ганнібал Лектор і філософія», «Фейсбук і філософія», «Футбол і філософія» тощо. Аналогічна серія «The Blackwell Philosophy and Pop Culture Series» наразі містить майже 50 книжок. Ларабі вважає такі видання способом зробити філософські ідеї доступними для широкого загалу через популярну культуру (Larabee, 2019). Автори віднаходять приховані алюзії на філософські ідеї та концепції в загальновідомих творах масової культури – кінематографі, літературі тощо (яких, цілком можливо, самі автори не мали на думці). Популярні персонажі та сюжети стають тут зачіпкою, входом до складних філософських концепцій, що, до речі, поодинокі автори застосовували й десятиліттями роками раніше. Наприклад, Бенджамін Гофф, автор бестселеру «Дао Вінні Пуха» (The Tao of Pooh) (Гофф, 2018), за його власними словами, намагався «пояснити принципи даосизму через Вінні Пуха та ... Вінні Пуха через принципи даосизму».

Ефект таких книжок подвійний: з одного боку, автори прагнуть знайти філософський смисл у текстах популярної культури, з іншого – викласти ідеї філософів різних часів і народів у доступній формі. Отже, можна виокремити два соціально значущих завдання, котрі виконують такі філософські проекти, та, відповідно, дві моделі цього жанру. «Педагогічна» модель передбачає, що автори використовують приклади з популярної культури, щоби навчити читача філософувати. Метою є поширення філософської грамотності як обізнаності щодо головних проблем, ідей та фігур в історії філософії. Натомість у межах «моделі прикладної філософії» автори використовують філософію для того, щоби розкрити нові виміри явищ і тем популярної культури. Тут мета – продемонструвати корисність філософії для розуміння популярної культури і, зрештою, корисності філософії як такої» (Huss, 2014). Як і у попередньому сюжеті, де розглянуто роль сучасного філософа як експерта, тут він також постає як знавець, експерт, та навіть, у певному сенсі, «мудрець», але водночас як

розважальник, адже йдеться все ж таки про «легку» популярну літературу.

Філософія як рецепти успіху

Продовжуючи міркувати про утилітарне, прагматистське, прикладне розуміння філософії серед широкого загалу, відзначимо очікування від неї дієвої системи методів, технологій життя, «лайфхаків», або ж свого роду інструкцій чи рецептів для повсякденних життєвих ситуацій. Так само, як запит до філософії як до роз'яснення концептуально вписується в ситуацію повороту до повсякденності наприкінці ХХ століття, цей запит також корелює із темою «поворотів», а саме – із прагматичним і практичним поворотами, за допомогою яких позначають перенесення акцентів у філософії з проблематики свідомості на проблематику дії, з теоретичної у практичну площину.

Сучасний споживач розраховує на корисність філософії, точні інструкції та дієві інструменти. Читач бажає знати, чому він винен витратити свої гроші та час на ту чи ту книжку, та яку відчутну вигоду від цього матиме. Йому потрібна не абстрактна «філософія взагалі», а «філософія чогось», як-от «Філософія елегантності» (Руфф, 2012) чи навіть «Езотерична філософія любові та шлюбу» (Форчун, 2011). Чи не продовжує це на більш буденному рівні тенденцію «філософій родового відмінку», що сягають корінням ХVIII століття (філософія історії Вольтера та Йогана Гердера, філософія релігії Сигизмунда фон Шторхенау та інші, сягають розквіту в 1960-70-ті роки (коли виникають філософії різноманітних сфер життя й науки) та продовжують виникати донині?

Як відповідь на прагматичний запит ринку, у секціях філософської літератури в книгарнях опиняються бестселери на кшталт «Думай та багатій» Наполеона Хілла, що вперше вийшла друком 1937 року та перевидається донині. Автор, за його власними словами, представив свою «філософію досягнень» (philosophy of achievement), що «здатна допомогти людям досягти успіху в будь-якій сфері діяльності, здійснити все, що завгодно, і стати усім, що вони тільки здатні уявити» (Hill, & Horowitz, 2015). Ще один приклад – бестселери одного з медійних гуманітаріїв сучасності, Джордана Пітерсона (котрий, хоч має ступені у політології та психології, у медіа часто-густо постає саме як філософ), що прямим текстом обіцяють розкрити рецепти життя (Пітерсон, 2019).

Поряд з ними до сучасного асортименту книгарень міцно увійшли видання, які можна схарактеризувати як «філософію когось», адже вони розкривають сукупність життєвих цінностей та поглядів видатних персон. Це книжки на кшталт «Філософія успіху» Стіва Джобса», тобто викладення «персональної філософії» відомих людей, досягнення яких наочно доводять ефективність, застосовність цієї «філософії». Як бачимо, філософія в цьому сегменті постає як синонім життєвої мудрості, мистецтва жити та позиціонується у суспільній свідомості на межі з напрямками сучасної популярної літератури, що орієнтовані на самопізнання, самовдосконалення,

підвищення особистісної ефективності та якості життя, досягнення успіху тощо.

Як бачимо, філософія в цьому сегменті розуміється не стільки як історія філософської думки або концепції відомих філософів, скільки як синонім «життєвої мудрості», сховища секретів. Філософія, отже, позиціонується у суспільній свідомості на межі з напрямками сучасної популярної літератури, що орієнтовані на самопізнання, самовдосконалення, підвищення особистісної ефективності та якості життя, досягнення успіху тощо.

Філософія як духовна практика

Мабуть, найвідоміший сучасний приклад інструментального, терапевтичного запиту до філософії – популярність філософії стоїцизму, яка, в доволі трансформованому вигляді «сучасного стоїцизму» (англ. Modern Stoicism) в останні двадцять років залишається популярною серед широкого загалу, насамперед серед успішних та заможніх бізнесменів, підприємців, менеджерів вищої ланки. Масштаби явища дали змогу американській історикіні та письменниці Аді Палмер назвати сучасний стоїцизм «найулюбленішою “вірусною” філософією» сьогодення (Bowles, 2019).

Перші осередки цієї «пандемії» спалахнули незалежно один від одного на початку ХХ століття, та протягом століття до цього процесу ставали причетними як відомі філософи (П'єр Адо, Марта Нусбаум, Лоуренс Бекер), так і психотерапевти (Аарон Бек, Альберт Еліс). Результатом в останні десятиліття ХХ століття став розквіт «сучасного стоїцизму», який, за Адою Палмер, починається «у технологічній збіганці Кремнієвої долини та на Вол Стрит» (Palmer, 2019). До сьогодні ця течія не втрачає популярності. Видаються, перевидаються й перекладаються різними мовами книжки, що обіцяють «щасливе життя» тим, хто навчиться «бути стоїком у сучасному світі»; продаються чеклісти і робочі зошити для самостійної роботи (Пільючі, & Лопес, 2021). Діють онлайн та офлайн тренінги, учасники яких можуть отримати покрокові інструкції з щоденними завданнями для практикування стоїчного способу життя. Міжнародне Стоїчне товариство (The Stoic Fellowship), серед керівників якого автор бестселерів Масимо Пільючі, налічує близько ста товариств-учасників в усьому світі. До щорічної акції «Стоїчний тиждень» (The Stoic Week) від її заснування у 2012 році долучилося понад 20 тисяч учасників. Ця хвиля докотилася й до України, де останніми роками ледь не кожний освітній чи дискусійний майданчик хоч раз влаштував публічну лекцію або читання за стоїцизмом.

Втім, як у попередніх сюжетах цієї розвідки, і сучасний стоїцизм, і інші приклади запиту до філософії як збірки рецептів життя, мають глибокі витоки. Стоїки позиціонували свою філософію саме як керунок до дій, а сьогоднішня популярність стоїцизму серед заможніх та успішних, на думку Ади Палмер, «вражаюче схожа з його популярністю серед можновладної еліти Давнього Риму» (Palmer, 2019). Згодом, наприкінці XVI – у XVIII столітті

неостоїцизм, одним з перших представників якого був Юст Липсий, претендував на те, щоби на додаток до християнської етики бути практичною філософією, щоденним дороговказом та керунком для християн. Суто практичною була й філософія інших філософських шкіл Античності, особливо елліністичних. Згадаймо, наприклад, епікуреїзм, одним із ідеалів якого було позбавлення неспокою, що пов'язаний з устроєм світу, природи, реальності, страхом смерті тощо. В цьому шерезі й традиція «турботи про себе», що сягає корінням філософії Платона й неоплатоніків, та в якій Мішель Фуко вбачав одну з головних тем філософії від Античності до сьогодення, ба більше, розвинув її у власній філософській концепції (Фуко, 1988). Власне, вся антична філософія від перших грецьких філософів, за П'єром Адо, пропонувала «духовні вправи» (Адо, 2014), що суголосно з думками Фридриха Ніцше, який називав філософські школи Античності «моральними лабораторіями, в яких було ретельно перевірено й до кінця продумано чимало рецептів мистецтва жити» (Ніцше, 1982, с. 5301).

Філософія як терапія

Ще один суспільний запит до філософії – психотерапевтичний. Задовольняють його, поміж іншим, публічні лекції та дискусії з філософії. На думку Вахтанга Кебуладзе, «філософські здибанки в публічному просторі напевно мають ще й психотерапевтичний характер. В такій якості філософія у публічній сфері постає як “втіха філософією” (за висловом Боеція), як спосіб вирішення особистісних чи духовних проблем, свого роду індивідуальна психотерапія, яку можна практикувати як у групі, так і наодинці з собою. Часто-густо на них приходять люди, які не можуть чітко сформулювати, чого вони прагнуть. У них є травматичні переживання. Хтось хоче бути почутим, хтось хоче почути якісь рецепти розв'язання власних проблем» (Кебуладзе та ін., 2017). В цьому сенсі філософія «конкурує» з популярною психологією, що задовольняє схожий суспільний запит.

Десь на стику філософії та медицини постають популярні книжки, як-от бестселери американського психотерапевта Ірвіна Ялома. Один із засновників екзистенціальної психотерапії, доктор медицини та професор психіатрії Стенфордського університету, в кількох творах (як-от «Коли Ніцше плакав», «Проблема Спинози») він вимальовує історії, що цілком можна вважати філософсько-терапевтичними. Книга ж «Шопенгавер як ліки» розповідає історію професійного філософа, що планує зайнятися філософським консультуванням та лікувати людей філософією Шопенгавера.

Зближення філософії з психологією породжує ще одну форму побутування сучасної філософії в публічній сфері – філософську терапію чи консультування. Постанова цієї форми також відбувається як відповідь на інструментальний запит до філософії, очікування від неї дієвих рецептів. Але якщо у попередньому сюжеті йшлося про продаж публіці універсального

знання, як-от філософії стоїцизму, тут відбувається «персоналізація філософії», коли філософ-терапевт працює з кожним клієнтом особисто.

Є думка, що у витоків напрямку стояв советський філософ Костянтин Сотонін, котрий у 1920-х роках пропонував впровадити «філософські клініки», де «лікарі-філософи» мали допомагати громадянам досягти особистого щастя та позбавитися страждань (в його термінології – «свербежу») (Сотонин, 1922). До речі, методики, що їх Сотонін пропонував використовувати клініках, містили елементи психоаналізу та стоїчної філософії, про яку йшлося у нашому попередньому сюжеті. Водночас це була суто індивідуальна робота: Сотонін не пропагував жодну з філософських концепцій як універсальний інструмент для всіх і кожного, натомість закликаючи шукати найприйнятнішу філософію для кожного клієнта. «Одного незадоволеного ми робимо епікурейцем, іншого стоїком, третього скептиком, четвертого ідеалістом-аскетом, п'ятого крайнім матеріалістом», – писав він (Сотонин, 1922). За свої ідеї Сотонін був очікувано засуджений як «ворог народу». У другій половині ХХ століття його ідея філософської клініки фактично втілювалася в західній когнітивно-біхевіоральній та раціонально-емоційно-біхевіоральній терапії, ядром яких, за словами засновників цих психотерапевтичних підходів Аарона Бека та Альберта Еліса стали принципи античного стоїцизму.

У 1978 році у Німеччині Петер Кюстенбаум висуває проект «філософської практики», «філософського консультування» (philosophical counseling) та навіть «клінічної філософії» (clinical philosophy) у книзі «Новий образ особистості: теорія і практика клінічної філософії» (Koestenbaum, 1978). Незабаром, у 1982, також у Німеччині, Герд Ахенбах засновує асоціацію представників цієї сфери діяльності – «Німецьке товариство філософської практики і консультування». Саме цей рік Ран Лахав (Ізраїль, США) пропонує вважати «датою народження руху філософської практики» (Лахав, 2016). 1994 року він ініціює першу міжнародну конференцію з філософської практики, а також створює перший університетський курс філософського консультування університеті Хайфи в Ізраїлі.

Наступними роками виходить друком чимало книжок для широкої аудиторії, автори яких проголошують ледь не чудодійну силу філософії для вирішення душевних негараздів. Промовистим прикладом є, наприклад, бестселер Лу Маринофа (Сіті Коледж Нью Йорку, США) за назвою «Ковтай Платона, а не Прозак. Застосовуючи вічну мудрість до щоденних проблем», що вперше вийшов друком у 1999 році (Maginoff, 2001). Прозак – лікарський препарат, що має антидепресивну дію – був найбільш поширеним і широко рекламованим препаратом від депресії у США наприкінці 1980-х і до початку 2000-х років і досі утримує лівову долю світового ринку антидепресантів. Популярність таких препаратів дослідники вбачають у довічному прагненні людини

легко і без зусиль, без тривалого відвідування психотерапевтів позбавитися тривоги і самотності – і саме такий ефект, як обіцяє читачам Мариноф, здатна забезпечити філософія.

Ще один сучасний приклад філософського консультування – проект Оскара Бреніф'є (університет Сорбонна, Франція), котрий 1995 року заснував у Парижі Інститут практичної філософії (Institut de Pratiques Philosophiques). Починаючи розробку методики як орієнтованої на дітей, Бреніф'є згодом охоплює й дорослу аудиторію. Методика Бреніф'є, за якою нині працюють консультанти більш ніж у сорока країнах світу, передбачає незручні питання, що ставлять слухача в безвихідну ситуацію «правди», коли людина не має можливості збрехати ані собі, ані іншим завдяки чому людина повертається у річище рефлексії та саморефлексії. Відповідно, філософію, як він сам пояснює у першій книзі, адресованій дорослим Бреніф'є розуміє як «інструмент, що змушує наш розум працювати, пізнавати себе та оточуючий світ» (Бреніф'є, & Миллон, 2013).

Ізнову, звертаючись до історії філософської думки, бачимо наступність описаної форми філософування з класичними практиками, зокрема з неодноразово згадуваним тут стоїцизмом. Це й Боецієва ідея «втіхи філософією», і «популярна філософія», що була поширена у Німеччині в другій половині XVIII століття як набір міркувань про життя, типових прийомів осмислення себе та способів промовляння своїх ситуацій. Це філософія екзистенціалізму, що рішуче порушила межі теоретичного знання, претендуючи на те, щоб допомагати людині розібратися з самою собою. На стику екзистенціалізму і психоаналізу постає логотерапія, яку розробляє після Другої світової війни Віктор Франкл.

Навіть те, що, на думку Рана Лахава, «попри явну наступність з античними філософами ... сучасні філософи-практики обрали місцем для «практикування філософії» не площі й ринки, а кабінети й офіси подібно до психоаналітиків чи докторів» (Лахав, 2016, с. 9), не є чимось цілковито новим. Так, за Ернестом Ренаном, в період правління Марка Аврелія «сильні світу тримали при своїй особі домашнього філософа, що був водночас їхнім найближчим другом, напутником, вартовим їхньої душі. ... Обов'язок філософа полягав насамперед у тому, щоб просвічувати, підтримувати, спрямовувати людей. У великій смуті запрошували філософа, аби він втішив» (Ренан, 1991, с. 12) – і це вже дуже схоже на індивідуальну філософську терапію. Утім, із іншим твердженням Лахава варто погодитися: «... пропонуючи платні послуги, [філософи] перетворили філософську практику на дуже специфічну сферу діяльності», утім, «не на сферу вуличних чи соціальних дій або партнерства людей, що шукають істину, а радше на сферу професійних послуг, ... орієнтовану на ринок» (Лахав, 2016, с. 9). В кожному разі, сьогодні ми можемо стверджувати, що сучасна людина має вибір, до кого звертатися по допомогу щодо вирішення глибинних проблем: до

психотерапевта чи до філософа.

Філософія як дозвілля та розвага

Нарешті, специфічно ринковою формою філософії стає її поєднання із різними формами дозвілля. Елемент розважальності тією чи іншою мірою присутній в багатьох розглянутих вище формах публічного філософського дискурсу. Крім того у «суспільстві дозвілля» (Ж. Дюмазедьє, Ж. Фурастье, Д. Габор) філософія часто-густо постає як своєрідний додаток до інших заходів. Так, відвідування лекції з популярної філософії також є свого роду інтелектуальним дозвіллям, але ж, відвідуючи спеціалізовані лекції, людина «купує» саме філософію. Інша річ – специфічні гібридні заходи, коли, наприклад, винний бар організовує лекційний цикл «Філософія і вино», де інтелектуальна насолода (філософська дискусія зі знаним представником академічної філософії) гармонійно поєднана з насолодою гастрономічною – дегустацією вин. Так само філософія пасує до перегляду кінофільму чи відкриття виставки у мистецькій галереї, ба навіть до святкування нового року, як-от на «новорічному марафоні «Історія філософії за 120 хвилин», що його провів 2017 року у Києві простір «Культурний проект». В наведених прикладах відвідування лекції чи дискусії стає не самоціллю, а, так би мовити, «інтелектуальною приправою» до якогось приємного заняття чи події. Це суголосно з сучасною тенденцією, що нині заторкає весь інформаційний простір, – перетворенням процесу здобуття інформації, пізнання на *infotainment* (від англ., *information* – інформація і *entertainment* – розвага), а освіти – на *edutainment* («*education*» + «*entertainment*»), що мають на меті поєднання процесів інформування аудиторії та її розважання.

Філософізація повсякденної культури

Ці приклади підводять нас до такого специфічного способу побутування філософії в сучасній культурі, який можна означити як «філософізацію» повсякденної культури – за аналогією з влучним визначенням схожих тенденцій у галузі психології групою дослідників, які 2014 року констатували, що «повсюдне проникнення психологічних термінів у повсякденну мову – одна з найпомітніших ознак, що свідчать про дедалі більшу психологізацію сучасного суспільства» (Глухова, 2014, с. 21–22). «Відбувається злиття експертного й популярного дискурсів, що означає, поміж іншим, що експертний дискурс може використовуватись у повсякденному житті як постачальник нових смислів» (Щитцова та ін., 2014, с. 8).

У суспільстві, де ввечері після роботи чи у вихідний день людина за власний кошт відвідує філософські читання, студіює вдома складні тексти та пише есеї, присмачує келих вина дискусією про Ніцше чи Аристотеля та відривається від новорічного столу, аби відвідати філософський марафон, саме слово «філософія» стає модним, трендовим та активно вживається у повсякденній мові, рекламних текстах, назвах товарів. Сучасна людина купує квитки на

«філософський тріллер», як-от «Листя трави» (*Leaves of Grass*) чи «Іраціональна людина» (*Irrational Man*), дізнається про новини у галузі ремонту з телепроекту «Філософія домашнього затишку» і статей на кшталт «Філософія вікна» чи «Філософія сантехніки», відвідує медичний центр «Філософія здоров'я» та крамницю «Філософія кераміки», навчається «мистецтву продавати себе» за статтею «Філософія кар'єри» та навіть бути щасливою за матеріалами сайту «Філософія щастя». Сайти організацій містять сторінку з викладом «корпоративної філософії», стали звичайними такі словосполучення, як «філософія фірми», «філософія здорового образу життя» чи «філософія сімейних відносин». Доменне ім'я «*philosophy.com*» займає не сайт якоїсь філософської інституції, а інтернет-магазин однойменного бренду косметики. Хвилі «філософіеманії» захльостують соціальні мережі, де за кількістю вподобань сторінок «філософської» тематики наближаються до сторінок, присвячених «приколам», кулінарії та котикам.

Цікаво, що розглянуті форми філософії популярні не лише серед пересічних громадян, а й у колах професійних філософів. Так, за результатами опитування (результати якого я згодом оприлюдню) переважна більшість респондентів, у тому числі, тих, чия діяльність безпосередньо пов'язана з академічною філософією, відповіли «так» на питання «Чи цікаві для вас популярні, не фахові книжки, масові лекції, групи у соцмережах, кінофільми телепередачі філософської тематики, що підіймають питання сенсу життя, життєвої мудрості тощо?»

Отже, не буде перебільшенням твердження, що мода на філософію (принаймні, у тому вигляді, в якому вона постає у публічній сфері) стала характерною прикметою нашого часу. Відбувається зближення академічного дискурсу філософії з життєвим і водночас насичення життєвіту філософуванням.

Висновки

У двох частинах статті здійснено побіжний огляд такого сучасного культурного феномену, як філософія в публічній сфері або публічна філософія, та розглянуто, як виникають публічні форми філософії, коли вона входить у взаємодію з особами та організаціями в публічному просторі.

З огляду на здійснене дослідження резюмую, що сучасну філософію, ба більше, філософію за усіх часів її існування, неможливо редукувати виключно до її наукової, академічної форми, оскільки вона зародилася саме як публічна справа та діалог і сьогодні вкотре, можливо, більшою мірою, ніж будь-коли, утверджується саме в цій формі, висловлюючись не тільки строгою науковою мовою, а й через популярні тексти, витвори мистецтва, терапевтичні практики ба навіть комікси й щоденні побутові практики.

Результатом дослідження стала типологія форм, що в них постає філософія в сучасному світі, насамперед у публічній сфері поза академічним середовищем. Форми публічної філософії упорядковано за суспільними запитами, що вони задовольняють, або за формами культури, з якими

межують. Згідно із запропонованою типологією, філософія у публічній сфері може поставати як: література та медіа тексти (популярна історія філософії, популярна філософська періодика, афоризми, інтернет-цитати й демотиватори та навіть комікси); усне мовлення (теле- і радіопрограми, подкасти, відеолекції); діалог (філософські кав'ярні, клуби, публічні дискусії); освіта і виховання (заклади неформальної освіти, публічні освітні простори, філософія для дітей); експертна думка (філософська публіцистика і журналістика, теле- і радіопрограми); роз'яснення (філософія «простих речей»); духовна практика та набір інструментів (філософія як збірка порад, інструкцій, правил життя, «лайфхаків»); терапія (клінічна філософія, філософське партнерство, філософське консультування і терапія); дозвілля та розвага (філософія як інтелектуальне дозвілля, складова культурних заходів, інфотеймент та едютеймент). Оскромно відзначено тенденцію філософізації повсякденної культури як проникнення елементів філософського дискурсу у повсякденний побут та мову.

Поряд з цим дескриптивним, практичним завданням, проаналізовані приклади публічних філософських проєктів дають змогу зробити **узагальнення та висновки** щодо специфіки публічного філософського дискурсу початку XXI століття.

1. За умов кризи освіти, насамперед університетської, з одного боку, та розвитку засобів комунікації, з іншого, філософія відшукує нові майданчики та форми існування у позаакадемічному середовищі, де вона опановує нові формати мовлення й форми існування. В Україні цей процес розгортається дещо повільніше, ніж у західному світі, та сягає апогею наприкінці другого десятиліття XXI століття.

2. Закономірністю, що пронизає більшість форм сучасного публічного філософського дискурсу, є їхня позачасовість. Більшість з них, попри удавану новизну, є модифікаціями класичних форм філософування. За умов прицільного аналізу, інтернет-постери й демотиватори виявляються нащадками афоризмів, що сягають корінням античної філософії; філософська практика чи консультування виявляє безпосередній зв'язок з античною «турботою про себе» та екзистенціалістською філософією; нібито сучасний феномен філософських кав'ярень виявляє органічну спільність з античною традицією симпозионів і так далі. Це свідчить про те, що залученість у публічний дискурс є радше іманентною рисою філософії як такої, ніж специфічною тенденцією сьогодення.

3. Аналіз сучасних форматів побутування філософії у публічному просторі дає змогу зробити висновок, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і медіа не лише сприяє виникненню нових сучасних форматів філософування, як-от аудіо та відео лекції, а й зумовлює своєрідне відродження початкових усних, діалогічних форм філософії, що, здавалося, були витіснені появою писемності, типографської

справи, радіо і телебачення. Це змушує згадати пророцьку тезу Умберто Еко, який ще наприкінці XX століття казав, що за допомоги інтернету відбувається зворотній перехід від іміджевого до вербального сприйняття інформації, а «комп'ютер повертає людей у Гутенбергову галактику» (Еко, 1996). Щодо філософії можна додати: повертає у більш давнє минуле – до Сократівського діалогу й досократівської усної філософії.

4. Відбувається перехід від монологічного формату, коли філософ звертається до слухачів та читачів зі сторінок книг, екранів телевізорів чи радіодинаміків та університетських кафедр, до комунікативної, діалогічної (та навіть полілогічної) моделі, що корелює зі специфікою сучасного мережевого, медійного суспільства. Водночас характерною ознакою сучасного публічного філософського дискурсу, що відрізняє його від публічного філософування попередніх історичних епох, є те, що його суб'єктами нарівні з професійними філософами стає широкий загал пересічних громадян.

5. Відбувається професіоналізація та інституціалізація неакадемічного філософування, до якого долучається дедалі більше представників академічної філософії, а жанрове розмаїття, що панує у публічному просторі, повільно, але все ж таки проникає в академічний дискурс. Інакше кажучи, відбувається взаємне проникнення академічного і публічного дискурсів філософії, в процесі якого зазнають змін обидва.

6. Сучасний суспільний запит до філософії та її образ у масовій свідомості можуть відрізнитися від її розуміння у професійному колі. Ми маємо констатувати, що саме «Сократ за 90 хвилин» та «Філософія кави», а не роботи класиків та університетські лекції змальовують «обличчя» філософії для статистичної більшості її потенційних «споживачів», для яких різні формати публічного філософування, від ґрунтовної публічної лекції знаного фахівця до філософських постерів у соціальній мережі, утворюють єдиний та, ймовірно, неподільний простір «філософії».

Резюме та перспективи дослідження.

Ситуація, коли право філософського мовлення вже не належить переважно представникам академічної науки, тобто суб'єктами філософського дискурсу вже не є виключно академічні філософи, містить у собі як нові перспективи для філософії, так і нові ризики, що можуть бути пов'язані, зокрема, із профанацією та спрощенням філософського знання, поширенням недостовірної інформації тощо. Враховуючи масштаби розглянутих тенденцій, професійна академічна філософія не має ігнорувати їх як такі, що не мають до неї стосунку через свою неакадемічність, а отже, феномен публічної філософії потребує ретельного дослідження та осмислення як актуальна філософська проблема сьогодення. Вкрай важливим це є й для України, де процес виникнення неакадемічних форматів філософії став особливо швидким, вміщуючись, по суті, в останнє десятиліття.

Завдання для подальшого дослідження можуть бути такими: 1) окреслити сутнісні ознаки публічного філософського дискурсу порівняно із дискурсом академічним, порушивши, зокрема, питання про те, чи варто протиставляти ці два дискурси; 2) виявити уразливі місця та ризики філософії у публічній сфері; 3) розв'язати термінологічну плутанину навколо феномену публічного філософування та запропонувати визначення понять для адекватного обговорення цього феномену. Така системна робота дасть змогу утворити більш-менш цілісне уявлення про публічний філософський ландшафт сьогодення, випрацювати спільну мову для дискусій та, у поєднанні з глибокою історико-філософською розвідкою, стати фундаментом для подальших досліджень у цьому напрямку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Адо П. Що таке антична філософія? Київ : Новий Акрополь, 2014.
- Брениф'є О., Миллон І. Філософія с Ходжой Насреддином. Клевер-Медиа-Групп, 2013.
- Гейлз С. Пиво і філософія. Невивчене пиво не варто пити / пер. П. Тарашук. Київ : Темпора, 2000.
- Глухова І. Как стать психологом... / Т. Щитцова, И. Глухова та ін. Ты хочешь поговорить об этом? Новая психологическая культура в постсоветской Беларуси и Украине. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2014. С. 19–45.
- Гофф Б. Дао Вінні-Пуха. Принципи даосизму на прикладі найвідомішого у світі ведмедя. КМ-Букс, 2018.
- Грабовський С. Українські публічні інтелектуали: лихо з розуму? Справжня вартість. 13.11.2011.
- Кебуладзе В., Богачов А. та ін. Філософія в публічному просторі: між академічністю і популярністю. Круглий стіл «Філософської думки». Філософська думка. 2017. № 1. С. 6–27.
- Лахав Р. Філософская практика - quo vadis? Социум и власть. 2016. № 1(57). С. 7–14.
- Мельник А. Світоглядна публіцистика як філософська журналістика. Вісник Львівського університету. Серія журналістика. 2012. № 36. С. 107–113.
- Монро Д., Олгоф, Ф. Їжа і філософія: їжте, пийте і будьте здорові / пер. П. Тарашук. Київ : Темпора, 2011.
- Ницше Ф. Посмертныя фрагменты. Осень 1881 г. У виданні: Nietzsche. Oeuvres philosophiques completes, T. V. Paris, 1982.
- Олгоф Ф. Вино і філософія. Симпозіум думки і келиха / пер. П. Тарашук. Київ : Темпора, 2010.
- Пільючі М., Лопес Г. Нові стоїки. 52 уроки для наповненого життя: Лабораторія, 2021.
- Пітерсон Дж. 12 правил життя. Як перемогти хаос. Наш формат, 2019.
- Пэнто Л. Філософская журналістика. Sociologos, 1997, S/L'97. Социо-Логос постмодернизма. С. 30–56.
- Ренан Э. Марк Аврелий и конец античного мира. Репринт. Воспроизвед. изд-я Н. Глаголева 1907 года. Москва : Терра, 1991.
- Руфф М. Філософія елегантності. Етерна, 2012.
- Свендсен Л. Філософія самотності. Видавництво Анетти Антоненко, 2017.
- Сотонин К. Идея философской клиники. Введение в систему философии. Казань : Гос. изд-во Авт. Тат. соц. сов. респ., 1922.
- Форчун Д. Эзотерическая философия любви и брака. Киев, София, 2011.
- Фуко М. История сексуальности. Забота о себе. Т. 3. Киев, Москва: Дух і літера; Грунт; Рефл-бук, 1988.
- Хамітов Н., Крилова С. Феномен філософської публіцистики та соціокультурна відкритість академічної освіти і науки. APFS, 2019. № 25. С. 3–11. DOI: <http://doi.org/10.32837/apfs.v0i25.877>.
- Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии. Социологические исследования. 2009. № 8. С. 3–13.
- Щитцова Т., Глухова І. та ін. Ты хочешь поговорить об этом? Новая психологическая культура в постсоветской Беларуси и Украине. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2014. 358 с.
- Ясна І. Public turn: філософія в публічному просторі. Філософська думка. 2017. № 1. С. 28–41.
- Bowles N. Why Is Silicon Valley So Obsessed With the Virtue of Suffering? The New York Times. 26.03.2019.
- Eco U. From Internet to Gutenberg. A lecture presented at The Italian Academy for Advanced Studies in America. 12.11.1996.
- Hill N., Horowitz M. Think and Grow Rich. The Original 1937 Classic (Abridged). Gildan Media Corporation, 2015.
- Huss J. Popular Culture and Philosophy: Rules of Engagement. Essays in Philosophy. 2014. T. 15, № 1. С. 19–32. DOI: <http://doi.org/10.7710/1526-0569.1487>.
- Koestenbaum P. The New Image of the Person. The Theory and Practice of Clinical Philosophy: Greenwood Press, 1978.
- Larabee A. Popular Culture and Philosophy. J Pop Cult, 2019. T. 52, № 2. С. 235–238. DOI: <http://doi.org/10.1111/jpcu.12788>.
- Marinoff L. Plato, not prozac! Applying eternal wisdom to everyday problems. New York, London : Harper Collins World; Hi Marketing, 2001.
- Palmer A. Stoicism's Appeal to the Rich and Powerful. Ex Urbe. 27.03.2019.

REFERENCES

- Ado, P. (2014). *Shecho take antychna filozofiya? [What is Ancient Philosophy?]*. Kyiv: Novyy Akropol'.
- Bowles, N. (2019, March 26). *Why Is Silicon Valley So Obsessed With the Virtue of Suffering?* The New York Times.
- Brenif'ye, O., & Milon, I. (2013). *Filozofiya s Khodzhoy Nasreddinom [Philosophy with Molla Nasraddin]*. Klever-Media-Grupp.
- Eco, U. (1996, November 12). *From Internet to Gutenberg*. A Lecture Presented at The Italian Academy for Advanced Studies in America.
- Forchun, D. (2011). *Ezotricheskaya filozofiya lyubvi i braka [The Esoteric Philosophy of Love and Marriage]*. Kiyev, Sofiya.

- Fuko, M. (1988). *Istoriya seksual'nosti. Zabota o sebe [The History of Sexuality. The Care of the Self]*. T. 3. Kiyev, Moskva: Dukh i litera; Grunt; Refl-buk
- Glukhova, I. (2014). *Kak stat' psikhologom... [How to become a psychologist...]*. In Shchittsova, T., Glukhova, I. ta in. Ty khochesh' pogovorit' ob etom? Novaya psikhologicheskaya kul'tura v post-sovet'skoy Belarusi i Ukraine [Do You Want to Talk about It? New Psychologist Culture in Post-soviet Belarus and Ukraine]. Vil'nyus: Yevropeyskiy gumanitarnyy universitet, 19-45.
- Heylz, S. (Ed.). (2000). *Pyvo i filosofiya. Nevvyvchene pyvo ne varto pyty [Beer and Philosophy: The Unexamined Beer Isn't Worth Drinking]*. Per. P. Tarashchuk. Kyiv: Tempora.
- Hill, N., & Horowitz, M. (2015). *Think and Grow Rich. The Original 1937 Classic (Abridged)*: Gildan Media Corporation.
- Hoff, B. (2018). *Dao Vinni-Pukha. Prynysy daosyzmu na prykladi nayvidomishoho u sviti vedmedya [The Tao of Pooh & The Te of Piglet: The Principles of Taoism Demonstrated by Winnie-the-Pooh and Piglet]*. KM-Buks.
- Hrabovs'kyy, S. (2011, November 13). Ukrayins'ki publichni intelektualy: lykho z rozumu? [Ukrainian Public Intellectuals: the Disaster from Mind?]. *Spravzhnya varta*.
- Huss, J. (2014). Popular Culture and Philosophy: Rules of Engagement. *Essays in Philosophy*, 15(1), 19-32. DOI: <http://doi.org/10.7710/1526-0569.1487>.
- Kebuladze, V., & Bohachov, A. ta in. (2017). Filosofiya v publichnomu prostori: mizh akademichnistyu i populyarnistyu [Philosophy in the Public Space: between Academic and Popular]. *Kruhlyy stil «Filosofs'koyi dumky»*. *Filosofs'ka dumka*, 1, 6-27.
- Khamitov, N., & Krylova, S. (2019). Fenomen filosofskoyi publitsystyky ta sotsiokul'turna vidkrytist' akademichnoyi osvity i nauky [The Phenomenon of Philosophical Journalism and Socio-cultural Openness of an Academic Education and Science]. *APFS*, 25, 3-11. DOI: <http://doi.org/10.32837/apfs.v0i25.877>.
- Koestenbaum, P. (1978). *The New Image of the Person. The Theory and Practice of Clinical Philosophy*: Greenwood Press.
- Lakhav, R. (2016). Filosofs'kaya praktika - quo vadis? [Philosophical Practice – quo vadis?]. *Sotsium i vlast'*, 1(57), 7-14.
- Larabee, A. (2019). Popular Culture and Philosophy. *J Pop Cult*, 52(2), 235-238. DOI: <http://doi.org/10.1111/jpcu.12788>.
- Marinoff, L. (2001). *Plato, Not Prozac! Applying Eternal Wisdom to Everyday Problems*. New York, London: Harper Collins World; Hi Marketing.
- Mel'nyk, A. (2012). Svitohlyadna publitsystyka yak filosofsk'a zhurnalistyka [Worldview Journalism as Philosophical Journalism]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya zhurnalistyka*, 36, 107-113.
- Monro D., & Olhof, F. (2011). *Yizha i filosofiya: yizhte, pyyte i bud'te zdorovi [Food and Philosophy: Eat, Think, and Be Merry]*. Per. P. Tarashchuk. Kyiv : Tempora.
- Nitszshe, F. (1982). *Posmertnyye fragmenty. Osen' 1881 g. [Post-mortem fragments. Autumn 1881]*. In Nietzsche. Oeuvres philosophiques completes. T. V. Paris.
- Olhof, F. (Ed.). (2010). *Vyno i filosofiya. Simpozium dumky i kelykha [Wine and Philosophy: A Symposium on Thinking and Drinking]*. Per. P. Tarashchuk. Kyiv: Tempora.
- Palmer, A. (2019, March 27). *Stoicism's Appeal to the Rich and Powerful*. Ex Urbe.
- Pento, L. (1997). Filosofs'kaya zhurnalistika [Philosophical Journalism]. *Sociologos, S/L'97. Sotsio-Logos postmodernizma*, 30-56.
- Pil'yuchi, M., & Lopes, H. (2021). *Novi stoyiky. 52 uroky dlya napovnenoho zhyttya [New Stoics. 52 Lessons for the Fulfilled Life]*. Laboratoriya.
- Piterson, Dzh. (2019). *12 pravyl zhyttya. Yak peremohty khaos [12 Rules for Life: An Antidote to Chaos]*. Nash Format.
- Renan, E. (1991). Mark Avreliy i konets antichnogo mira [Marcus Aurelius and the End of the Ancient World]. Reprint. Vosproizved. izd-ya N. Glagoleva 1907 goda. Moskva: Terra.
- Ruff, M. (2012). *Filosofiya elehantnosti [Philosophy of Elegance]*. Eterna.
- Shchittsova, T., Glukhova, I. ta in. (2014). *Ty khochesh' pogovorit' ob etom? Novaya psikhologicheskaya kul'tura v post-sovet'skoy Belarusi i Ukraine [Do You Want to Talk about It? New Psychologist Culture in Post-soviet Belarus and Ukraine]*. Vil'nyus: Yevropeyskiy gumanitarnyy universitet.
- Shtompka, P. (2009). V fokuse vnimaniya povsednevnyaya zhizn'. Novyy povorot v sotsiologii [The Focus is on Everyday Life. A New Turn in Sociology]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 8, 3-13.
- Sotonin, K. (1922). *Ideya filosofskoy kliniki. Vvedeniye v sistemu filosofii. [The Idea of Philosophical Clinic. Introduction to the System of Philosophy]*. Kazan'.
- Svendsen, L. (2017). *Filosofiya samotnosti [Philosophy of Loneliness]*. Vydavnytstvo Anetty Antonenko.
- Yasna, I. (2017). Public turn: philosophy in the public space [Public Turn: Philosophy in the Public Space]. *Filosofs'ka dumka*, 1, 28-41.

Hermeneutic Motives in the Works of Origen

UDC: 101.8

DOI: 10.15421/172232

Nesprava Oleksandra Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-0471-054X>, nesprava@icloud.com

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Why are Origen's works so important in the Catholic Church? There are two main reasons. First, his work defeated Gnosticism, and it won through allegorical interpretation, and second, Origen's work was the only most significant and influential in the development of the patriarchal interpretation of the Bible not only in Alexandria but in the church as a whole.

Attempts to solve this problem are also one of the main impulses of the development of philosophical hermeneutics of the twentieth century. In this sense, the title of the main work of Hans-Georg Gadamer "Truth and Method" is indicative. It summarizes the main idea of the work, which is that the truth can appear before us not only through the application of scientific methods, but also in other spiritual practices.

The aim of the study is to clarify the main aspects of the hermeneutic method of the Greek Christian theologian and philosopher Origen and to find common ground and differences with the founder of modern hermeneutics Hans-Georg Gadamer. The allegorical method is considered as one of the means of interpreting the Holy Scriptures in the works of Origen and G. Gadamer. The methodology of acquiring new knowledge is based on a comparative research method. Different aspects and understandings of text interpretation were considered.

Scientific novelty is to summarize the works of prominent philosophers of different eras, to clarify the essence of concepts aimed at solving a common problem, namely, the practical implementation of hermeneutic analysis of Scripture through the use of allegorical methods.

Conclusions. The problem of interpretation of sacred texts is one of the most important subjects of study of significant philosophers of different eras. None of them can finally form complete hermeneutic dimensions to allow an absolute understanding of the text. However, there are some ways to improve hermeneutic disciplines to better understand the text. Analyzing the works of Origen and Gadamer, we can conclude that they both made a great contribution to the development of such a science as hermeneutics. They both follow their own methodologies and personal paths in different historical periods. However, despite the different contexts, some similarities can be found in their hermeneutics, and this can be the way to address important issues and be useful for understanding the true spirit of the text, especially in biblical exegesis.

Keywords: interpretation, allegorical method, Origen, Gadamer, hermeneutics, hermeneutic canon, understanding, explanation

Citation: Nesprava, O. (2022). Hermeneutic motives in the works of Origen. *Grani*, 25(3), 25-29. <https://doi.org/10.15421/172232>

Герменевтичні мотиви у творчості Орігена

Несправа Олександра

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

Чому твори Орігена мають таке значення у католицькій церкві? Існують дві основні причини. По-перше, його робота перемогла гностицизм, і вона перемогла саме через алегоричну інтерпретацію, а по-друге, робота Орігена була єдиною найбільш значущою, та маючою вплив на розвиток святоотецького тлумачення Біблії не тільки в Олександрії, а й у церкві загалом.

Намагання вирішити цю проблему є також одним з основних імпульсів розвитку філософської герменевтики XX ст. В цьому сенсі показовою є назва головного твору Ганса-Георга Гадамера «Істина і метод». У ньому коротко висловлена головна ідея твору, яка полягає в тому, що істина може поставати перед нами не лише завдяки застосуванню наукового методу, а й в інших духовних практиках.

Метою дослідження є з'ясування основних аспектів герменевтичного методу грецького християнського теолога та філософа Орігена і спроба виявити спільне та відмінне з основоположником сучасної герменевтики Гансом-Георгом Гадамером. Розглядається алегоричний метод як один із засобів тлумачення Священного Письма у творах Орігена та Г. Гадамера. Методологія отримання нових знань ґрунтується на компаративному методі дослідження. Розглядалися різні аспекти та розуміння інтерпретації текстів.

Наукова новизна полягає в узагальненні робіт видатних філософів різних епох, з'ясуванні сутності концепцій, спрямованих на вирішення спільної проблеми, а саме, практичне втілення герменевтичного аналізу Священного Письма через використання алегоричного методу.

Висновки. Проблема інтерпретації священних текстів виступає одним з найважливіших предметів дослідження значних філософів різних епох. Жоден з них не може остаточно сформувати повні герменевтичні виміри, щоб уможливити абсолютне розуміння тексту. Проте існують певні шляхи для покращення герменевтичних дисциплін для правильного розуміння тексту. Проаналізувавши твори Орігена та Гадамера, можна зробити висновок, що вони обидва зробили великий внесок у розвиток такої науки як герменевтика. Вони обидва у різні історичні періоди дотримуються своїх власних методологій та особистих підходів. Проте, незважаючи на різний контекст, в їх герменевтиці можна знайти деяку подібність, і саме вона може бути шляхом вирішення суттєвих питань, та бути корисною для розуміння справжнього духу тексту, особливо в біблійній екзегезі.

Ключові слова: інтерпретація, алегоричний метод, Оріген, Гадамер, герменевтика, герменевтичний канон, розуміння, тлумачення

Цитування: Несправа О. Герменевтичні мотиви у творчості Орігена. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 25-29. <https://doi.org/10.15421/172232>

Стаття надійшла / Article arrived: 16.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Вступ

За дві тисячі років існування християнства було розроблено різні підходи та прийоми інтерпретації: від символіко-алегоричного до історико-граматичного. Було написано сотні праць, присвячених біблійній герменевтиці. Всі вони покликані допомогти людям у розумінні Писання. Проте подібні наукові підходи все одно не дають однозначного позитивного результату, тому проблема інтерпретації досі залишається актуальною і складною.

Сьогодні біблійне тлумачення трактується як суворі філософська дисципліна. Філософська герменевтика окреслює різні шляхи створення універсального наукового методу пізнання істини, адже, з одного боку, можливість універсального наукового методу вельми проблематична з огляду на фундаментальні відмінності природознавчого виду пізнання від гуманітарного, з іншого боку, істина може бути дана нам не лише в науковому пізнанні. Всі ці методологічні питання виникали у різних контекстах та тривалий час обговорювалися філософами. Можна сказати, що намагання відповісти на ці запитання є одним з основних імпульсів розвитку філософської герменевтики. В цьому сенсі показовою є назва головного твору Ганса-Георга Гадамера «Істина і метод». У ньому коротко висловлена головна ідея твору, яка полягає в тому, що істина може поставати перед нами не лише завдяки застосуванню наукового методу, а й в інших духовних практиках. Для самого Гадамера – це історичний досвід і досвід мистецтва.

У ранній церкві було не так просто тлумачити Біблію, тому що Біблія не була всюди доступна. Ориген зробив великий внесок у тлумачення Святого Письма. Він перекладав священні писання з рідної мови іншими мовами, ввів алегоричний метод інтерпретації Біблії. Він систематично використовував філософські прийоми у тлумаченні священного писання. Подібно до того, як філософ Гадамер зробив винятковий внесок у мистецтво інтерпретації. Його теорії мають онтологічну спрагу знайти корінь істини, як і його герменевтика має особливість у пошуку розуміння справжнього змісту тексту. Він так само займався тлумаченням Писань впроваджуючи власні філософські герменевтичні засоби.

Аналіз досліджень і публікацій

Проблема інтерпретації текстів є предметом зацікавлення багатьох науковців, які розглядають означену сферу в контексті герменевтики. Герменевтика як теорія інтерпретації сакральних текстів пройшла довгий час становлення і розвитку від давньоєврейської традиції, Августина (1996) й Оригена (1994; 2008) до найсучасніших теорій Г.-Г. Гадамера (2000), П. Рікера (1995), Е. Hirsch (1987) та ін. Зародившись понад трьох тисяч років тому, якщо відправною точкою вважати першу старозавітну книгу «Буття» (1445 р. до Р.Х.), біблійна герменевтика продовжувала розвиватися й удосконалюватися із плином часу. У процесі багатовікового становлення

біблійна герменевтика виробила власні норми й правила теорії тлумачення сакральних текстів, за межі яких екзегет не мав права виходити. Однак, на практиці шляхи узгодження біблійних текстових сенсових протиріч вимагали від філософів інколи сягати за межі усталених канонів.

Виклад основного матеріалу

Оригена вважають батьком біблійної екзегези за те, що він прокоментував усі книги Старого і Нового Завітів у гігантській екзегетичній роботі. Одним з головних завдань апологетів того часу була боротьба з завзятістю юдеїв, які доводили необхідність дотримання Мойсеєвого закону навіть для християнства. Ориген, який не розділяв цих поглядів, був вимушений боротися з супротивниками їхньою ж власною зброєю, доводячи за допомогою засвоєного ними ж алегоричного методу, що буква стародавнього закону втратила своє значення, що сама істота Старого Завіту потребує фігурального тлумачення. Але набагато сильніше, ніж всі ці зовнішні обставини, вплинув на метод тлумачення Священного Писання у Оригена, який мав вроджений і розвинутий спосіб мислення. Обдарованою живою фантазією дух Оригена не задовільнявся сухою, односторонньою граматикою, якій його навчав батько. Швидше він відчував потяг до діяльності християнських катехетів, учнем яких був із раннього дитинства. Гаряче прагнення знання спонукало Оригена вивчати твори Платона, Наумения, Лонгіна, Нікомаха та інших філософів. У школі неоплатоніка Амонія Сакка він жив у ідеях актуальної на той час філософії. В очах платоніка чуттєвий світ — це фантом, примара, слабке відображення розумового світу ідей. Ориген надав християнський відтінок цій головній ідеї платонізму через своє вчення, що у небесному світі є образи земного. Через вплив платонічної традиції олександрійської школи, яка наголошувала на абстрактному, а не на буквальному розумінні. Ориген використовував алегоричний метод для тлумачення Біблії, як і інші визначні діячі олександрійської школи.

Згідно з Оригеном, алегорична інтерпретація має духовну сферу, а не рівень практики, такий як платонічний спосіб мислення. Ориген вважав, що подія, як і людина, складається з трьох частин: тіла, душі і духу, так і писання має три сенси: тіло — є сенс буквальний, сенс душі моральний, а сенс духу — алегоричний.

Алегорія дозволила йому запозичити Старий Завіт у євреїв, давши навіть найзагадковішим положенням закону христологічне тлумачення. Ориген використовував не лише алегоричний метод, він також застосовував методи історичної та текстової критики, які він взяв із класичної літературної освіти, щоб зруйнувати букву та продемонструвати необхідність духовного розуміння. Більшість його інтерпретацій заснована на алегоричному методі та мають велике визнання через його «універсальність».

Ориген розглядав алегоричний метод як універсальний інструмент, придатний для

інтерпретації не тільки «поетичних», але також і «історичних» книг Письма (до розряду яких ставилися і новозавітні Євангелія). Однак, інтерпретатор повинен був усе ж враховувати специфічний характер цих книг, які не можна було прямо і безапеляційно оголосити позбавленим всякої достовірності «міфом», вигаданим лише для того, щоб приховати за «іносказанням» якусь раціональну філософську або теологічну доктрину.

Подальший, щонайменше важливий момент алегоричного методу у Орігена становить його дуже суворе поняття богонатхненності. За його вченням, кожне слово, кожна літера, кожна йота Писання мають своїм автором Самого Бога і мають носити печатку Його величі. Насправді, у святих книгах міститься багато, що за буквальним значенням здається неможливим, неймовірним, неістинним. Теорія і дійсність перебувають тут у нерозривному протиріччі, але ні та, ні інша не може бути принесена в жертву. Алегорія тут допомагає отримати бажаний результат. Намір надихаючого Духа, перш за все, полягає в духовній силі священного тексту; буквальне значення є річ другорядна. У кожному слові, у кожній літері зберігається їхня повна гідність, яку закладено провіщенням божественного Духа в їх натуральному розумінні, як вказівці на духовні думки, або ж у фігуральному, як вказівник для знаходження потаємного духовного сенсу. За допомогою такого принципу знаходиться бажаний сенс, і спадають кайдани літери. Отже, алегорія Орігена зовсім не стоїть у суперечності з його строгим поняттям про богонатхненність, навпаки, у його догматичному вченні про природу і божественне походження священних книг алегоризм має найсильнішу точку опори. Принцип малозначності буквального сенсу відкриває широкі ворота алегоричного тлумачення Біблії (Trigg, 1988).

Звичайно, насамперед необхідно встановити буквальний сенс, а там де це викликає труднощі потрібно довго працювати, щоб знайти істину у досконалому духовному поясненні. З такого погляду пояснюється та легкість, з якою Оріген залишає точний, буквальний сенс і звертається до алегорії навіть там, де буква має дуже важливе значення. Метафоричний вираз, образний спосіб промови є для нього достатнім приводом, щоб піднятися на крилах ідеалізму до повітряного царства алегоричного тлумачення. Так як буквальний сенс втрачає своє значення, коли не надає абсолютного розуміння, то екзегет, перш за все, повинен точно досліджувати, що можливо і неможливо по букві. Допоміжним засобом є порівняння подібних виразів і звернення уваги на глибокий, таємничий зміст Слова Божого. (Ориген, 2008)

Однак треба зауважити, що безперечна прихильність Орігена до тлумачення алегоричного типу не означала, що він унікав і взагалі не практикував «буквальних» тлумачень. Дійсно, здебільшого у Орігена «буквальний» сенс тексту ототожнюється з його «вербальним» (або «матеріальним») сенсом самоочевидним,

загальнодоступним, який не є результатом тлумачення і виступає лише впочатком для здійснення переходу до необхідного «алегоричному» сенсу. Однак, у більшості випадків Оріген не обмежувався простим цитуванням або короткою експозицією змісту тексту, який надалі передбачалося піддати семантичній ревізії, але вдавався до розгорнутого і докладного роз'яснення його «буквального» сенсу (який за тих чи інших причин не був зрозумілий читачам, менш досвідченим у якихось історичних реаліях або лінгвістичних тонкощах, але який безумовно залишався зрозумілим для самого тлумача, в міру його власної компетентності), що, втім, жодним способом не заважало йому надалі запропонувати алегоричне тлумачення того ж самого тексту. Більш того, можна відзначити також такі випадки, коли Оріген взагалі обмежувався одним лише «буквальним» тлумаченням тексту, утримуючись від його алегоричної інтерпретації. (Ориген, 1994)

Оріген розрізняв два типи біблійних текстів: перший – це тексти, які не можуть трактуватися буквалью, а тому дорівнюють до інших форм інтенційно-іносказових текстів (алегорія, притча, тощо), які допускають тільки алегоричну інтерпретацію, та другий тип текстів – це ті тексти, які можна розуміти буквалью, проте вони не виключають можливості алегоричного тлумачення. Слід зазначити, що цей розподіл є вичерпним і Оріген не визнає, що в Писанні можуть бути тексти третього типу, тобто ті, які мають лише буквальний сенс позбавлений сенсу алегоричного. Оскільки, як вже було зазначено раніше, Священне Писання розглядається Орігеном перш за все як джерело таємничого вчення, що викладається Духом Святим частково в «явній», але переважно в «прихованій» формі. (Ориген, 2008)

Такий підхід Орігена не тільки збільшує число прообразів, але й дає можливість розглядати всю Біблію в цілому, у тому числі і Євангеліє, як алегорію, прагнучи таким шляхом розкрити її таємничий, духовний сенс, що дає відповідь на питання про потаємні сторони буття Бога, світу та людини.

Чому твори Орігена твори мають таке значення у католицькій церкві? Існують дві основні причини. По-перше, його робота перемогла гностицизм, і вона перемогла саме через алегоричну інтерпретацію, а по-друге, робота Орігена була єдиною найбільш значущою, та маючою вплив на розвиток святоотецького тлумачення Біблії не тільки в Олександрії, а й у церкві загалом.

Намагання вирішити цю проблему є також одним з основних імпульсів розвитку філософської герменевтики XX ст. В цьому сенсі показовою є назва головного твору Ганса-Георга Гадамера «Істина і метод». У ньому коротко висловлена головна ідея твору, яка полягає в тому, що істина може поставати перед нами не лише завдяки застосуванню наукового методу, а й в інших духовних практиках. Для самого Гадамера — це історичний досвід і досвід мистецтва.

Ганс-Георг Гадамер був одним з найвпливовіших мислителів в історії філософської герменевтики. Його концепції ефективною історичною свідомості, злиття горизонтів і позитивних функцій попереднього розуміння та упереджень були з вдячністю прийняті як біблістиками, так і теологами.

Проблема Гадамера полягає у пошуку примирення між відчуттям, яке передбачає «щось спільне» між співрозмовниками, та непроникністю, представленою інакшістю. У центрі стоїть питання цінності лінгвістичного компонента розуміння та його опосередкування в інтерпретативних відносинах з інакшістю: чи є він мостом чи межею відносин, які конститутивно населяють логос. (Гадамер, 2000)

І тут він осягає всю важливість функції тексту. «Чому, — питає Гадамер, — поняття тексту змогло набути такого універсального розширення?» (Гадамер, 2000). Він проявляється у всій своїй центральності, паралельно до зростання філософського значення герменевтичного відношення, починаючи з читання священного тексту на початку сучасності, проходячи через романтичну культуру і, насамперед, через генеалогічну критику «історичної свідомості». Коли усвідомлюється, що інтерпретація не є побічним елементом пізнання, а становить початкову структуру буття у світі, проживання насправді, тоді усвідомлюється вся незамінність мови як опосередкування, стосовно якого текст грає та займає ключове місце. «Лише виходячи з поняття інтерпретації, поняття тексту конститується як центральне поняття у структурі лінгвістики: поняття тексту характеризується тим, що у зв'язку з інтерпретацією і виходячи з неї воно представляється як даність у власному розумінні, як те, що має бути зрозуміле. Це стосується і діалогічного розуміння» (Гадамер, 2000).

З цієї причини текст має лише герменевтичне значення: саме тому Гадамер пояснює текст і текстуальність як «простий проміжний продукт, фаза комунікативного виникнення, яка передбачає дуже точну абстракцію» (Гадамер, 2000). Але цю абстракцію не слід розуміти в суто лінгвістичному сенсі, навпаки, за Гадамером, вона йде в протилежному напрямі для лінгвіста. Цей момент здається нам важливим, тому що тут учень німецького філософа Гайдеггера ясно прояснює, який специфічний профіль герменевтичної концепції мови не редукується. Текст не розглядається ним у світлі граматики та лінгвістичного коду, тобто як об'єкт аналізу, спрямованого на з'ясування механізму, за допомогою якого працює мова незалежно від змісту, що він опосередковує; значення чогось не зводиться до означаючого, що його виражає; насправді Гадамер каже однозначно: «Мовознавець хоче не вдаватися до розуміння того, що лінгвістично виражено в тексті, а хоче висвітлити функціонування мови як такої, що б текст не означав. Він тематизує не те, що повідомляється, а те, як взагалі можна щось повідомити, завдяки яким ресурсам пунктуації та кодів це відбувається. З іншого боку, з герменевтичної точки зору, має значення лише розуміння сказаного, і

для цього функціонування мови є просто попередньою умовою». (Гадамер, 2000)

За Гадамером, «значення йде окремо від автора». Він вважав, що алегоричний метод необхідно використовувати у тлумаченні священних писань. Тому що тлумачення Писань виходить за межі часу, простору та його авторів-людей. Розуміння – це подія, що відбувається у разі злиття того, що має на увазі автор і розуміє читач. Тобто читачеві має бути зрозумілим, що має на увазі автор. Неможливо бути впевненим у дійсно правильній інтерпретації того, що саме автор має на увазі в тексті. Хоча певною мірою читач міг зрозуміти, який сенс було закладено до тексту, і ця точка злиття є початком герменевтики Гадамера.

Спроба Гадамера розробити інтегративний тип герменевтики наслідуює граматично-риторичному тлумаченню античної традиції, саме цим пояснюється інтерес Гадамера до риторики, актуалізації якої він активно сприяв. Актуалізацію Гадамером предметно-проблемного сенсу тексту можна розглядати як спробу вирішення античної проблеми.

За словами Гадамера, читач має знати про історичне підґрунтя тексту. Розуміння, пояснює він, відбувається у свідомості, в якій історія, тобто Традиція, завжди формулює, та зумовлює розвиток процесу розуміння». Він назвав цей процес дієвою історичною свідомістю, а також у своїй герменевтиці виявляє цікаву платонічну філософію. Але це не чисто алегоричне тлумачення, яке Оріген використовував у своїй інтерпретації, хоча Оріген слідував суто алегоричному методу, проте він переклав Біблію з мови оригіналу на грецьку, щоб зберегти дійсний дух або значення тексту. Тому, можна зробити висновок, що його також турбувало історичне підґрунтя тексту.

Висновок.

Проблема інтерпретації священних текстів виступає одним з найважливіших предметів дослідження значних філософів різних епох. Жоден з них не може остаточно сформулювати повні герменевтичні виміри, щоб уможливити абсолютне розуміння тексту. Проте існують певні шляхи для покращення герменевтичних дисциплін для правильнішого розуміння тексту.

Герменевтичний метод Орігена базується на розрізненні між трьома типами розуміння Священного Письма: буквальним, моральним або тропологічним і духовним або анагогічним, у відповідності з людськими компонентами, а саме тілом, душею і духом. Наука зобов'язана йому першим досвідом систематичної герменевтики алегоричного пояснення священних книг. Але він визнавав і важливість граматичного вивчення Священного Писання в теорії та практиці. Проти цих позитивних світлих сторін стоять негативні, тіньові. Оріген часто і виразно говорить про нікчемність буквального сенсу, через що позбавляє містичне тлумачення свого підґрунтя. У тісному зв'язку з вченням про сенси Священного Письма стоять і герменевтичні правила Орігена. Він перебував під впливом філософської думки у своїй

базовій структурі екзегези, тому що він мав тісний контакт із існуючою філософською школою свого часу.

Гадамер, вивчаючи Священне Писання, застосовує інтерпретацію, яка базується на його власних герменевтичних дисциплінах. Однак, універсальність виступає спільною якістю в алегоричній інтерпретації як Оригена так і Гадамера.

Проаналізувавши твори Оригена та Гадамера, можна зробити висновок, що вони обидва зробили великий внесок у розвиток такої науки

як герменевтика. Вони обидва у різні історичні періоди дотримуються своїх власних методологій та особистих підходів. Проте, незважаючи на різний контекст, в їх герменевтиці можна знайти деяку подібність, і саме тому можна стверджувати, що у вченні Оригена присутні герменевтичні мотиви, які вже у XX ст. призвели мислителів до формування герменевтичного методу. Підхід Оригена був дуже корисним для розуміння справжнього духу тексту, особливо в біблійній екзегезі та християнських текстах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Августин Святий. Сповідь. Київ: «Основи», 1996, 319 с.
 Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Герменевтика: Основи філософської герменевтики. Київ: Юніверс, 2000. Том 1. 464 с.
 Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Герменевтика: доповнення. Київ: Юніверс, 2000. Том 2. 78 с.
 Ориген. Дев'ять гомилий об именах. Клеман Оливье. Истоки. Богословие отцов Древней церкви: Тексты и комментарии. Москва: Путь, 1994. С. 96–99.
 Ориген. О началах. СПб.: Амфора (Александрійская библиотека), 2008. 320 с.
 О कोरोков В. Б. Мифо-логическая антропология и дискурсивные игры Богов в потоке времени. Научно-теоретический альманах «Грані». 2018. Том 21. № 10. С. 156–163.
 Полівода А. А. Розмежування екзегетики та герменевтики в сучасному академічному дискурсі. Научно-теоретический альманах «Грані». 2017. Том №8. С. 18–22. doi: 10.15421/1717108
 Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. Москва: Медиум, 1995. 415 с.
 Hirsch E. D. *Validity in Interpretation*. New Heaven-London: Yale University Press, 1987. 287 p.
 Trigg J.W. *Biblical Interpretation. Message of The Fathers of The Church*. Wilmington, USA: Paulist Press, 1988. 72 p.

REFERENCES

- Avghustyn (Sv.). (1996). *Spovid' [Confession]*. Kyiv: Osnovy.
 Gadamer, H.-G. (2000). Istyna i metod [Truth and Method]. *Hermenevtyka: Osnovy filosofskoji hermenevtyky*. Kyiv: Junivers.
 Gadamer, H.-G. (2000). Istyna i metod [Truth and Method]. *Hermenevtyka: dopovnennja*. Kyiv: Junivers. 2.
 Origen. (1994). Devjat' homylyj ob ymenakh [Homelies sur les Nombres]. *Olivier Clément. Ystoky. Boghoslovye otcov Drevnej cerkvy: Teksty y kommentaryu*. M.: Puti, 96-99.
 Origen. (2008). *O nachalakh [On the First Principles]*. St. Petersburg: Amphora (Alexandria Library).
 Okorokov, V. B. (2018). Mifo-logicheskaya antropologiya i diskursivnyie igry Bogov v potoke vremeni [Mifo-logic Anthropology and Discursive Games of Gods in Time Stream]. *Grani*, 21(10), 156-163. <https://doi.org/10.15421/1718142>.
 Polivoda, A. A. (2017). Rozmezhuvannya ekzehetyky ta hermenevtyky v suchasnomu akademichnomu dyskursi [The Distinction between Exegesis and Hermeneutics in Modern Academic Discourse]. *Grani*, 20(8), 18-22. <https://doi.org/10.15421/1717108>.
 Ricoeur, P. (1995). *Konflykt ynterpretacyj. Ocherky o ghermenevtyke [Interpretation Conflict. Essays on Hermeneutics]*. Moscow: Medium.
 Hirsch, E. D. (1987). *Validity in Interpretation*. New Heaven-London: Yale University Press.
 Trigg, J. W. (1988). *Biblical Interpretation. Message of The Fathers of The Church*. Wilmington, USA: Paulist Press.

Neurophenomenology of Francisco Varela

UDC: 1(091):122

DOI: 10.15421/172233

Borodii Alina Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-5017-3685>, av.borodii@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The article aims to highlight the fundamental features and leading postulates of the project of naturalization of phenomenology by F. Varela, namely the project of neurophenomenology.

The relevance of the study is justified by the fact that the topic of perception is one of the most relevant and undiscovered philosophical problems of the modern cognitive sphere.

Results. According to the results of the study, it was found that F. Varela was the first to study the core of the phenomenological dimension of experience for cognitive philosophy and analysis of perceptual mechanisms. The neurophenomenology within the framework of enactivism focused on the problematization of subjectivity and personification of perceptual data of a certain person. The methodology of neurophenomenology was analyzed and it was found that the basis of the methodological framework is the use of first-person methods or methods of describing primary data. It was found that the neurophenomenology of F. Varela attempts to remove the demarcation line between primary and third-party data, in other words, to integrate the subjective and objective data within the framework of this theory. The study evaluated the impact of phenomenological approaches and methodologies of neurobiology on the functioning of neurophenomenology. It is established that F. Varela introduced an integral unification of these spheres, connecting them in order to build a certain link between these phenomenal scientific fields. It is determined that the innovation and relevance of the project of neurophenomenology F. Varela is to combine neurodynamic functionality, theory of dynamic systems and subjective experience into one perceptual architecture.

Conclusions. In the conclusions, it was emphasized that the neurophenomenology of F. Varela is a methodological tool for solving the hard problem and the explanatory gap. In addition, the novelty and prospects of further research in the analyzed area were presented, in particular, the paradoxical issue of the limitations of perceptual experience, the problem of the nature of the temporality of consciousness, and the nature of memory.

Keywords: embodiment, introspection, first-person method, enactivism, exteroception, interdisciplinarity

Citation: Borodii, A. (2022). Neurophenomenology of Francisco Varela. *Grani*, 25(3), 30-35. <https://doi.org/10.15421/172233>

Нейрофеноменологія Франциско Варели

Бородій Аліна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

Метою статті є висвітлення фундаментальних ознак та провідних постулатів проекту натуралізації феноменології Ф. Варели, а саме проекту нейрофеноменології.

Актуальність дослідження обґрунтована тим, що тематика перцепції є однією з найбільш актуальних та малодосліджених філософських проблем сучасної когнітивної царини.

Результати. Зарезультатами дослідження було виявлено, що Ф. Варелавперше дослідив трижневість феноменологічного виміру досвіду для когнітивної філософії та аналітики перцептивних механізмів. Проект нейрофеноменології в межах енактивізму зосередився на проблематизації суб'єктивності та персоніфікованості перцептивних даних певної людини. Було проаналізовано методологію нейрофеноменології та встановлено, що основою методологічного каркасу є використання методів від першої особи або ж методів опису первинних даних. Було з'ясовано, що нейрофеноменологія Ф. Варели здійснює спробу зняття демаркаційної лінії між первинним і сторонніми даними, іншими словами в межах даної теорії здійснюється інтеграція суб'єктивних та об'єктивних даних. У межах дослідження було оцінено вплив феноменологічних підходів та методології нейробіології для функціонування нейрофеноменології. Встановлено, що Ф. Варела запровадив інтегральне об'єднання даних сфер, пов'язуючи їх з метою побудови певної ланки між цими феноменальними науковими областями. Визначено, що інноваційність та актуальність проекту нейрофеноменології Ф. Варели полягає в об'єднанні нейродинамічного функціоналу, теорії динамічних систем та суб'єктивного досвіду в одну перцептивну архітектуру.

Висновки. У висновках було підкреслено, що нейрофеноменологія Ф. Варели постає методологічним засобом вирішення складної проблеми свідомості та прогаліни в поясненні. Додатково, було наведено новизну та перспективи подальших досліджень у проаналізованій області, зокрема підкреслено парадоксальність питання граничності перцептивного досвіду, проблеми природи темпоральності свідомості та природи пам'яті.

Ключові слова: втіленість, інтроспекція, метод первинних даних, енактивність, екстероцептивність, міждисциплінарність

Цитування: Бородій А. Нейрофеноменологія Франциско Варели. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 30 - 35. <https://doi.org/10.15421/172233>

Стаття надійшла / Article arrived: 21.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Вступ. Актуальність дослідження пов'язана з тим, що питання перцепції можна сміливо віднести до найбільш малодосліджених та комплексних питань історико-філософської області. Це пов'язано з цілою низкою когнітивних теорій та концепцій, які пропонують численні підходи до вивчення природи сприйняття та свідомості людини. Однією з таких теорій є науково-дослідна програма енактивізму, що заснована трьома вченими Ф. Варелою, Е. Томпсоном та Е. Рош. У межах цієї парадигмальної філософської концепції розробляється методологія по дослідженню складної проблеми свідомості й одним зі стрижневих інструментів для вирішення даної проблеми з позиції енактивізму є нейрофеноменологія (Varela, Thompson, & Rosch, 1991, p. 12).

Дослідницька програма нейрофеноменології була запропонована Ф. Варелою у статті 1996 року "Нейрофеноменологія: методологічний засіб вирішення складної проблеми". У даній праці автор пропонує унікальний механізм дослідження свідомості людини та її перцептивного досвіду в контексті застосування нейронаукових експериментальних методів та підходів феноменології (Varela, 1996, p. 330).

Поняття нейрофеноменологія вперше з'являється у західному філософському колі науковців та позначає проблематизацію опису індивідуальних відчуттів персони, яка здобуває досвід у феноменологічному вимірі, що якісно впливає на процеси функціонування свідомості. Методологічний базис нейрофеноменології має декілька рівнів. Перший рівень позначає спосіб, у який можна збирати дані про перцепцію особистості шляхом феноменологічного дослідження досвіду. На другому рівні нейрофеноменологія досліджує первинні перцептивні враження людини для аналізу перцепції інших суб'єктів.

Мета дослідження: полягає у розкритті основних постулатів та сутнісних характеристик проекту нейрофеноменології Ф. Варели. Для досягнення мети, авторка застосовує сукупність філософських та історико-філософських методів, таких як компаративний, герменевтичний та етимологічний методи дослідження.

Аналіз літератури. Історіографія проблематики базується на роботах наступних дослідників: Ф. Варели (1991, 1996), який є одним зі співзасновників енактивізму, творцем проекту нейрофеноменології та дослідником питання автопоезису в контексті аналізу ментальних станів; Е. Томпсона (1991, 2003) – співзасновника енактивізму, що розробляє проблематику свідомості, перцепції та самотождності самості; Е. Рош (1991) – дослідниці когнітивної психології, що займається розробкою категоризації ментальних станів; Ш. Галахера (2017) – дослідника конструктивізму та втіленої свідомості; А. Лутц (2003) – науковця в сфері нейрофеноменології, що досліджує інтегрований суб'єктивний досвід перцепції; Д. Захаві (1999) – систематизатора типології енактивізму та дослідника інтерперсональної самості; А. Беркович-

Охани (2020) – дослідниці перцептивної філософії та нейрофеноменології та інших. Додатково, до джерельної бази проблематики варто віднести праці Е. Гусерля (1970) безпосереднього засновника феноменології, У. Матурану (1987, 1980) учителя Ф. Варели, який працював над розробкою концепції автопоезису та М. Мерло-Понті (2002) – філософа, що справив значний вплив на енактивізм в питанні феноменології тілесності.

Результати дослідження. Ф. Варела вперше підкреслив важливість феноменологічного дослідження досвіду для когнітивної науки та аналізу перцептивних процесів. Теорія нейрофеноменології в межах енактивізму зосередилася на проблематизації суб'єктивності сприйняттєвих даних певної людини. Ф. Варела називає ці методи дослідження суб'єктивного досвіду "методами від першої особи" (з англ. – first-person methods). Варто одразу зазначити, що нейрофеноменологія Ф. Варели покликана мати емпіричне значення для когнітивної філософії. На думку науковця, використовуючи феноменологічний аналіз від першої особи, персону здатна підвищити власну чутливість до сенсомоторної активності свого досвіду. Таким чином, людина досягає глибинного усвідомлення власного досвіду, який почасти є недоступним для аналізу.

Нейрофеноменологія цілком сповідує втілений та динамічний підхід до розгляду свідомості. Відтак, усі процеси свідомості визначаються феноменами, що здійснюються в організмі та тілі в цілому. Крім того, організм у процесі нейрофеноменологічного дослідження характеризується як втілений аспект навколишнього середовища (Gallagher, 2017, p. 160).

У межах нейрофеноменології здійснюється спроба натуралізації класичного варіанту феноменології (Husserl, 1970, p. 41). Складність питання полягає в тому, як можна натуралізувати феноменологію без втрати її специфічних рис? Усе залежить від того, як ми тлумачимо натуралізацію та яким чином розуміємо методологію самої феноменології. Для того, щоб виважено описати розуміння феноменологічної методології Ф. Варели звернемося до цитування праці А. Беркович-Охани та співавторів "Посібник з нейрофеноменології – випадок вивчення меж самості з медитаторами": "У цьому контексті феноменологія має принаймні два різних значення. По-перше, вона позначає певну дослідницьку програму для вивчення людської свідомості, яка включає саму феноменологію, інтроспекцію та медитацію як основу методології. Дане ранжування ґрунтується на редукації та взятті в лапки природного ставлення, що безпосередньо впливає з феноменологічної традиції. У цьому контексті, інтроспекція виходить із психологічної царини та результатів наукової психотерапії, а медитація як метод запозичено у буддистської та ведичної традиції. По-друге, феноменологію можна розуміти як специфічний дисциплінований опис життєвого досвіду, що був уперше введений Е. Гусерлем і надалі розвинений М. Мерло-Понті та іншими філософами (тобто

феноменологія тут розуміється як обмежене поняття, що походить з філософської традиції). У контексті нейрофеноменологічної програми поняття феноменологія відноситься до першого пояснення феноменології, тобто до її загального визначення, що містить Гусерлеву феноменологічну традицію як одну зі специфічних методологій. Однією з цілей нейрофеноменології є об'єднання двох різних традицій – нейронаукового експериментального підходу та феноменологічного підходу (як загальної концепції) шляхом інтеграції пережитих досвідних даних із нейронауковими даними. Таким чином, нейрофеноменологія повинна поєднувати дві різні методологічні процедури. З одного боку, нейронаукові процедури, які дають об'єктивні дані від третьої особи (сторонні дані, з англ. – *third-party methods*), а з іншого феноменологічну процедуру, що надає дані від першої особи (або ж первинні дані) тобто звіти про життєвий досвід того, хто бере участь в експерименті. Існує багато способів отримання сторонніх даних і лише декілька способів отримання даних про пережитий досвід. Вони власне і містять феноменологічні, інтроспективні та медитативні методи. Для того, аби протистояти методологічним відмінностям між складниками нейрофеноменології, валідність даного проекту вимагає важливої циркуляції або ж зв'язку між даними від першої особи та сторонніми даними. Інакше кажучи, нейрофеноменологія вимагає інтеграції методів отримання сторонніх даних з усіма можливими методами отримання первинних даних” (Berkovich-Ohana et al., 2020).

Отож, підсумовуючи вищенаведене цитування варто зазначити, що Ф. Варела в проєкті натуралізації нейрофеноменології наголошує на персоналізованому та індивідуальному підході до дослідження перцепції. Тепер розглянемо методологію, яка використовується в нейрофеноменології для аналізу природи свідомості. Основним інструментом, який використовує цей розділ енактивізму є метод первинних даних (з англ. – *first-person data*, *synonym – first-person method*). Цей метод використовується в нейрофеноменологічній та психотерапевтичній практиках для визначення характеристик та ознак суб'єктивного перцептивного досвіду. Для його використання суб'єкту дослідження потрібно здійснювати систематичні когнітивні практики, які вимагають концентрації та самоаналізу своїх вражень. За допомогою цих практик стає можливим дослідження суб'єктивного досвіду індивіда та його подальша інтеграція в інтерсуб'єктивну та біхевіоральну зовнішню реальність.

Які ж елементи або етапи містить метод первинних даних нейрофеноменології? Перший етап – це структурний опис процесу рефлексивного усвідомлення власного досвіду. Основна операція, що здійснюється в рамках нейрофеноменології для здобуття первинних даних нагадує своєю структурою феноменологічне епохе. Здійснюючись у три етапи, ця операція трансформує звичне ставлення до пережитого досвіду, яке характеризується

пояснювальною дескрипцією пережитих образів та вражень. Натомість, в межах здобуття первинних даних відбувається зміщення до дескриптивного ставлення для пояснення перцептивного досвіду. Нейрофеноменологічний метод відбувається шляхом переспрямування уваги суб'єкта в бік живого процесу набуття перцепції. Важливо підкреслити, що процес утворення досвіду тут розкривається в межах персоналізованої людини як живого, індивідуального та автопоетичного організму. Таким чином, нейрофеноменологічна інтерпретація епохе містить свідомість разом з тілом як енактивний та локалізований акт (Merleau-Ponty, 2002, p. 353).

Нейрофеноменологічний метод зосереджений на прагматизуванні феноменологічного підходу епохе, оскільки енактивна інтроспекція, що здійснюється в межах методу дескрипції первинних даних, відбувається не на теоретичному, а на емпіричному рівні. Почасти, інтроспекція відбувається як реальний акт перцепування внутрішніх когнітивних станів персони. Таким чином, в межах цієї операції ми описуємо досвід набуття перцепції певної персони у живій реальності, а не в теоретизованій конструкції.

Метод первинних даних розв'язує низку концептуальних питань про методи дослідження природи свідомості, проте у той самий час ця операція спричиняє низку методологічних складнощів, адже прямий зв'язок з чистою феноменологічною методологією спонукає нейрофеноменологію обрати один з двох можливих шляхів. Перший з можливих – це заміна феноменологічної категоризації та створення власної термінологічної матриці. Другий – це цілковите прийняття методології та підходів класичної феноменології.

Інша методологічна складність, яку провокує метод первинних даних – це проблема модифікації перцептивного досвіду при використанні феноменологічної практики: “Стабілізація феноменних категорій при використанні методу первинних даних може асоціюватися з конкретними короткостроковими й довгостроковими змінами в діяльності мозку. Наприклад, формування категорії під час навчання супроводжується змінами в поточній динаміці репрезентації кортикального стимулу. Один той факт, що феноменологічна практика може змінити досвід та динаміку мозку є навіть не обмеженням, а радше перевагою. Кожен, хто набував нових когнітивних звичок може засвідчити, що досвід не є фіксованим, але динамічним і пластичним. Методи первинних даних (з англ. – *first-person method*) допомагають стабілізувати феноменні аспекти цієї пластичності, щоб їх можна було перетворити на дескриптивні звіти первинних даних (з англ. – *first-person report*)” (Lutz, & Thomson, 2003, p. 39).

Енактивісти приділяють особливе значення первинним даним. Нейрофеноменологія збирає та аплікує такі первинні дані для того, щоб отримати верифіковані дані про перцептивний досвід окремого індивіда як унікальної персони з особливою автопоетичною системою. Збір таких

даних відбувається за допомогою первинного феноменологічного методу. Це певний вид індивідуальних когнітивних практик, які дають можливість суб'єкту вивчати власні сенсорні та чуттєві перцептивні здатності. Отож, методологічне підґрунтя та завдання нейрофеноменології – це збір та генерація первинних даних з метою їх подальшого масштабування та інтеграції зі сторонніми даними (тобто інформацією про перцептивні здатності інших індивідів). “Підсумовуючи, нейрофеноменологія базується на синергетичному використанні трьох областей знання: 1) Первинні дані, які утворюються шляхом точної екзаменації досвіду за допомогою специфічних первинних методів, 2) формальні моделі та аналітичні засоби, запозичені з теорії динамічних систем та засновані на втілено-енактивному підході до свідомості, 3) нейрофізіологічні дані, які вимірюються в масштабних об'ємах та базуються на інтегрованих процесах мозку” (Lutz, & Thomson, 2003, p. 34).

Фактично, нейрофеноменологія Ф. Варели здійснює спробу подолання прірви між первинним і сторонніми даними або ж суб'єктивними та об'єктивними даними, інтегруючи їх для якісного дослідження перцептивних здібностей індивіда. Методологічний апарат нейрофеноменології є надзвичайно комплексним, проте завдяки саме цій комплексності даний проєкт здатний гарантувати валідність емпіричних результатів.

Нейрофеноменологія цілковито змінює підхід до вирішення складної проблеми свідомості. Якщо з позиції Д. Чалмерза цю проблему варто вирішувати шляхом закриття концептуального розриву між суб'єктивним досвідом та фізичною матерією, то нейрофеноменологія пропонує змінити саме розуміння і тлумачення цього розриву. Власне з цією метою, Ф. Варела впроваджує інтеграцію феноменологічних та нейробіологічних підходів для того, щоб побудувати своєрідний міст між двома феноменальними областями.

Міркуючи про роль нейрофеноменології в енактивізмі можна стверджувати, що проєкт натуралізації феноменології заклав підвалини методологічного базису енактивізму та його втіленого підходу до розуміння перцепції. Нейрофеноменологія забезпечує методологічну основу для інтеграції когнітивної нейронауки та аналізу перцептивного досвіду. Саме тому стрижневою для нейрофеноменології є верифікованість та валідність дескриптивних конструкцій первинних даних для можливості циркуляції та постійного взаємообміну між двома сферами дослідження – феноменологією та нейробіологією.

Говорячи про верифікацію даних, варто зазначити, що суб'єктивні дані у нейрофеноменології мають бути об'єктивними й таким чином доступними для наукового аналізу. Ця пропозиція схожа на ідею об'єктивної феноменології Найджела, яка дозволила б досягти рівня абстракції та відмежування від особливостей індивідуальних звітів. Це також

може бути схожим на гетерофеноменологію Д. Денета, яка трактує феноменологічні звіти як складник об'єктивних даних. Можна стверджувати, що натуралізація в мінімальному сенсі означає скептичність до дуалістичного типу онтології. Таким чином, Ф. Варела постулює ідею, що феноменологія має бути пояснювальною, а не лише дескриптивною (Maturana, & Varela, 1987, p. 93).

Таким чином, натуралізація феноменології та проєкт нейрофеноменології ілюструють, що залучення методологічної бази феноменології може значно удосконалити розгляд проблеми природи сприйняття та перцептивних механізмів. Разом з тим, феноменологія має змогу суттєво збагатити власний ресурс з методологічних напрацювань розв'язання проблем сприйняття, спираючись на емпіричні приклади, які надає когнітивна філософія.

Надалі, спробуємо визначити та оформити робочу гіпотезу нейрофеноменологічного проєкту. На наш погляд, дана гіпотеза може бути сформульована за допомогою методу взаємовиключення. З позиції енактивізму, феноменологічні структури досвіду в когнітивній філософії безпосередньо пов'язані один з одним завдяки своїм взаємообмеженням. Подібне взаємне обмеження постає процесом циркуляції, адже використовує нейронаукові звіти для висвітлення найменш помітних аспектів ментального досвіду. Для забезпечення збору первинних даних, у межах нейрофеноменології використовується емпіричний аналіз та інтерпретація нейронаукових висновків з позиції феноменологічних інваріантів перцептивного досвіду. Подібні дані надають достовірну інформацію про несвідомі екстероцептивні аспекти перцептивної діяльності, що можуть бути використані для з'ясування суттєвих моделей динамічної активності на нейронному рівні. У результаті можна стверджувати, що інноваційність нейрофеноменології полягає в її залученні експериментальних та емпіричних даних у сферу феноменологічного дослідження.

Далі сформуємо перелік основних питань, які проблематизує нейрофеноменологія. У першу чергу, цей методологічний проєкт енактивізму звертається до пояснення того як мозок бере участь у процесі створення образів та ментальних моделей об'єкта, який ми перцепуємо. Також, нейрофеноменологія намагається пояснити, як формується самототожність у процесі перцепції та пізнання. Інакше кажучи, в межах цього напрямку здійснюється спроба відповісти на питання про те, як та в який момент індивід усвідомлює когнітивні відчуття й те, що тілесні рухи належать його власному тілу (Zahavi, 1999, p. 95). Якщо звернутися до термінології Е. Гусерля в рамках феноменології, то стане зрозуміло, що нейрофеноменологія є метарівнем для пояснення ноетичного аспекту перцепції. Ноетичний аспект стосується безпосередньо ядра самості, яке зароджується під час набуття дескриптивної ознаки зовнішніх об'єктів та усвідомлення себе як самоідентичної самості поміж цих об'єктів: “У той час, як багато науковців дискутують про

відмінність феноменальної свідомості переважно в статичному контексті, нейрофеноменологія пропонує переформатувати теоретичний обрамок, підкреслюючи динамізм ноетично-ноематичної структури свідомості. Це також включає структурну та часову динаміку процесу утворення рефлексивного та інтроспективного усвідомлення перцептивного досвіду, який містить імпліцитні та живі аспекти дорефлексивного пізнання, який можна описати тематизовано та вербалізовано” (Lutz, & Thomson, 2003, p. 36).

Якщо підсумувати слова Е. Томсона, то можна стверджувати, що нейрофеноменологія має динамічну спрямованість, яка змінює парадигмальне традиційне тлумачення перцепції.

Нейрофеноменологія як енактивний проект має за мету подолання цих складностей. У той же час, натуралізація феноменології вимагає подолання двох основних проблем, які конституює когнітивна філософія, а саме, проблему комплексної складності мозку та проблему кореляції складності мозку та досвіду свідомості. З метою розв’язання цих питань нейрофеноменологія використовує теоретичну базу проектів динамічних систем. Згідно з таким підходом перцептивна активність, що здійснюється за допомогою нервових мереж, уможлиблюється в динамічній природі компонентів цієї нервової мережі. Міркуючи про унікальність підходу нейрофеноменології в аплікації термінології динамічних систем до вивчення природи перцепції, варто вказати, що її особливістю є те, що нейрофеноменологія долучає втіленість як чинну категорію для нейронної динаміки.

Таким чином, спираючись на втілену форму нейрофеноменологічного динамізму, можна вказати, що організм, разом із власними ментальними станами, варто завжди розглядати як отілеснений та вбудований в контекст навколишньої реальності (Maturana, & Varela 1980, p. 54). Саме ця характеристика дозволяє розкрити нейродинамічне спрямування пояснення складності мозку як механізму та розкриття природи сприйняття. Згідно з нейрофеноменологічним тлумаченням механізмів роботи когнітивної системи нейродинамічна складова є частиною трьох інтегрованих взаємозалежностей: взаємозалежності інтроспективної регуляції життєдіяльності організму, взаємозалежності та взаємодії між організмом та навколишнім середовищем, а також інтерсуб’єктивної взаємодії. Ці процеси є складовою частиною життя людини й лише в сукупності вони дають змогу міркувати та будувати гіпотези щодо структури свідомості. “Нова та оригінальна пропозиція нейрофеноменології полягає в тому, щоб експліцитно долучити рівень здобуття досвіду до нейродинамічного рівня. Мета у тому, щоб інтегрувати феноменальну структуру суб’єктивного досвіду в характеристику масштабних нейронних процесів у реальному часі. Для того, щоб розв’язати проблему кореляції складності мозку та досвіду необхідно створити експериментальні ситуації, в

яких суб’єкт бере активну участь у виявленні та описі категорій досвіду. Вони можуть бути використані для ідентифікації та опису динамічних нейронних ознак досвіду. Таким чином, встановлюється залежність між складністю мозку та суб’єктивним досвідом, оскільки оригінальні феноменальні категорії використовуються для виявлення нейродинамічних моделей. Такий спільний збір та аналіз первинних, вторинних та наступних за порядком персональних (з англ. – third-person data) даних методологічно втілює нейрофеноменологічну гіпотезу про те, що когнітивна нейронаука та феноменологія можуть бути пов’язані між собою завдяки взаємним обмеженням” (Lutz, & Thomson, 2003, p. 42).

Таким чином, варто відзначити, що інноваційність проекту нейрофеноменології Ф. Варели полягає саме в тому, що він об’єднує нейродинамічний функціонал, теорію динамічних систем та суб’єктивний досвід в одну перцептивну екосистему. Така комплексність та наповненість методологічного підходу дозволяє стверджувати про інтегральну можливість проведення кореляції між мозком та досвідом, зберігаючи при цьому його суб’єктивність та комплексність. Таким чином, використовуючи цей підхід до роботи з нейрофеноменологічними методами, ми маємо змогу чітко констатувати, що когнітивна філософія та феноменологія можуть бути об’єднані для глибинного дослідження перцепції, незалежно від того, які потенційні відмінності містять обидві теорії.

Стратегічна мета нейрофеноменології полягає в тому, щоб забезпечити збір перцептивних даних у форматі феноменологічної дескрипції, який міститиме формалізовану інформацію про суб’єктивний досвід. Беручи до уваги методологію теорії динамічних систем, під час аналізу даних сприйняття можна сформулювати прогнозну модель, яка описуватиме нейродинамічні властивості діяльності мозку. Таким чином, згідно з нейрофеноменологічним проектом уможлиблюється варіант опису ефективного взаємозв’язку між емпіричним досвідом перцепування та нейронною сферою, яка відповідає за формування образів та проведення стимулів.

Проект натуралізації феноменології має безперечно праксеологічне спрямування. Ф. Варела та його колеги, розробляючи енактивну теорію, підкреслювали, що дослідження теорії сприйняття не має поставати абстрактним і теоретизованим процесом. Саме тому енактивізм дотримується позиції, що будь-який когнітивний і перцептивний процес є, перш за все, частиною емпіричного досвіду персони, яка має унікальний та індивідуальний досвід освоєння та взаємодії з навколишнім світом. Саме тому методологія, яку використовує енактивізм та нейрофеноменологія зосереджені на формуванні концептуальних постулатів, які гарантовано можна верифікувати на практиці, в реальному досвіді або емпіричних умовах.

Висновки. Отож, для вирішення трьох функціональних складнощів пояснення природи свідомості та перцепції нейрофеноменологія

пропонує йти шляхом застосування методів первинних даних як експериментальних інструментів. Ці методи дозволяють якісно та комплексно описати перцептивний досвід, який набувається індивідом. Варто підкреслити, що цей перцептивний досвід є пластичним та динамічним. Інакше кажучи, досвід не є статичною даністю, що фіксується в межах об'єктивної реальності та пасивно засвоюється людиною. Набуття досвіду є завжди активним та втіленим процесом, який вимагає посиленої уваги свідомості та процесів іманентності досвіду, щоб відкривати цей досвід для себе в собі.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що первинне позиціонування нейрофеноменології Ф. Варелою звучало як методологічний спосіб вирішення складної проблеми, втім, сама програма має на меті дещо більше. Мова йде про побудову схематичної інтеграції між феноменологією та когнітивною філософією, яка зможе активувати методологічну та гносеологічну основу розв'язання складної проблеми. У рамках проекту нейрофеноменології, Ф. Варели поставив за мету створення інструментарію, який можна використовувати задля розв'язання складної

проблеми свідомості.

Саме завдяки методу первинних даних у когнітивній філософії постає можливість експериментально дослідити та верифікувати істинність когнітивних гіпотез, які дають змогу утворювати поступовий прогрес у розв'язанні гносеологічних та перцептивних питань. Проект нейрофеноменології проблематизував чимало додаткових і вкрай важливих концепцій, що стосуються дослідження природи перцепції людини та механізмів набуття когнітивного досвіду. Перед сучасною когнітивною наукою постали нові виклики в поясненні гнучкості та граничності перцептивного досвіду людини. Однак, виникають методологічні проблеми у поясненні природи темпоральності свідомості та природи пам'яті. Дана тематика також залишає відкритим питання несвідомих процесів, інтерсуб'єктивної взаємодії між перцептивними та автопоетичними системами, що породжує перед сучасною перцептивною філософією та когнітивною наукою низку складних тем для подальшого дослідження.

REFERENCES

- Berkovich-Ohana, A., Dor-Ziderman, Y., Trautwein, F.-M., Schweitzer, Y., Nave, O., Fulder, S., & Ataria, Y. (2020). *The Hitchhiker's Guide to Neurophenomenology – The Case of Studying Self Boundaries With Meditators*. *Frontiers in Psychology*, 11.
- Gallagher, S. (2017). *Enactivist Interventions: Rethinking the Mind*. Oxford University Press.
- Husserl, E. (1970). *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy*. Evanston: Northwestern University Press.
- Lutz, A., & Thomson, E. (2003). Neurophenomenology Integrating Subjective Experience and Brain Dynamics in the Neuroscience of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 10(9-10), 31-52.
- Maturana, H., & Varela, F. (1980). *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Dordrecht: D. Reidel. Boston Studies in the Philosophy of Science, 42.
- Maturana, H., & Varela, F. (1987). *The Tree of Knowledge*. Boston: Shambhala.
- Merleau-Ponty, M. (2002). *Phenomenology of Perception*. New York: Routledge.
- Varela, F. (1996). Neurophenomenology: A Methodological Remedy to the Hard Problem. *Journal of Consciousness Studies*, 3, 330-350.
- Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Zahavi, D. (1999). *Self-Awareness and Alterity. A Phenomenological Investigation*. Evanston, IL: Northwestern University Press.

The Essence of the Family in Traditional and Modern Culture (Philosophical Analysis)

UDC: 111:173

DOI: 10.15421/172234

Shatalovych Oleksandr¹**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7388-9216>, shatalovich_a@fsmv.dnu.edu.ua****Shatalovych Inna¹****Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8679-9228>, shatalovich_i@fsmv.dnu.edu.ua****¹Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

The aim of the study is to examine the essence of the family in traditional and modern culture through the prism of philosophical analysis. The research methodology includes historical-philosophical, socio-cultural, metaphysical, hermeneutic and comparative approaches. The main results of the research: the authors have revealed that the spectrum of understanding the essence of the family in traditional and modern culture unfolds as a polemic between the paradigms of realism and nominalism, that is, it is a continuation of a long-standing dispute about the existence of universals and the solution of the question of accidental existence; the family can be considered as a single term (a single family, the first essence, an individual), as a general term (a general understanding of the family, the second essence, a universal) and the ultimate category of being (transcendentalia), if we proceed from a metaphysical approach; family properties appear as a universal language frame, a semiological model for describing the world, a family code for describing the universe, and this is the understanding of the family as a transcendental; the authors have shown by examples of etymological analysis that the understanding of the family (as an individual, universal and transcendental) has a terminological fixation in the history of culture; the authors have emphasized that the functions and basic needs only help to define the family, but do not reveal its essence; reproductive, sexual, socializing, psychotherapeutic, household functions of the family are important, but the family way of being itself is a more important need; universality and integrity are the main signs of understanding the family in traditional culture, but in modern culture the discourse of nominalism begins to dominate and the emphasis shifts to the signs of individuality and accident, the boundaries of the family are expanding, and the scientific criteria of the family are softened; the authors have suggested that the conceptual and terminological crisis in the understanding of the modern family is the result of the dominance of nominalistic interpretations of the family.

Keywords: family, families, family systems, marriage, the essence of the family, definition of the family, universality of the family, philosophy of the family, familistics

Citation: Shatalovych, O., & Shatalovych, I. (2022). The Essence of the Family in Traditional and Modern Culture (Philosophical Analysis). *Grani*, 25(3), 36-41. <https://doi.org/10.15421/172234>

Сутність сім'ї у традиційній та сучасній культурі (філософський аналіз)

Шаталович Олександр, Шаталович Інна*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Метою дослідження являється з'ясування сутності сім'ї в традиційній і сучасній культурі крізь призму філософського аналізу. Методологія дослідження включає історико-філософський, соціально-культурологічний, метафізичний, герменевтичний та компаративний підходи. Основні результати дослідження: встановлено, що спектр розуміння сутності сім'ї в традиційній і сучасній культурі розгортається в просторі полеміки між парадигмами реалізму і номіналізму, є продовженням давньої дискусії про існування універсалій і акцидентально суцього; обґрунтовано, що виходячи з метафізичного підходу сім'ю доцільно розглядати як одиничний термін (одинична сім'я, перша сутність, індивідуалія), як загальний термін (загальне розуміння сім'ї, друга сутність, універсалія) і граничну категорію буття (трансценденталію); розуміння сім'ї як трансценденталії пов'язано з тим, що сімейність постає в якості універсального мовного фрейму, семіологічної моделі опису світу, сімейного коду для опису універсуму; на прикладах етимологічного аналізу виявлено, що розуміння сім'ї як індивідуалії, універсалії і трансценденталії було термінологічно закріплено в історії культури; обґрунтовано, що сім'я, хоча і визначається через функції і базові потреби, але, все ж таки, не зводиться повністю до них; обґрунтовано, що сам сімейний спосіб буття є не меншою потребою, ніж ті потреби, які реалізуються через репродуктивну, сексуальну, соціалізуючу, психотерапевтичну, побутову та інші функції сім'ї; встановлено, що якщо для традиційної культури сім'я зазвичай розглядається в ракурсі універсальності і цілісності, то в сучасній культурі відбувається перехід від дискурсу реалізму до дискурсу номіналізму і акценти часто зміщуються в бік індивідуальності і акцидентальності в розумінні сім'ї з розширенням меж сімейності і пом'якшенням наукових критеріїв сім'ї; висловлено припущення, що в результаті домінування номіналістичних трактувань сім'ї виникла сучасна понятійно-термінологічна криза в розумінні сім'ї.

Ключові слова: сім'я, родина, шлюб, сутність сім'ї, ознаки сім'ї, визначення сім'ї, універсалія сім'ї, філософія сім'ї, фамілістика

Цитування: Шаталович О., Шаталович І. Сутність сім'ї у традиційній та сучасній культурі (філософський аналіз). *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 36 - 41. <https://doi.org/10.15421/172234>

Стаття надійшла / Article arrived: 26.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Вступ.

Ідентифікація сутності сучасної сім'ї – одна з актуальних філософсько-культурологічних проблем. Сучасна сім'я відходить від традиційних культурних форм і, як відзначають вітчизняні та зарубіжні дослідники, знаходиться в стадії кризових явищ і глобальних змін (Кравченко, 2019; Furstenberg, 2019; Buchmann, Powell, Tabor, & Miller, 2022), що викликає труднощі визначення сім'ї та її меж (Пешина, 2019; Miller, 2016; Seltzer, 2019; Connidis, 2020), свідчить про відсутність чітких уявлень про її сутність і недостатності концептуальної розробки (Єрофєєва, 2018; Денискін, 2019; Kane, 2019).

Можна сказати, що сучасне розуміння сім'ї зіткнулося з понятійно-сисловою дезорієнтацією, яка сьогодні найбільш відчутно проявляє себе в соціально-правовій сфері, так як від законодавчої фіксації сутності сім'ї залежать такі можливості як усиновлення дітей, поділ майна, підтримка державою, отримання пільг, допомоги, кредитів, спадщина і т. д. Так, наприклад, сучасний вітчизняний дослідник Р. Падун констатує: «У юридичній науці одностайності щодо ознак сім'ї не досягнуто» (2022, с. 78). За думкою дослідника, юридичне визначення поняття сім'ї «повинне містити перелік підстав для створення сім'ї», але «не всі форми влаштування є підставою для створення сім'ї. Наприклад, дитячий будинок сімейного типу. Суперечливим є питання щодо визнання сім'єю відносин, що виникають при опіці та піклуванні» (Падун, 2022, с. 78).

Формулювання загального визначення сім'ї ускладнюється ще й тим, що кожна з наук, яка вивчає сьогодні феномен сім'ї, не в змозі охопити його в повноті, тому на зламі ХХІ століття деякі дослідники (А. Антонов, В. Медков) висловили пропозицію щодо міждисциплінарного синтезу наук про сім'ю. Зазначений синтез, за своєю суттю, пов'язаний з вирішенням філософської задачі розгляду сімейної форми людського буття з найбільш загальної точки зору. Тому доречно погодитися з О. Пешиною (2019), яка обґрунтовує необхідність філософського вивчення сім'ї для розробки її універсального та актуального визначення.

Метою статті є розгляд сутності сім'ї в традиційній і сучасній культурі крізь призму філософського аналізу.

Результати дослідження.

Розглядання сім'ї в філософському ключі пов'язано з низкою питань, вдало сформульованих А. Антоновим: «чи існує сім'я? Може «сім'я» – це лише слово, зручне для об'єднання різного роду образів і уявлень, пов'язаних зі шлюбом, народженням дітей і розлученням? < ... > Сім'я в минулому, сьогодні і майбутньому – це одне й те саме, або мова йде про різні сутності? Чи є об'єднання людей в сім'ю специфічним за формою і характером асоціації, тобто відрізняється від інших об'єднань і груп, що не зводяться до яких-небудь вже наявних типів і видів соціальних спільнот?» (Антонов, 2005, с. 55).

Щоб відповісти на подібні питання, в першу чергу, з'ясуємо поняття сутності. Сутність як

самостійна цілісність (здатна існувати самостійно і не розділятися далі), слідуючи Аристотелю, можлива в якості першої сутності (індивідуалії, одиничного, наприклад, Сократ як одинична людина) і другої сутності (універсалії, форми, наприклад, поняття людини).

Зазначена двозначність аристотелівського розуміння сутності дозволяє розглядати сім'ю як індивідуалію і універсалію. Відповідно питання, поставлені А. Антоновим можна переформулювати так: сім'я – це універсалія, яка є в кожній, без винятку, культурі, або кожна сім'я – неповторна індивідуалія, тому що абсолютно схожих сімей не існує?

З одного боку, сім'я – одна з найважливіших дефінітивних і соціально-предметних універсалій в історії культури. Так, класик культурної антропології Дж. Мердок називає її в числі загальних для всіх культур елементів. Він стверджує: «нуклеарна сім'я служить універсальним видом людських груп. Як єдина переважна форма сім'ї або елемент більш складних сімейних форм вона існує в якості особливої виражено функціональної групи у всіх відомих науці суспільствах. Принаймні, в репрезентативній вибірці з 250 культур, використаної в даному дослідженні, ми не зустріли жодного винятку» (Мердок, 2003, с.19-20). Л. Мостова пише: «... всі відомі суспільства мають основну сімейну форму: батько, мати, діти. Ця форма може бути ізольованою, може включати інших родичів, але основа залишається незмінною, іншої форми, адекватної сім'ї, людство не виробило» (Мостова, 1997, с. 12).

З іншого боку, ряд сучасних авторів заперечує, що існують універсалії сім'ї. З точки зору Л. Міллера (Miller, 2016), поширений міф полягає в тому, що нуклеарна сім'я існувала в усі історичні періоди та культурні контексти, але багато вчених зараз стверджують, що ця сімейна форма не є універсальною. Л. Кане вважає, що «сім'я як соціальна група не повинна визначатися якоюсь випадковою спільною рисою, яка є спільною для її членів, такою як відношення до власності або якась спільна ДНК» (Кане, 2019, р. 81). Феміністські автори, констатує Т. Гурко, показали, що універсальне поняття «сім'я» є ідеологічним і має досвід певного класу (наприклад, середнього класу «білих») і конкретні етнокультурні норми (Гурко, 2016, с. 166). Зокрема, феміністські соціологи звертають увагу на те, що чоловіки і жінки жили в різних культурах і навіть всередині одного суспільства в різних типах домогосподарств і родинних спілок, різних типах інтимних і сексуальних відносин. Тому вони вважають помилковим уявлення про сім'ю як одиничного «актора» (діяча) з єдиною класовою позицією, стандартом життя і сферою інтересів (Азимова, & Шермухамедова, 2007, с. 347).

У руслі даних міркувань ставиться під сумнів і бінарна опозиція «сім'я» – «нетрадиційні сімейні форми», яка, на думку деяких дослідників, істотно впливала на соціальну політику і приводила до заохочення одних сімейних форм і дискримінації інших. Звідси, і не дивно, що в сучасному західному суспільстві дослідники вважають за краще говорити

не про традиційну або сучасну сім'ю, а про традиційні або сучасні сімейні системи (Furstenberg, 2019). І навіть сам термін «сім'я» (family) в останні десятиліття для позначення сімейної реальності використовується у множині – «сім'ї» (families), що мається на увазі варіативність організації сімейного життя, тобто множинність моделей організації приватного життя жінок і чоловіків (Азимова, & Шермухамедова, 2007, с. 347).

З філософської точки зору два представлених вище підходи є вираженням парадигм реалізму і номіналізму, полеміка між якими відома ще з часів античності і середньовіччя і в історії філософії найбільш яскраво була представлена у відомій дискусії про універсалії. Як відомо, знаменита номіналістська «бритва Оккама» акцентує увагу на перших сутностях (індивідуаліях) і спрямована проти надмірності других сутностей (універсалій). Переходячи до фамілістичної сфери номіналістична традиція зводить сімейне буття до набору індивідуалій і не бачить необхідності вводити другу сутність (універсалію сім'ї).

Номіналістична парадигма також у характерний спосіб вирішує питання щодо структури самої сім'ї. Показовою, наприклад, є позиція Ф. Суареса, який у «Метафізичних міркуваннях» розрізняє поняття суцього через себе і акцидентально (лат. *accidentia* – те, що з'являється випадково) суцього.

Прикладом суцього через себе, за Ф. Суаресом, є людина. Що перешкоджає людині бути єдиним через себе? Частини, з яких вона складається, взаємно служать одна одній, а самі по собі, відокремлені одна від одної, або відразу гинуть, або не зберігаються довго. А це означає, що всі вони у своєму роді суть неповні суцці і самі по собі призначені до того, щоб утворити суцце. Отже, складене у такий спосіб суцце, буде суццим (і єдиним) через себе.

Акцидентально суцце, за вченням Ф. Суареса, відрізняється від суцього через себе і представлено двома варіантами. По-перше, все те, що складається з різних речей, не пов'язаних між собою фізичним або реальним з'єднанням, є акцидентально суцце. Воно виникає через примикання, коли безліч суццих (самих по собі) збираються разом, не маючи між собою ніякої єдності або порядку. Прикладами є купа зерна або каменів. У другому варіанті акцидентально суцце складається з цілісних суццих через себе, які хоча і не з'єднані між собою фізично, проте деяким чином впорядковані. Прикладами є армія, держава і сім'я.

Отже, сім'я за Ф. Суаресом, на відміну від людини (як суцього самого по собі) є акцидентально суцце. Протилежну позицію в історії філософії займає Г. Гегель: «Сім'я – це органічне ціле. Її частини – це, власне кажучи, не частини, а члени, які мають свою субстанцію тільки в цьому цілому і окремо від цього цілого самостійністю не володіють» (Гегель, 1971, с. 49). Міркування про неповноту окремої людини висловлює також Й. Фіхте: «Фізична людина не є чоловік або жінка, а людина є двоє <...> Особистість, яка не перебуває в шлюбі є лише наполовину

людиною» (Фіхте, 2006, с. 319-320). Відповідно, на думку Й. Фіхте, мета – бути цілою людиною – вище, ніж будь-яка інша мета, а абсолютне визначення кожного індивідуума обох статей – вступити до шлюбу.

Сучасним прикладом продовження полеміки реалізму і номіналізму є міркування у сфері соціології сім'ї А. Антонова і С. Голода. Так, останній номіналістично визначає сім'ю як сукупність індивідів, що знаходиться, як мінімум, в одному з трьох видів відносин: кровної спорідненості, породження, особистісної взаємодії (Голод, 1994, с. 91). Проте, на думку А. Антонова, у даному випадку існує небезпека підміни сім'ї (сімейних інтеракцій і структур) категоріальною, агрегативною одиницею – індивідом.

А. Антонов зазначає, що деякі економісти і юристи починають зводити сім'ю до «домогосподарства одинаків», а соціологи – до «двох індивідів», один з яких залежний від іншого (наприклад, мати з дитиною). І хоча така підміна пов'язана зі зручністю проведення соціологічних досліджень або здійснення соціальної роботи, але в той же час вона спотворює інформацію про сім'ю. Відокремлений індивід – це соціальна фікція, оскільки соціальний «атом» людини включає все різноманіття відносин з оточуючими. Якщо продовжити цю фізичну метафору, то сім'я виявиться своєрідною молекулою – системою систем міжособистісних взаємин. Тому редукція сім'ї до соціального атому індивіда, і тим більше до особистості як агрегативної одиниці (що розуміється в якості елементарної частини будь-якого агрегату, конгломерату довільно з'єднаних елементів) позбавляє мікросоціологію її об'єкта вивчення (Антонов, 2005, с. 32-33). Тому, на думку дослідника, не слід плутати сім'ю з сімейними об'єднаннями (сімейні групи), які утворюються при відніманні одного з трьох відносин (подружжя – батьківства – споріднення).

Отже, під впливом номіналістичного дискурсу відбувається розширення меж сімейності і пом'якшення наукових критеріїв сім'ї. Як справедливо підкреслює А. Антонов, слово «сім'я» резервується для позначення «залишків», «уламків» сімейного способу життя. І тоді подружжя без дітей, один батько з дитиною, рідна тітка з осиротілим племінником, дідусь з онуком (і т.п.) можуть в соціальних науках мати назву «сім'я». Але насправді, розщеплення колишньої інституційної єдності батьківства-подружжя-спорідненості на автономні від сім'ї і одина від одної частини, за влучною думкою вченого, пов'язане з руйнуванням сім'ї як такої (Антонов, 2005, с. 64). Термін «сім'я» у такому випадку, означаючи все, не означає в той же час нічого. Чи не цим номіналістичним ухиленням викликана сучасна понятійно-термінологічна дезорієнтація в розумінні сім'ї?

Ще один приклад сучасного впливу номіналістичної парадигми – зведення сім'ї (як номінального об'єднання індивідів) до набору

функцій. Але, чи можна сказати, що сім'я – це сукупність функцій? Чи можна сім'ю редукувати до забезпечення соціально-психологічно-біологічних потреб? Якщо так, то функції і потреби є більш первинними, ніж сім'я.

Цінність сім'ї в її функціях. Але які з них є базовими, тобто специфічно сімейними? Чіткої відповіді немає. Адаже задоволення потреб може відбуватися по-іншому. Навіть репродуктивна функція із сучасними технологіями виявляється зовсім не головною. І хоча сьогодні функціоналізм прагне врятувати сім'ю, але марно. Образно висловлюючись, фамілістичний функціоналізм, так би мовити, підпиляв гілку, на якій сидів, і тепер раптом проголошує кризу сім'ї. Захопившись емпірико-функціональними побудовами, ми ризикуємо пройти повз чогось важливого в розумінні сім'ї. Сімейність -- це щось, глибоко приховане в надрах людини. Як влучно звертає увагу сучасна дослідниця Н. Алексєєва, «... інститут сім'ї існує не тому, що виконує життєво важливі для існування суспільства функції, а тому, що шлюб, народження, утримання і виховання дітей відповідають якимось глибоко особистим, поки слабо дослідженим потребам мільйонів людей» (Алексєєва, 2010, с. 193). Таким чином, сім'я хоча і визначається через функції і базові потреби, але не зводиться повністю до них. Сам сімейний спосіб буття є не меншою потребою, аніж ті потреби, які реалізуються через репродуктивну, сексуальну, соціалізуючу, психотерапевтичну, побутову (та ін.) функції сім'ї.

Сім'я – складний, багатогранний і вельми значимий для людини феномен. По-перше, саме в сім'ї закладаються основи майбутньої особистості і майбутнього громадянина, його духовно-світоглядні та ціннісно-етичні орієнтації і установки. У мільйонів людей дійсно є потреба в сім'ї, причому не функціонального, а екзистенціального характеру. Людина не може існувати без сім'ї. Вона, хоча і перебуває в суспільстві, але все одно тягнеться до більш інтимного спів-буття з Іншим. Ми з необхідністю прагнемо так чи інакше реалізувати закладену в нас спів-буттєвість і сімейність.

По-друге, варто відзначити глибинний зв'язок сімейної та соціальної сфер буття. З шлюбною семіосферою К. Леві-Строс пов'язує перші стратифікації суспільства. За зразком сім'ї, підкреслює Д. Купер, будуються інші одиниці суспільства, такі як школа, університет, лікарня, Церква, урядовий апарат, збройні сили (Соорег, 2000). Не випадковий і той факт, що такі різнопланові соціальні системи як авторитарні держави, виробничі корпорації, мафіозні клани, часто намагаються свій устрій інтерполювати в структуру сімейного укладу. Важливість сімейних відносин простежується і на більш глибинному соціальному рівні. Наприклад, Г. Дзібель, звертає увагу на активне визнання людиною широких мас родичів за межами генетичної близькості: побратимів, кумів, прийомних батьків (та ін.), які абсорбують всю рольову структуру, пов'язану з батьківською

турботою або братньою взаємодопомогою (Дзібель, 2001, с. 81). Отже, сімейність пронизує всю соціальну сферу.

По-третє, сімейна проблематика червоною ниткою проходить через всю історію культури. «Теогонія» засвідчує про народження богів та їх сімейні стосунки. Легендарна Троянська війна, описана Гомером, також починається з сімейного конфлікту. Неозорий ряд сімейних історій яскраво виражений в категоріях трагічного і комічного, піднесеного і низинного, належного і суцього, морального і порочного, святого і гріховного. Хоча, справедливе і зворотне твердження: всі ці естетичні, етичні, релігійні, міфологічні та світоглядні категорії дані нам лише за допомогою категорій сімейного буття. Адаже навіть коли йдеться про природу як таку, необхідно вслухатися в саме слово при-рода (від слова народжувати). Тобто все, що нас оточує – народжене. Таким чином, все навколо є сім'я, яка в своєму розширеному значенні є способом існування Всесвіту і структуратором універсуму.

Для пояснення вказаної фундаментальності у розумінні сутності сім'ї слід використати ще одну філософську категорію – трансценденталію. Як відомо, терміном «трансценденталія» схоласти позначали властивості буття (суцце, єдине, істинне, благе, річ), які виходять за межі десяти аристотелівських категорій. На думку Дунса Скота, всі наші загальні поняття, а також поняття «суцього» та інших трансценденталій, формуються завдяки абстрагуючій діяльності розуму, на підставі чуттєво сприйнятих речей. Переходячи (у розширеному значенні зазначеного терміна) до фамілістичного контексту, відзначимо, що сім'ю слід розглядати не тільки як індивідуалію (першу сутність, одиничну сім'ю) або універсалію (другу сутність, ейдос сім'ї), але і як трансценденталію, як рід суцього і граничну категорію буття.

Наприкінці, відзначимо, що всі знайдені нами аспекти розуміння сім'ї були термінологічно закріплені в історії культури. Так, наприклад, номіналістичне розуміння сутності сім'ї спостерігаємо в етимології загальнослов'янського концепту «семья» (семія). За походженням дане слово є формою збірного іменника, який утворено від іменника «сѣмь» (робітник, слуга, домочадець). Тобто «семья» (сім'я) утворено на зразок «братія». Отже, якщо «сѣмь» означає особу, то сім'ю можна уявити, як сукупність осіб. Аналогічно і латинське слово familia також є збірним за своїм походженням (аналогічно концепту «семья»), етимологічно означає сукупність слуг (famuli), що живуть під одним дахом (Бенвенист, 1995, с. 234). Номіналістичний дискурс лінгвістично закріплений також і в повсякденному трактуванні терміну «сім'я» як «сім Я», який розглядають дослідники Анісіни (Анисин, & Анисина, 2006, с. 12-15). У повсякденній свідомості, підкреслюють вони, сім'я часто трактується як «сім Я», зберігається ще визнання того, що так повинно бути в ідеалі: чи вважаючи тільки дорослих, або навіть одних дітей

(«семеро по лавках») – справжня сім'я є такою.

Критикуючи цю народну етимологію Анісіни натомість пропонують свій варіант реалістичного тлумачення: «сім'я» («семья») як «насіння» («семя»). Сімейство, на їхню думку, є насіння, яке розрослося, тобто те, що відбувається з насіння. Аналогічні іменники на «-ство» позначають домінуючий прояв того, що позначається відповідним коренем, а також результат такого домінування (наприклад: багатство, дитинство). Отже, сім'я визначається єдністю насіння і будується на його домінуючій ролі. Там, де це домінування і визначальний характер насіння впливає на все життя людини, ми маємо справу з «сімейністю». У цьому сенсі можна говорити і про народ як єдину сім'ю, про «сім'ю братніх народів», навіть про людство як якусь «спільну сім'ю». Сімейність у даному випадку постає якістю, що властива сім'ї не тільки як універсалії, але і трансценденалії.

Висновки.

У метафізичному розумінні сім'ю доцільно розглядати у трьох вимірах: як першу сутність (одичину сім'ю, індивідуалію), другу сутність (загальне поняття сім'ї, універсалію) і граничну категорію буття (фундаментальне поняття сім'ї, трансценденалію). В останньому варіанті сімейність постає в якості універсального мовного фрейму, сімейного коду або семіологічної моделі опису світу.

Проблема розуміння сутності сім'ї в історії культури розгортається в просторі безперервної (з часів античності та середньовіччя) полеміки між парадигмами реалізму і номіналізму. Відповідно, проблему сутності сім'ї можна звести до трьох наступних питань. По-перше, чи існує універсалія сім'ї або в історії культури доречно говорити лише

про сімейні індивідуалії, як різні типи інтимних і сексуальних відносин, домогосподарств, родинних спілок? По-друге, чи є сім'я цілісним суцям через себе (складається з несамодостатніх частин) або акцидентально суцям (конгломерат самодостатніх індивідів)? По-третє, чи є сім'я трансценденалією (сім'я як структуратор буття) або умовним терміном для позначення законодавчо закріплених функцій?

Обидві зазначені парадигми розуміння сім'ї зустрічаються в історії філософії і культури з термінологічним закріпленням як в номіналістичному (сім'я як familia, семья, «сім Я»), так і в реалістичному (сім'я як насіння, сімейство) варіантах.

Для традиційної культури більш вагомою була реалістична парадигма, в якій сім'ю розглядали як трансценденалію, універсалію і суцям через себе. Сім'я, з даної точки зору, – не просто осередок суспільства, інститут або мала група, вона – атрибут буття людини, принцип організації соціального буття, спосіб існування універсуму.

У сучасній культурі посилюється домінування дискурсу номіналізму і тому акценти часто зміщуються у бік розуміння сім'ї як акцидентально суцього (з редукцією до індивіду як агрегативної одиниці), уявлення сімейної сфери як конгломерату сімейних індивідуалій (малих соціальних груп або систем) і до номінального сприйняття сім'ї як деякої сукупності функцій (репродуктивної, сексуальної, соціалізуючої, психотерапевтичної, побутової та ін.), які вона втрачає одна за одною. Зазначене зміщення акцентів призводить до розширення меж сімейності, пом'якшення наукових критеріїв сім'ї, зникнення сім'ї як такої і отже до понятійно-термінологічної дезорієнтації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Азимова Н., Шермухамедова Ж. Гендер и семья. Введение в теорию и практику гендерных отношений: сб. научн. статей. Ташкент, 2007. С. 332–353.
- Алексеева Н. Д. Семья как социальный механизм воспроизводства традиции в контексте развития национальной культуры. Школа университетской науки: парадигма развития. 2010. № 1 (1), т. 2. С. 191–193.
- Анисин А. Л., Анисина С. С. Семья как быт и бытие в истории и жизни. Тюмень, 2006. 183 с.
- Антонов А. И. Микросоциология семьи. М. : ИНФРА-М, 2005. 368 с.
- Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. М. : Прогресс ; Универс, 1995. 456 с.
- Гегель Г. Работы разных лет. В 2 т. Т. 2. М. : Мысль. 1971. 630 с.
- Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. Спб. : Петрополис, 1998. 272 с.
- Гурко Т. А. Теоретические подходы к изучению семьи: монография. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Институт социологии РАН, 2016. 210 с.
- Денискин С. А. Философия семьи: пролегомены. Вестник Челябинского государственного университета. 2020. № 8 (442). С. 49–55.
- Дзигель, Г. В. Феномен родства. Пролегомены к иденетической теории Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства. Вып. 6. СПб. : Музей антропологии и этнографии РАН, 2001. 470 с.
- Ерофеева К. Л. К вопросу об определении семьи: новые аспекты. Вестник Ивановского государственного университета. Серия: гуманитарные науки. 2018. №3 (11). С. 65–73.
- Кравченко Г. С. Роль сім'ї та шлюбу в сучасному суспільстві – соціально-філософський аспект. Наукове пізнання: методологія та технології. 2019. №1. С. 51–58.
- Мердок, Дж. П. Социальная структура. М. : ОГИ, 2003. 608 с.
- Мостова Л. А. Антропологическая традиция в исследовании культуры: вместо введения. Антология исследований культуры. Т.1 / Сост. С. Я. Левит, Л. А. Мостова. СПб. : Университетская книга, 1997. С. 5–14.
- Падун Р. В. Визначення сім'ї як правової категорії та особливого феномену суспільних відносин. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2022. Вип. 68. С. 75–79. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.12>.
- Пешина Е. В. Семья как объект изучения социально-гуманитарных наук: проблема определения понятия. Социальные и гуманитарные науки: теория и практика. 2019. № 1(3). С. 159–166.

Фихте И. Система учения о нравах согласно принципам наукоучения; Наукоучение. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. 619 с.

Buchmann M., Powell B., Tabor J.A. and Miller L.R. Diverse Family Forms and Children's Well-Being. *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences* / Eds. R.A. Scott, S.M. Kosslyn and M. Buchmann. 2022. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118900772.etrds0449>.

Connidis I. A. Who Counts as Family Later in Life? Following Theoretical Leads. *Journal of Family Theory & Review*. 2020. №12. P. 164-179. DOI: <https://doi.org/10.1111/jftr.12367>.

Cooper D. *Death of the Family*. Paperback, 2000. 145 p.

Furstenberg F. F. Family Change in Global Perspective: How and Why Family Systems Change. *Family Relations*. 2019. №68. P. 326-341. DOI: <https://doi.org/10.1111/fare.12361>.

Kane L. W. What is a family? Considerations on purpose, biology, and sociality. *Public Affairs Quarterly*. 2019. № 33(1). P. 65-88. DOI: <https://doi.org/10.2307/26910010>.

Miller L. R. Definition of Family. *Encyclopedia of Family Studies* / Ed. C.L. Shehan. John Wiley & Sons, Inc. 2016. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119085621.wbefs137>.

Seltzer J. A. Family Change and Changing Family Demography. *Demography*. 2019. №56(2). P. 405-426. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13524-019-00766-6>.

REFERENCES

Alekseeva, N. D. (2010). Sem'ja kak social'nyj mehanizm vosproizvodstva tradicii v kontekste razvitiya nacional'noj kul'tury [Family as a Social Mechanism for the Reproduction of Tradition in the Context of the Development of National Culture]. *Shkola universitetskoy nauki: paradigma razvitiya*, 1 (1), t. 2, 191-193.

Anisin, A. L. Anisina S.S. (2006). *Sem'ja kak byt i bytie v istorii i zhizni [Family as Life and Being in History and Life]*. Tyumen.

Antonov, A. I. (2005). *Mikrosociologija sem'i [Microsociology of the Family]*. Moscow: INFRA-M.

Azimova, N. & Shermuhamedova Zh. (2007). Gender i sem'ja [Gender and Family]. *Vvedenie v teoriju i praktiku gendernyh otoshenij: sb. nauchn. statej*. Tashkent, 332-353.

Benvenist, Je. (1995). *Slovar' indoevropskih social'nyh terminov [Dictionary of Indo-European Social Terms]*. Moscow: Progress; Univers.

Buchmann, M., Powell, B., Tabor, J. A., & Miller, L. R. (2022). Diverse Family Forms and Children's Well-Being. In R.A. Scott, S.M. Kosslyn & M. Buchmann (Eds). *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118900772.etrds0449>.

Connidis, I. A. (2020). Who Counts as Family Later in Life? Following Theoretical Leads. *Journal of Family Theory & Review*, 12, 164-179. DOI: <https://doi.org/10.1111/jftr.12367>.

Deniskin, S. A. (2020). Filosofija sem'i: prolegomeny [Philosophy of the Family: Prolegomena]. *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, 8 (442), 49-55.

Dzibel', G. V. (2001). Fenomen rodstva. Prolegomeny k ideneticheskoj teorii [Kinship Phenomenon. Prolegomena to the Idenetic Theory]. *Algebra rodstva: Rodstvo. Cistemy rodstva. Sistemy terminov rodstva*, (6). Saint Petersburg: Muzej antropologii i jetnografii RAN.

Erofeeva, K. L. (2018). K voprosu ob opredelenii sem'i: novye aspekty [On the Question of Defining the Family: New Aspects]. *Vestnik Ivanovskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: gumanitarnye nauki*, 3 (11), 65-73.

Fichte, J. (2006). *Sistema uchenija o nrvah soglasno principam naukouchenija; Naukouchenie [The Science of Ethics as Based on the Science of Knowledge; The Science of Knowledge]*. Saint Petersburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta.

Furstenberg, F. F. (2019). Family Change in Global Perspective: How and Why Family Systems Change. *Family Relations*, 68, 326-341. DOI: <https://doi.org/10.1111/fare.12361>.

Golod, S. I. (1998). *Sem'ya i brak: istoriko-sotsiologicheskij analiz [Family and Marriage: Historical and Sociological Analysis]*. Saint Petersburg: Petropolis.

Gurko, T. A. (2016). *Teoreticheskie podhody k izucheniju sem'i [Theoretical Approaches to Family Studies]*. 2 izd., pererab. i dop. Moscow: Institut sociologii RAN.

Hegel, G. (1971). *Raboty raznyh let [Works of Different Years]*. T. 2. Moscow : Mysl'.

Kane, L. W. (2019). What is a family? Considerations on purpose, biology, and sociality. *Public Affairs Quarterly*, 33(1), 65-88.

Kravchenko, Gh. S. (2019). Rolj sim'ji ta shljubu v suchasnomu suspiljstvi – socialjno-filosofs'kij aspekt [The Role of a Family and a Slaughter in Modern Society - Social and Philosophical Aspects]. *Naukove piznannja: metodologhija ta tekhnologhiji*, 1, 51-58.

Merdok, Dzh. P. (2003). *Social'naja struktura [Social Structure]*. Moscow: OGI.

Miller, L. R. (2016). Definition of Family. In C.L. Shehan (Ed.) *Encyclopedia of Family Studies*. John Wiley & Sons, Inc. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119085621.wbefs137>

Mostova, L. A. (1997). Antropologicheskaja tradicija v issledovanii kul'tury: vmesto vvedenija [Anthropological Tradition in the Study of Culture: Instead of an Introduction]. In *Antologija issledovanij kul'tury*. T. 1. 5 -14. Saint Petersburg: Universitetskaja kniga.

Padun, R. V. (2022). Vyznachennja sim'ji jak pravovojj kategoriji ta osoblyvogho fenomenu suspiljnykh vidnosyn [Defining the Family as a Legal Category and a Special Phenomenon of Social Relations]. *Naukovyj visnyk Uzhgorodskogho nacional'nogho universytetu*. Serija: Pravo, 68, 75-79. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.12>.

Peshina, E. V. (2019). Sem'ja kak ob'yekt izuchenija social'no-gumanitarnyh nauk: problema opredelenija ponjatija [Family as an Object of Social and Humane Study: Problem of the Definition]. *Social'nye i gumanitarnye nauki: teorija i praktika*, 1(3), 159-166.

Seltzer, J. A. (2019). Family Change and Changing Family Demography. *Demography*, 56(2), 405-426. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13524-019-00766-6>.

Repressions in the Industrial Sector of the Interwar Katerynoslav Region - Dnipropetrovsk Region (1920-30s)

UDC: 94:323.281:338.45] (477.63) «192/193»

DOI: 10.15421/172235

Ivanenko Valentin Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4731-6702>, ivanenko_dnu@i.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The urgency of this topic is due to the need to expand and deepen existing knowledge about the scale and specifics of Soviet-Russian state terror in one of the largest regions of the USSR of the era, especially in the context of Russia's full-scale war against Ukraine. The aim of the article is to try to structure and generalize the main directions and features of the repressive policy of the then ruling regime in the industrial sector of Ekaterinoslav-Dnepropetrovsk.

Research methods: problem-chronological, comparative, descriptive. The main results. Significant factual material shows that with the coming to power of the Bolsheviks in conditions of active resistance from the educated part of society, its intellectual, wealthy core, violence, repression were quickly reduced to the rank of public policy and became almost the norm of social practice during the radical changes; it was emphasized that they seized literally all spheres of the country's life and sections of the population, including the basic pillars of the new government - industry and the working class as a key «player» in Lenin's formula of «dictatorship of the proletariat»; It was established that the representatives of the workers, management and engineering corps of industrial enterprises occupied a leading place (almost 43 percent) in the professional structure of the repressed residents of the region at that time. Author's theses and versions are illustrated by examples of specific «commissioned» cases or «developments» of special services in counteracting the strike movement in the early 1920s, neutralizing cells, leaders, and members of the political opposition, «economic and nationalist counterrevolution», and individuals.

The general conclusion is that as a result of the Kremlin's terrorist policies and practices with the peak of mass lawlessness and arbitrariness in the mid-1930s, the elite, the most productive part of the human capital of industry in Dnipropetrovsk region, was withdrawn from the manufacturing sector. The originality and scientific novelty of the article lies primarily in the formulation and consideration of the topic as an independent object of study, actualization, systematization and publication of relevant historical material. Article type: review.

Keywords: Katerynoslav-Dnipropetrovsk region, Repressions, Soviet Power, Industry, Workers, «Red Directors», Engineering and Technical Personnel, Opposition, «Wrecking», «Counter-revolution

Citation: Ivanenko, V. (2022). Repressions in the Industrial Sector of the Interwar Katerynoslav Region - Dnipropetrovsk Region (1920-30s). *Grani*, 25(3), 42-48. <https://doi.org/10.15421/172235>

Репресії у промисловому секторі міжвоєнної Катеринославщини – Дніпропетровщини (1920-30-ті рр.)

Іваненко Валентин*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність даної теми зумовлюється потребою розширення та поглиблення існуючих знань про масштаби і специфіку радянсько-російського державного терору в одному з найбільших регіонів УСРР окресленої доби, особливо в контексті сучасної повномасштабної війни Росії проти України. Метою статті є спроба структурувати і узагальнити основні напрямки та особливості репресивної політики тогочасного правлячого режиму у промисловому секторі Катеринославщини-Дніпропетровщини.

Методи дослідження: проблемно-хронологічний, компаративний, описовий. Основні результати. На значному фактичному матеріалі показано, що з приходом до влади більшовиків в умовах активного спротиву з боку освіченої частини суспільства, його інтелектуального, заможного ядра, насильство, репресії швидко були зведені в ранг державної політики й стали мало не нормою соціальної практики в ході започаткованих радикальних перетворень; акцентовано, що вони захопили буквально всі сфери життєдіяльності країни та верстви населення, включаючи базові опори нової влади – індустрію і робітничий клас як ключового «гравця» у ленінській формулі «диктатура пролетаріату»; встановлено, що саме представники робітництва, керівного та інженерно-технічного корпусу промислових підприємств займали провідне місце (майже 43 відсотка) у фаховій структурі репресованих в ті часи мешканців краю. Авторські тези та версії проілюстровані на прикладах конкретних «замовних» справ чи «напрацювань» спецслужб по лінії протидії страйковому руху на початку 1920-х рр., нейтралізації осередків, керівників і учасників політичної опозиції, «економічної і націоналістичної контрреволюції», а також окремих особистостей.

Зроблено загальний висновок про те, що внаслідок терористичної політики і практики Кремля з піком масового беззаконня та свавілля середини 1930-х рр. із виробничої сфери вилучалася, по суті, еліта, найпродуктивніша частина людського капіталу промисловості Дніпропетровщини. Оригінальність і наукова новизна статті полягає насамперед у постановці та розгляді теми як самостійного об'єкта дослідження, актуалізації, систематизації і оприлюдненні відповідного конкретно-історичного матеріалу. Тип статті: оглядова.

Ключові слова: Катеринославщина-Дніпропетровщина, репресії, радянська влада, промисловість, робітники, «червоні директори», інженерно-технічний персонал, опозиція, «шкідництво», «контрреволюція»

Цитування: Іваненко В. Репресії у промисловому секторі міжвоєнної Катеринославщини – Дніпропетровщини (1920-30-ті рр.). *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 42-48. <https://doi.org/10.15421/172235>

Стаття надійшла / Article arrived: 07.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Вступ

В усі часи з моменту виникнення державних утворень саме вони мали і мають виключне право на застосування насильства у відповідних, як правило, критичних ситуаціях, коли дії певних людей чи угруповань виходили за межі розумної достатності, так би мовити, тобто за межі закріплених законодавчо чи прийнятих у суспільстві (хоч і не прописаних ніде формально) правил та норм, реально загрожуючи безпеці громадян і держави. Інша річ – наскільки адекватно і законно держава вдається до практичного використання своїх силових інструментів (армія, поліція, спецслужби тощо) задля забезпечення миру, спокою і належного правопорядку в країні, наскільки правомірно застосовує методи примусу щодо опонентів існуючого режиму, державної політики і практики. Ось в чому, на наш погляд, ключовий, сутнісний базис усвідомлення дефініції «розумної достатності» у контексті застосування державою сили щодо своїх громадян.

З приходом до влади більшовиків і розгортанням на уламках Російської імперії небаченого ще в світі соціального експерименту зі створення комуністичного (соціалістичного) суспільства, що зустрів, як відомо, цілком прогнозований шалений спротив, передусім з боку освіченої частини соціуму, його інтелектуального, заможного ядра, розуміння категорії насильства у нових керманців країни (головно проросійської «закваски») швидко набуло гіпертрофованих, одіозних форм, а репресії щодо власного народу починаючи з Декрету про «червоний терор» (1918) поволи були зведені в ранг державної політики й після сумнозвісної «Шахтинської справи» (1928) взагалі стали мало не нормою соціальної практики в умовах започаткованих суспільних перетворень, спрямованих на побудову соціалізму в СРСР і названих пізніше істориками «сталінською революцією зверху». Судячи з усього, «смак» терору Сталін відчув ще за часів дореволюційної боротьби проти царизму, а відтепер почав розглядати його як один з наріжних інструментів досягнення стратегічної мети очолюваної ним правлячої партії й заодно як апробований і ефективний важіль ствердження та зміцнення власної абсолютної влади. На XVI з'їзді ВКП(б) в 1930 р. він відверто заявив: «Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу...» (Сталін, 1930, с. 309).

Огляд досліджень і публікацій

Історія політичних репресій на теренах України, Дніпропетровщини, як один з найболючіших «нервів» – споминів про радянські часи з виразно російською домінантою організації загальносоюзного життєустрою, є чи не «найрозкрученою» проблемою в сучасній вітчизняній та регіональній історіографії. Багато в чому завдяки прийнятій на зорі української незалежності з ініціативи патріарха нашої історичної науки академіка П. Тронька унікальної державної програми «Реабілітовані історією» (1992) створено тисячі найменувань різножанрової літератури – наукової, документальної, мемуарної, публіцистичної, художньої, аналітичне осмислення якої зроблено в багатьох наукових працях.

Не стала винятком і Дніпропетровщина, де переважно під егідою науково-редакційного центру та обласної редколегії з підготовки науково-документальної серії книг за заданою вище програмою

розгорнулася системна науково-пошукова робота, за результатами якої виявлено, систематизовано і введено до наукового обігу потужні пласти мало – або зовсім невідомих історичних джерел та свідчень, здебільшого архівних документів, встановлено і оприлюднено достатньо повний мартиролог громадян Дніпропетровщини (23351 особа), що стали жертвами політичного пресингу компартійної влади за весь час її існування, нарешті, підготовлено й видано спочатку серію у п'яти томах (восьми книгах) (1999-2006), а потім і уніфікований відповідно до вимог Головної редколегії фундаментальний двотомник під назвою «Реабілітовані історією» (2008-2009) сумарним обсягом у 2000 сторінок (близько 180 др. арк.), що дає загалом комплексне, всебічне уявлення про багатогвіття проявів карально-репресивної політики більшовицько-російських «першопроходців» в умовах утвердження нових цінностей і стандартів життя в регіоні.

Логічним продовженням роботи над вказаною обласною програмою стало започаткування та реалізація останнім часом ще трьох тематичних серійних видань у п'яти томах кожне: «Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій» (2013-2017), «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена» (2013-2017), «Трагічне минуле: документи свідчать» (вийшло 3 томи у 2018-2021 рр.).

Дослідницькі надбання на ниві регіонального репресознавства суттєво доповнили і збагатили оригінальні індивідуальні монографії В. Ченцова (2000), Р. Терещенка, В. Іваненка, Л. Прокопенка (2002), Н. Романець (2014), документальні збірки про репресії у провідних вишах Дніпропетровська-університеті (1995) та гірничому інституті (2000), публікації низки місцевих істориків тощо.

Проте обраний автором дослідницький вектор, особливо у світлі мегаактуального сьогодні російського чинника, ще недостатньо вивчений на регіональному рівні, що і обумовило його розгляд у даній статті.

Тож метою її, власне, і є спроба структурувати і узагальнити основні напрями та особливості репресивної політики властей у промисловому секторі нашого регіону 1920-30-х рр.

Результати дослідження

Як не парадоксально з огляду на заявлений і розрекламований більшовиками на увесь світ свій «винахід» під назвою «диктатура пролетаріату» як соціальний форпост нової влади, але доводиться констатувати, що репресії не оминули і його, в тому числі робітників промислово розвиненої Катеринославщини-Дніпропетровщини. За нашими даними, отриманими в ході аналітичного опрацювання обласної програми «Реабілітовані історією», саме представники робітництва займали провідне місце серед репресованих у 1920-1930-х роках, а згодом реабілітованих мешканців краю – 8798 осіб, або 37,6 відсотка від їх загальної кількості. Якщо до цієї статистики додати ще 6331 селянина із щойно «спеченого» табору колгоспників (як найближчих союзників і партнерів робітників) та дивом залишених владою селян-одноосібників (всього сумарно 27 відсотків), з яких 2445 розстріляли (Терещенко, 2006, с. 67-68), то виявляється, що основна соціальна база більшовиків була не така вже й надійна...

Утім, напевно, ключ до розуміння цього

дивовижного феномена дає сам їхній лідер В. Ленін, визначаючи сутність «наукового поняття» диктатури, «...як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається» (Ленін, 1920а, с. 364). Особливу увагу при цьому привертає, звісно, аспект опори на насильство. Якщо основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс говорили про революційне насильство лише стосовно правлячого класу, то В. Ленін пішов далі, заявивши, що воно «...не може не проявлятися і щодо хитких, невитриманих елементів самої трудящої маси» (Ленін, 1920, с. 113). А це якраз і відкривало воістину безмежні можливості до зловживань, незаконних розправ, знущань над людьми, чим, прямо скажемо, сповна користувалися владні й каральні органи, насамперед всесильні ВНК-ОДПУ-НКВС, утверджуючи й укріплюючи новий режим та відповідний морально-психологічний клімат в країні.

Як бачимо, вустами головного архітектора соціального експерименту в Росії фактично виправдовувалося насильство щодо самих робітників та селян – основи «диктатури пролетаріату», що вони на власному досвіді відчули уже під час встановлення радянської влади та громадянського побою 1918-1920 рр., коли ключовими маркерами функціонування державних інститутів замість закону стають «революційна свідомість» та «революційна доцільність». Причому беззаконня чекістів подеколи набирало такого розмаху, що викликало занепокоєння навіть у кремлівського керівництва, промовистим свідченням якого може слугувати лист В. Леніна голові ВУНК М. Лацису від 4 червня 1919 р. «Каменев говорить, – писав голова Раднаркому, – ... що на Україні Чека завдали величезної шкоди, будучи створені надто рано і впустивши в себе дуже багато таких, що примазалися. Треба якнайсуворіше перевірити склад..., що б то не стало підтягнути чекістів і вигнати тих, хто примазався» (Ленін, 1919, с. 338).

Натомість і на етапі переходу від війни до миру спецслужби не надто церемонились з тими, хто висловлював щонайменші невдоволення чи протестні настрої з приводу тогочасних соціально-економічних труднощів та негарздів (тотальна розруха, масове безробіття, голод тощо), незграбних дій більшовиків у їх подоланні та відбудові зруйнованих заводів і фабрик, забезпеченості виробництв сировиною, паливом, робочою силою, а робітників і членів їх родин – пайками. Гірники Марганця, наприклад, отримували 1 фунт (409,5 г) борошна на день. Постійно скорочувалась хлібна норма у Катеринославі, де в окремі дні вона не перевищувала 100 грамів на їдока. «Нам доводиться йти з дому, щоб не бачити голодних дітей», – наголошували робітники Брянського заводу в одному із документів» (Терещенко, Іваненко, & Прокопенко, 2002, с. 50).

Упродовж 1921 р. губернські чекісти регулярно інформували губком КП(б)У про незадовільне постачання підприємств продовольством, про елементарне голодування багатьох людей у Катеринославі, Кам'янському, Кривому Розі, констатуючи, що «настрій усіх верств населення залежить від рівня майбутнього врожаю та їх матеріального забезпечення», що робітники «... засуджують радвладу, мовляв, вона довела їх до

голоду і злиднів» (Ченцов, 2000, с. 78, 79).

У відповідь, доведені до відчаю робітники відмовлялися виходити на роботу, влаштовували так звані «волинки», «італійки», страйки. Зокрема, такі акції протесту пройшли в Катеринославі на заводах Гантке, Старр, Брянському, швейній фабриці та ін.

А чи не найбільший страйк відбувся наприкінці травня – на початку червня 1921 р. на Катерининській залізниці, що отримав назву «маленький Кронштадт» як символ своєрідної солідарності з протестувальниками щойно придушеного властями «великого Кронштадту». Не обтяжуючи себе з'ясуванням справжніх мотивів цього виступу (а вони були на поверхні, очевидні), місцева влада кваліфікувала його як політичну акцію, організовану начебто ворожими елементами – петлюрівцями, есерами, меншовиками. 27 травня губвиконком закликав «повести найенергійнішу боротьбу через органи НК з окремими особами і групами, які активно виступають і тягнуть за собою несвідомих робітників на контрреволюційні виступи на ґрунті продтруднощів... Щодо натхненників і керівників заворушень не зупинятися перед найжорстокішими репресивними заходами» (Державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 201, арк. 51-56).

Зрештою в місті оголосили воєнний стан, ввели війська, найактивніших страйкарів (34 особи) арештували, а згодом, у листопаді 1921 р., виїзна сесія Верховного трибуналу УСРР чотирьом робітникам винесла розстрільний вирок, трьох засудила до п'яти років ув'язнення, інших за браком доказів довелось звільнити (Реабілітовані історією, 2009, с. 20). Тим часом деякі автори повідомлять про десятки заарештованих і страчених (Мельгунов, 1991, с. 95; Гринченко, 1993, с. 109-119).

Карали учасників протестних акцій і в інший спосіб, звільняючи їх при першій нагоді з підприємств і найжахливіше – позбавляючи автоматично хлібних карток, що в умовах масового безробіття оберталося неминучою трагедією-голодуванням для працівника та його родини. Коли, приміром, влітку 1921 р. постало питання про скорочення робітників на Брянському заводі в Катеринославі, комісія рекомендувала до звільнення увесь так званий «ненадійний елемент», завдяки чому на радість властей, як зазначалося в одному із звітів губчека, «настрій на заводах покращився» (Терещенко, Іваненко, & Прокопенко, 2002, с. 51).

В умовах хронічного повоєнного дефіциту елементарних засобів біоіснування у містах (їжі, одягу, взуття, медикаментів), підсиленого з осені 1921 р. реальним голодом, масовими епідеміями інфекційних захворювань, протестні акції робітників тривали. Так, за даними відомого дослідника-репресознавця В. Ченцова, лише за першу половину 1921 р. на залізничному транспорті України мали місце 82 страйки, два з яких політичного спрямування. Всього протягом року на транспорті ДПУ зафіксували 12 випадків, коли робітники поряд з економічними висували й політичні вимоги (Ченцов, 2000, с. 80), що викликало щоразу гнівну реакцію властей аж до силового придушення таких акцій та репресування активістів, яких, вочевидь, за інерцією започаткованої і роздмуханої більшовиками «червоногвардійської атаки на капітал» намагалися приплітати ще й до різних опозиційних угруповань,

додаючи тим самим їхнім діям певного ідеологічного забарвлення. А це вже, за мірками більшовицького «правосуддя», «тягнуло» на «контрреволюційний злочин» та відповідне кримінальне переслідування його носіїв.

Особливо коли йшлося про відверто антирадянські сили, котрі вели активну боротьбу з більшовиками, в тому числі збройним шляхом. І чим найбільш «злісним ворогом» радянської України визнавалися так звана петлюрівщина та її керівний орган в особі створеного у березні 1921 р. Всеукраїнського центрального повстанського комітету, метою яких декларувалася «завзята боротьба за самостійну Українську Народну Республіку» (Отчет Екатеринославской губернской, 1994, с. 188). Один з добре організованих осередків Центрповстанкомом діяв на Катеринославщині, де в серпні 1921 р. із 114 заарештованих чекістами у цій справі було розстріляно 52 повстанців, у тому числі чотирьох робітників, 15 селян, 28 представників інтелігенції (Отчет Екатеринославской губернской, 1994, с. 152, 153; Ченцов, 2000, с. 84).

Були, звісно, промисловці Катеринославщини (інженерно-технічні працівники, робітники) й у складі низки соціалістичних партій небільшовицької орієнтації – меншовиків, есерів, укапістів. З початку 1920-х років їх дедалі щільніше брали у «розробку» спецслужби, готуючи необхідне політико-ідеологічне підґрунтя для вищизнення з підприємств, найбільш «розумних» до ув'язнення чи висилки, а самі партії, як останні осередки вільної думки та політичної конкуренції більшовикам в Україні, усіяло підштовхуючи до саморозпуску, що, власне, і сталося до середини 20-х (Терещенко, Іваненко, & Прокопенко, 2002, с. 53-63).

З іншого боку, задля об'єктивності зазначимо, що у міру переходу до непу і поступового подолання жахливих наслідків першого «радянського» голоду 1921-1923 рр., інших економічних негараздів (розруха, безробіття тощо), відродження основ промислового потенціалу та аграрного сектора ситуація в регіоні й Україні дещо стабілізувалася, з'явилися обнадійливі тенденції до наповнення крамниць продовольством та іншими товарами повсякденного вжитку, а отже, й до певного поліпшення життя людей після багаторічних митарств на рівні елементарного біовиживання. Тому принаймні відкриті виступи з економічними вимогами поволі сходили нанівець і, зрештою, по суті, припинилися, хоча «компетентні органи» продовжували тримати «руку на пульсі», відстежуючи щонайменші видозміни у настроях людей.

При цьому з середини 20-х років їх увага у моніторингу українського суспільного простору дедалі виразніше фокусується на виявленні та нейтралізації адептів так званої «націоналістичної контрреволюції», які буцімто активізували свою антирадянську діяльність на тлі проголошеної режимом політики українізації. Не заглиблюючись в цей сюжетний ракурс пошуково-каральних дій ДПУ УСРР, зауважимо лише, що чекістам, схоже, вдалося довести «обґрунтованість» таких меседжів кремлівського керівництва, свідченням чого може слугувати динаміка репресованих українців за подібні діяння. Якщо протягом 1927 р. було арештовано 107 осіб, то у наступному році уже майже втричі більше – 285, а тільки за перше півріччя 1929-го ще 332 особи

(Ченцов, 2000, с. 141). Це, так би мовити, нелегальна, «прихована» опозиція зросійщеному більшовицькому режиму в Україні (якщо вона, правда, існувала не лише у хворобливій уяві тодішніх вождів та їх охоронців).

Водночас в ці роки залишалася й легальна, відкрита опозиція, перш за все в самій правлячій партії, в лавах якої було, як відомо, немало представників робітництва та управлінського корпусу промисловості, які у більшості своїй позитивно сприйняли російську революцію, але щиро вболівали за пошук оптимальних шляхів якнайшвидшої побудови обіцяного більшовиками й омріяного тогочасним поколінням соціалістичного суспільства, підтримуючи чи опонуючи відповідним ідеологам та провідникам такої парадигми розвитку країни. Чи не найрель'єфніше це продемонстрували кампанії боротьби Сталіна за одноосібне лідерство в РКП(б) – ВКП(б) і державі упродовж всієї непівської епохи, коли у різний спосіб нейтралізували не тільки лідерів опозиції (Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв, М. Бухарін та ін.), а й репресували заодно багатьох їх прихильників на місцях, в тому числі на Катеринославщині-Дніпропетровщині, аби надати опозиційному рухові масштабного, організованого характеру і сформуванню у населення уявлення про його носіїв як ворогів започаткованих суспільних перетворень.

Як видно з наукової літератури, серед опозиціонерів виявили й небайдужих робітників-партійців з активною громадянською позицією, переважно з числа тих, кому довелося пройти через турбулентні збурення часів революції і громадянської війни, пережити перших мирних років господарського відродження та стабілізації життя. Нагадаю, що на початок 1924 р. в КП(б)У взагалі налічувалося не так багато робітників «від верстата» (тобто за соціальним становищем) – всього 8685 осіб, або 15 відсотків складу республіканської партійної організації (Кульчицький, 1999, с. 84). Внаслідок двох масових призовів 1924 і 1927-1928 рр. «пролетарське ядро» в ній збільшили приблизно вчетверо, а у промислових центрах довели його до 70-80 відсотків (Вісті ЦК, 1929, с. 22). Але, як слушно наголошує С. Кульчицький, мобілізоване наспіх й головню в робітничому середовищі нове партійне поповнення, «істотно відрізнялося од попереднього контингенту у гірший бік за життєвим і політичним досвідом та культурним рівнем» (Кульчицький, 1999, с. 84). В основному це була малоосвічена й малообізнана у програмних засадах та стратегіях більшовицького керівництва маса.

Однак, попри це, частина з них невдовзі теж потрапила під молот репресій, коли кремлівські ідеологи спланували і з початку 30-х років здійснили низку організаційно-політичних заходів, спрямованих на зміцнення позицій ВКП(б) як правлячої державної партії в умовах форсованої модернізації країни, говорячи словами Сталіна, «стрибка в соціалізм». Йдеться про масові «чистки» тих же партійних рядів, штучно «накачених» в період непу задля підтвердження «пролетарського» типу партії та маскування її трансформації в ключовий інструмент влади й головної опору політичної системи. Відтепер уже Москва вимагала рішучого звільнення від «пасивних» чи «хитких» партійців,

а також тих, кому чекісти інкримінували колишню належність (найчастіше міфічну, надуману) до різних «опозиційних блоків», «груп» та «ухилів». Як би там не було, але тисячі робітників здебільшого з подачі спецслужб списками виключали з партії, нерідко автоматично звільняли з роботи, арештовували. Лише в ході останньої чистки, а потім обміну партдокументів (1934-1935 рр.) таку долю розділили 112 тис. українських комуністів (Кульчицький, 1999, с. 235), в їх числі понад 31 тис. на Дніпропетровщині (Очерки истории, 1979, с. 335, 352).

З огляду на домінуючі кількісні тенденції «пролетарської» присутності у парторганізаціях цього промислово розвинутого краю можна тільки уявити, скільки робітників-членів КП(б)У постраждали тут від таких суто репресивних забаганок кремлівських вождів.

До того ж в Україні ця «очищувальна» хвиля дедалі виразніше набувала національного окрасу, виливаючись у гомінливі кампанії з вишукування в партії та суспільстві носіїв вірусу «українського буржуазного націоналізму». Пошук таких «національних збоченців» йшов на всіх напрямках суспільного життя, але особливо активно в ідеологічній царині – освіті, науці, культурі, мистецтві, а своєрідним дороговказом тут стало ухвалене у липні 1933 р. рішення політбюро ЦК КП(б)У про проведення в усіх областях зборів партійного активу за участю членів партбюро з питання «Про націоналістичні ухили в лавах української партійної організації і завдання боротьби з ними». До Дніпропетровська скеровувався голова Раднаркому УСРР В. Чубар (Терещенко, Іваненко, & Прокопенко, 2002, с. 110).

На виконання цієї директиви вже до листопада 1933 р. тільки на освітянській ниві було «вичищено» понад 2 тис. осіб, науково-дослідні інститути в системі ВУАН та щойно відновлені університети в Києві, Харкові, Дніпропетровську і Одесі втратили 270 професорів та викладачів. А загалом в Україні з кінця 20-х – початку 30-х років було репресовано не менше 30 тис. громадян (Шаповал, 1993, с. 41). Більшість обвинувачень в цей час фігурували зі стандартними жупелами «націоналіст», «троцькіст», «дворушник» та ін.

Паралельно з «національною лінією» репресій головним чином в гуманітарній сфері, у міру згорання непу та наростання негараздів на виробництві (зриви у виконанні господарських планів і завдань, збільшення аварій, пожеж, нещасних випадків, псування техніки тощо) з другої половини 1920-х років набирає оберти кампанія «розборок» із «шкідництвом» у промисловому секторі, на транспорті та в інших галузях. Замість пошуку та усунення реальних причин такого перебігу подій, пов'язаних переважно з форсуванням темпів індустріалізації після XV з'їзду ВКП(б) і як наслідок – порушенням балансу продуктивних сил, технологічних процесів, а також засиллям застарілого устаткування та його низькокваліфікованого обслуговування, влада просто «призначила» винуватців – старих спеціалістів з числа керівного складу, інженерів і техніків дореволюційної школи, які, мовляв, виконуючи вказівки колишніх власників підприємств, усіляко намагалися зашкодити розвитку соціалістичної економіки. Здавалося б, в умовах, коли конче потрібно

було у стислі строки ліквідувати науково-технічну відсталість і створити передову індустрію, як ніколи зростала роль технічної інтелігенції, кваліфікованих спеціалістів. Проте деякі партійні керівники мислили інакше. А генсек КП(б)У Л. Каганович (1925-1928) взагалі заявляв: «Інженери і техніки не дуже потрібні промисловості. Досить висунути на адміністративно-технічні посади робітників з великим виробничим стажем, десятників і майстрів... Щоправда, вони, можливо, не дуже розбираються теоретично в усіх складних процесах, але за допомогою молодих спеціалістів, що недавно закінчили вузи, навіть майстри зможуть чудово керувати роботою» (Вісті Всеукраїнського ЦВК, 1928).

Тож не дивно, що на старих спеціалістів розпочалося справжнє полювання під гаслами боротьби з «економічною контрреволюцією», хоча, як відомо, перші спроби «поставити на місце» частину нелояльно налаштованої до влади технічної інтелігенції були зроблені ще у 1924-1925 рр., коли в Україні прокотилася кампанія, що отримала назву «спецеїдство». Докладніше про боротьбу з цими «уламками старого світу» (за риторикою властей) йдеться у монографії донецьких істориків О. Бута і П. Доброва «Економічна контрреволюція в Україні в 20-30-і роки ХХ ст.» (Бут, & Добров, 2002).

Як завжди, на заклик кремлівських вождів та їх українських пособників миттєво відреагували спецслужби, сфабрикувавши цілий вал справ в різних галузях господарства, а найрезонанснішою з них виявилася «Шахтинська справа» (1928), що й стала потужним каталізатором «розкрутки» масованої боротьби із «шкідництвом». Невдовзі тільки у промисловості України арештували понад 2 тис. фахівців (Ченцов, 2000, с. 169). Показово, що подеколи разом з ними по тих самих справах проходили й робітники, що засвідчили, зокрема, операції із знешкодження «шкідницьких осередків» на Катерининській залізниці, металургійних підприємствах Придніпров'я, рудниках Криворіжжя, в тресті Дніпровського електросількомбінату тощо. Так, в числі репресованих опинились залізничники – керівник технічної частини П. Крендовський, начальники відділів О. Воскобойников (обидва були розстріляні), П. Вельс, І. Удалєєв, технічний директор об'єднаних заводів ім. Леніна та ім. Петровського К. Шпельті, головні інженери – Петровки М. Федоренко, Марганецького рудоуправління П. Шестопалов і Криворізького В. Берман та ін.

Дещо пізніше, у 1930 р., ДПУ викрило «велику шкідницьку організацію» на металургійному комбінаті ім. Дзержинського у Кам'янському, сфабрикувавши справу під назвою «Реконструктор». За нею проходили головний інженер підприємства Д. Злотницький, головний металург А. Загорулько, інженер відділу капітального будівництва В. Котов – всього 11 осіб. Згодом всі вони були засуджені до різних строків ув'язнення (Іваненко, 2003, с. 104-105; Терещенко, Іваненко, & Прокопенко, 2002, с. 68-71). Крім того, на початку 1931 р. 214 працівників «вичистили» з цього ж заводу, як «чужий елемент» (Державний архів, ф. 1519, оп. 1, спр. 9, арк. 36).

Численними скаліченими долями наших земляків-промисловців позначились на початку 1930-х років й інші «шедеври» міфологізації чекістами «шкідництва» у справах «Промпартії», тресту

«Південсталь», «Українського інженерного центру» та ін. (Ченцов, 2000, с. 170-173). І ця канонада знущань та розправ у промисловому середовищі (як і повсюдно) не тільки не вщухала, а навпаки, дедалі посилювалась, стрімко наближаючись до апогею державного тероризму 1937-1938 рр., коли в Україні було засуджено близько 200 тис. осіб, з них понад 122 тис. (61 відсоток) – розстріляли. Майже 120 тис. українців стали жертвами позасудових органів – трійок, особистих рішень керівників НКВС і Прокуратури СРСР (Політичні репресії, 2012).

Примітно також, що як мінімум кожен десятий постраждалий від репресій за той час українець – мешканець Дніпропетровщини (Реабілітовані історією, 2009, с. 67), а серед них, як уже зазначалося, тисячі вірних носіїв «диктатури пролетаріату». І хоч якось гучних процесів чи справ, ключовими фігурантами яких виступали б трудівники «від верстата», історичні наративи та архіви тут не зберегли, тим не менше маємо підстави говорити про те, що в багатьох з них, особливо у справах так званих «червоних директорів», рештки уцілілих від попередніх репресивних хвиль старих спеціалістів, нерідко проходили як співучасники й небайдужі кадрові робітники з числа активістів, колишніх членів небільшовицьких політсил, опозиційних угруповань, явних чи удаваних прихильників антирадянських, націоналістичних поглядів.

Така «пролетарська присутність» чітко простежується в матеріалах численних архівно-слідчих справ 1920-1930-х років, виявлених нами в ході аналітичного опрацювання обласної програми «Реабілітовані історією». При цьому можемо з упевненістю стверджувати, що значну частку репресованих представників пролетарського корпусу, а згодом реабілітованих становили (з майже 8,8 тис.) найбільш кваліфіковані категорії кадрових робітників у так званих базових галузях промисловості: сталевари, горнові-доменщики, прокатники – в металургії, токарі, слюсарі, фрезерувальники – в машинобудуванні, бурильники, прохідники, забійники в – гірничо-добувному комплексі, машиністи та помічники машиністів – на залізничному транспорті тощо (Терещенко, 2006, с. 58).

Як бачимо, з виробничої сфери вилучалася, по суті, еліта робітничого класу, яка, думається, добре усвідомлювала і свою професійну місію, і

громадянську гідність та зрілість. Ось лише одна типова справа з багатьох, коли ряд робітників Дніпропетровського вагоноремонтного заводу (В. Кузьмичов, В. Гаманець, Н. Сергєєв, М. Холодирьов) за неодноразові виступи на профспілкових зборах та робітничих нарадах з критикою поганих умов праці і побуту, раціоналізації виробництва за рахунок скорочення робітників звинуватили в «антирадянській агітації», створенні «контрреволюційної групи» й засудили до різних строків ув'язнення (Державний архів, ф. 1520, оп. 3, спр. 272, арк. 167).

Слід також додати, що з-поміж майже 9 тисяч репресованих робітників більше половини (62 відсотка) були у віці від 25 до 45 років, являючи собою об'єктивно найпродуктивніший шар на виробництві і потенційно найактивніший – у суспільному житті. Разом з інженерно-технічним персоналом (1052 особи кинутих за ґрати) і директорським корпусом (141 особа) (Терещенко, 2006, с. 58, 67) це був передовий авангард, цвіт індустріальної Дніпропетровщини.

Можна лише суто конспірологічно припустити: в разі його надійного захисту і збереження у виробничому процесі перших п'ятирічок, масштабної програми індустріалізації країни й без того вагомими економічними успіхами регіону були б, напевно, ще помітнішими й значущими. Про що, гадаємо, не варто забувати, переосмислюючи розмаїття суперскладних і контроверсійних викликів нашого минулого міжвоєнної епохи й шукаючи на них адекватні, правдиві відповіді задля того, щоб бодай спробувати уникнути повторення їх руйнівної сили сьогодні та чергового болючого наступу на одні й ті самі «історичні граблі». Тим паче що така небезпека наразі реально існує у зв'язку із варварським вторгненням Росії в Україну і прагненням кремлівських вождів до примусового відновлення тут радянського (читай: проросійського) тоталітарного режиму з його іманентно властивою терористичною компонентою. Переконали, однак: московським шовіністам-українофобам більше ніколи не вдасться досягти своїх відверто навіжених цілей і знову поневолити Україну. Немає жодного сумніву, що ми обов'язково переможемо і вибудуємо надійні захисні «редути» від будь-яких російських впливів задля збереження власного суверенітету й вистражданого в суворих випробуваннях вибору щодо загальноцивілізаційного демократичного поступу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового омилення. 2-ге вид., випр. і доп. Донецьк, 2002. 316 с.
- Вісті Всеукраїнського ЦВК. 1928, 10 бер.
- Вісті ЦК КП(б)У. 1929. № 6-7. С. 22.
- Гринченко В. Г. «Маленький Кронштадт». События 1921 г. в Екатеринославе. Политические партии и движения Украины XIX-XX вв. Днепропетровск, 1993. С. 109-119.
- Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 51-56.
- Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 1519. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 36.
- Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 1520. Оп. 3. Спр. 272. Арк. 167.
- «За відсутністю складу злочину...» (до історії політичних репресій 20-х – початку 50-х років у Дніпропетровському гірничому інституті) / редкол.: Г.Г. Півняк (голова) та ін.; упоряд.: В.В. Ченцов, І.М. Єлінов. Дніпропетровськ, 2000. 192 с.
- Іваненко В. В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі. Дніпропетровськ, 2003. 332 с.
- Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ, 1999. 335 с.
- Ленін В. І. До історії питання про диктатуру. 1920а. Повне збір. тв. Київ, 1974. Т. 41. С. 351-372.
- Ленін В. І. М. І. Ляцис від 4 червня 1919 року. Повне збір. тв. Київ, 1975. Т. 50. С. 338.
- Ленін В.І. Промова на ІV конференції губернських надзвичайних комісій, 6 лютого 1920 року. Повне збір. тв. Київ, 1974. Т. 40. С. 109-117.
- Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918-1923. Симферополь, 1991. 256 с.
- Міста і села Дніпропетровщини у вірі політичних репресій. У 5 т. /редкол.: Є.І. Бородін (голова) та ін. Дніпропетровськ, 2013-2017.

Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. Днепропетровск, 1994. 234 с., ил.

Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979. 614 с.

Повернення із небуття: документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / редкол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін.; упоряд.: В.В. Ченцов, А.І. Голуб, С.М. Лисан. Дніпропетровськ, 1995. 166 с.

Політичні репресії 1920-1980-х років та проблеми формування національної пам'яті. Історична правда : вебсайт. 2012. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584>.

Реабілітовані історією. У 27 т. Дніпропетровська область. У 2 кн. Кн. 1 / упоряд.: С. І. Бородин, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. Дніпропетровськ, 2009. 880 с.

Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925-1939). Кривий Ріг, 2014. 456 с.

Сталін Й. В. Політичний звіт Центрального комітету XVI з'їздові ВКП(б), 27 червня 1930. Твори. Київ, 1950. Т. 12. С. 233-368.

Терещенко Р. К. Статистика геноциду. Важкий шлях до правди: наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині / за наук. ред. проф. В.В. Іваненка. Дніпропетровськ, 2006. С. 56-69.

Терещенко Р. К., Іваненко В. В., Прокопенко Л. Л. Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. Дніпропетровськ. 2002. 238 с.

Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000. 481 с.

Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. 352 с.

REFERENCES

- Borodin, Ye. I. et al. (Eds.). (2013-2017). *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represiy [Cities and Villages of the Dnipropetrovsk Region in the Vortex of Political Repression]*. U 5 t. Dnipropetrovsk.
- Borodin, Ye. I., Bazhan, O. H., Ivanenko, V. V., Prokopenko, L. L., & Tereshchenko, R. K. (2009). *Reabilitovani istoriyeyu [Rehabilitated by History]*. U 27 t. Dnipropetrovsk'ka oblast'. U 2 kn. Kn. 1. Dnipropetrovsk'k.
- But, O. M., & Dobrov, P. V. (2002). «*Ekonomichna kontrrevolyutsiya*» v Ukraini v 20-30-i roky XX stolittya: vid novykh dzherel do novoho omyslennya [*Economic Counter-revolution*] in Ukraine in the 20-30s of the 20th Century: from New Sources to New Thinking]. 2-he vyd., vypr. i dop. Donetsk.
- Chentsov, V. V. (2003). *Politychni represiyi v radjans'kij Ukraini v 20-ti roky [Political Repressions in Soviet Ukraine in the 1920s]*. Ternopil'.
- Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovsk'koyi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk Region]. F. 1. Op. 1. Spr. 201. Ark. 51-56.
- Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovsk'koyi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk Region]. F. 1519. Op. 1. Spr. 9. Ark. 36.
- Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovsk'koyi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk Region]. F. 1520. Op. 3. Spr. 272. Ark. 167.
- Hrynenko, V. H. (1993). «*Malen'kyi Kronshadt*». Sobytya 1921 h. v Ekaterinoslave. *Polytycheskye partyi y dvyzhenyia Ukrainy XIX-XX vv. [«Little Kronstadt». The Events of 1921 in Ekaterinoslav. Political Parties and Movements of Ukraine in the XIX-XX Centuries]*. Dnepropetrovsk, 109-119.
- Ivanenko, V. V. (2003). *Bil' i zvytyaha: XX stolittya v ukrajins'komu vymiri [Pain and Victory: the 20th Century in the Ukrainian Dimension]*. Dnipropetrovsk'k.
- Ivanenko, V. V., Chentsov, V. V., Holub, A. I., & Lysan, Ye. M. (Eds.). (1995). *Povernennya iz nebuttya: dokumenty i materialy pro zherty stalins'koho svavillya u Dnipropetrovskomu universyteti [Return from Nonexistence: Documents and Materials about the Victims of Stalin's Arbitrariness at Dnipropetrovsk University]*. Dnipropetrovsk'k.
- Kul'chyts'kyy, S. V. (1999). *Ukrayina mizh dvoma viynamy (1921-1939 rr.) [Ukraine between Two Wars (1921-1939)]*. Kyiv.
- Lenin, V. I. (1919). *M. I. Latsisu vid 4 chervnya [M.I. Latsis from June 4]*. In *Povne zibr. tv.* Kyiv, 1975. T. 50.
- Lenin, V. I. (1920). *Promova na IV konferentsiyi huberns'kykh nadzvychaynykh komisij, 6 lyutoho [Speech at the IV Conference of Provincial Emergency Commissions, February 6]*. In *Povne zibr. tv.* Kyiv, 1974. T. 40, 109-117.
- Lenin, V. I. (1920a). *Do istoriyi pytannya pro dyktaturu [To the History of the Question of the Dictatorship]*. In *Povne zibr. tv.* Kyiv, 1974. T. 41, 351-372.
- Mel'hunov, S. P. (1991). *Krasnyy terror v Rossyy. 1918-1923 [Red Terror in Russia. 1918-1923]*. Symferopol'.
- Ocherky ystoriy Dnepropetrovskoy oblastnoy partyynoy orhanyzatsyy [Essays on the History of the Dnipropetrovsk Regional Party Organization]. (1979). Dnepropetrovsk.
- Otchet Ekaterinoslavskoy hubernskoy chrezvychaynoy komysyy. S 1 yanvarya 1920 h. po 1 noyabrya 1921 h. [Report of the Yekaterinoslav Provincial Emergency Commission. From January 1, 1920 to November 1, 1921]. (1994). Dnepropetrovsk.
- Pivnyak, H. H., Chentsov, V. V., & Yelinov, I. M. (Eds.). (2000). «*Za vidсутnistyu skladu zlochinu...*» (do istoriyi politychnykh represiy 20-kh – pochatku 50-kh rokiv u Dnipropetrovskomu hirnychomu instytuti) ["In the Absence of the Composition of the Crime..." (to the History of Political Repressions of the 20s - early 50s in the Dnipropetrovsk Mining Institute)]. Dnipropetrovsk'k.
- Politychni represiyi 1920-1980-kh rokiv ta problemy formuvannya natsional'noyi pam'yati [Political Repressions of the 1920s-1980s and Problems of National Memory Formation]. (2012). *Istorychna pravda*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584>.
- Romanets', N. R. (2014). *Represyivna polityka radjans'koyi vlady v ukrajins'komu seli (1925-1939) [The Repressive Policy of the Soviet Government in the Ukrainian Countryside (1925-1939)]*. Kryvyi Rih.
- Shapoval, Yu. I. (1993). *Ukrayina 20-50-kh rokiv: storinky nenapysanoyi istoriyi [Ukraine of the 20s-50s: Pages of Unwritten History]*. Kyiv.
- Stalin, Y. V. (1930, June 27). *Politychnyy zvit Tsentral'noho komitetu XVI z'yizdovi VKP(b) [Political Report of the Central Committee of the XVI Congress of the All-Union Communist Party of Ukraine (b)]*. *Tvory*. Kyiv, 1950. T. 12. S. 233-368.
- Tereshchenko, R. K. (2006). *Statystyka henotsydu. Vazhkyi shlyakh do pravdy: naukovе osmyslennya represyvnoyi polityky radjans'koho totalitaryzmu na Dnipropetrovshchyni [Genocide Statistics. A Difficult Path to the Truth: a Scientific Understanding of the Repressive Policy of Soviet Totalitarianism in the Dnipropetrovsk Region]*. Dnipropetrovsk'k.
- Tereshchenko, R. K., Ivanenko, V. V., & Prokopenko, L. L. (2002). *Mynule z hirkyim prysmakom: represiyi v istorichnij retrospektyvi radjans'koho suspil'stva [The Past with a Bitter Taste: Repression in the Historical Retrospective of Soviet Society]*. Dnipropetrovsk'k.
- Visti TSK KP(b)U [News of the Central Committee of the CP(b)U]. (1929). №6-7.
- Visti Vseukrajyns'koho TSVK [News of the All-Ukrainian Central Committee]. (1928, March 10).

International Telecommunication Relations of the Republic of Azerbaijan (1991-2001)

UDC: 94 (479.24):621.396.4

DOI: 10.15421/172236

Karimli Samir Salim Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4124-7424>, samirassu@yahoo.com

Chair of History and its Teaching Methodology Sumgayit State University (Sumgayit, Azerbaijan)

Abstract

The act of sovereignty adopted by the Azerbaijani Parliament on October 18, 1991, opened a new page in the history of our people. The restoration of Azerbaijan's state independence has led to fundamental changes in all spheres. One of the important tasks of our country was to restructure the economy, governance, infrastructure, as well as communication, inherited from the Soviet period. During the first ten years of the independence - 1991-2001, the radical reforms carried out in the country in accordance with the requirements of the new era motivated the development of communication, which was one of the national strategic areas of the state. At that time, the role of communication was indispensable by expanding the private sector, organizing joint ventures, investing higher incomes to the state budget every year. Thus, communication was an important role in developing process of the country and reviving the economy.

Communication has played an irreplaceable role in establishing international relations with various countries around the world, along with strengthening state independence. During the research period the Republic of Azerbaijan, was a member of international communications organizations and also signed bilateral agreements with other countries in the field of communications, joined the International Telecommunication Union in 1992 and other communication organizations in further years. The level of service in the field of international communication has been increased year by year, telephone and satellite telephone channels have been launched, and Azerbaijan has joined the Trans-Asian-European fiber-optic cable line, an international communications project called the Contract of the Century. Having a strategically favorable position, the Republic of Azerbaijan has created conditions for the transit of telephone traffic to a number of countries around the world, and to obtain additional funding for the country.

Keywords: Communication, Telephone, Post, Enterprise, Telecommunication**Citation:** Karimli, S.S. (2022). International Telecommunication Relations of the Republic of Azerbaijan (1991-2001). *Grani*, 25(3), 49-55. <https://doi.org/10.15421/172236>

Міжнародні телекомунікаційні зв'язки Азербайджанської республіки (1991-2001 рр.)

Карімлі Самір Салім оглу

Кафедра історії та методики її викладання, Сумгайтський державний університет (Сумгайт, Азербайджан)

Анотація

Акт про суверенітет, прийнятий азербайджанським парламентом 18 жовтня 1991 року, відкрив нову сторінку в історії нашого народу. Відновлення державної незалежності Азербайджану призвело до фундаментальних змін у всіх сферах. Одним із важливих завдань нашої країни була перебудова економіки, управління, інфраструктури, а також зв'язку, успадкованих з радянського періоду. Протягом перших десяти років незалежності - 1991-2001 рр., радикальні реформи, проведені в країні відповідно до вимог нової епохи, спонукали до розвитку комунікації, яка була одним із національних стратегічних напрямів держави. У той час роль комунікації була незамінною через розширення приватного сектора, організацію спільних підприємств, щороку збільшуючи інвестиційні надходження до державного бюджету. Тому комунікація відіграла важливу роль у розвитку економіки країни та відродженні економіки.

Комунікація відіграла незамінну роль у встановленні міжнародних відносин з різними країнами світу, поряд із зміцненням державної незалежності. Протягом досліджуваного періоду Азербайджанська Республіка була членом міжнародних організацій зв'язку, а також підписала двосторонні угоди з іншими країнами в галузі зв'язку, у 1992 році приєдналася до Міжнародного союзу електрозв'язку та в наступні роки до інших організацій зв'язку. Рівень обслуговування у сфері міжнародного зв'язку з кожним роком підвищувався, були запущені телефонні та супутникові телефонні канали, а Азербайджан приєднався до Трансзасіатсько-європейської волоконно-оптичної кабельної лінії, міжнародного комунікаційного проекту під назвою «Контракт століття». Маючи стратегічно вигідне положення, Азербайджанська Республіка створила умови для транзиту телефонного трафіку в ряд країн світу, а також для отримання додаткового фінансування країни.

Ключові слова: Communication, Telephone, Post, Enterprise, Telecommunication**Цитування:** Karimli S. S. International Telecommunication Relations of the Republic of Azerbaijan (1991-2001). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*. 2022. Vol. 25. №3. С. 49-55. <https://doi.org/10.15421/172236>

Introduction. From the first years of independence, the Republic of Azerbaijan pays special attention to the organization of international relations in the field of

communications. This is very important opportunity for the newly independent state, being free from the bondage of a huge empire such as the Soviet Union, to introduce

Стаття надійшла / Article arrived: 12.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

itself to the rest of the world, and for the required large incomes in order to implement construction works in some fields.

Although the Republic of Azerbaijan has established contacts with many countries in the field of international relations, the Republic of Turkey, the Russian Federation and others have played a key role in this regard. It should be noted that telephone communication was more better, preferable than other field of communication ties.

Discussions. One of the first measures taken at the international level in the field of communications was the commissioning of a new station of the DMS-100/200 type in Baku in 1991 with the direct participation of specialists from the Turkish company Netas. Thanks to this, Azerbaijan's telephone network has automatic access to more than 150 countries, first via Russia, and then through the second alternative route, Turkey (Abdulhasanli, 1995).

However, the implementation of Azerbaijan's international telephone calls only through the DMS-100/200 station could not fully meet the needs of the republic. For this reason, the construction of the International Telephone Station, built in 1995 with the participation of the Turkish company Alkatel-Teletaş (Teletash), and the commissioning of the first phase of the Intercity Telephone Station should be considered a significant event.

In 1995, the total cost of both stations, implemented as a unit system, was \$ 4.5 million. The cost of the station equipment of the project was \$ 2.5 million, and the cost of transmission and line equipment was \$ 2.0 million. The international station consisted of 2,000 channels, and the long-distance station of 6,000 channels. At the opening ceremony on December 9, 1995, a new electronic international telephone exchange was put into operation (Aliyev, 1996).

Due to the commissioning of the new station, Azerbaijan not only improved the quality of international telephone communications on its territory, but also had the opportunity to organize international communications between other countries, which created conditions for additional income. The organization of international transit telephone communication earned \$ 480,000 in 1998 and \$ 2.9 million in 1999 (Mahmudoglu, 2000).

Azerbaijan has also paid attention to the organization of satellite communication channels, along with direct cable telephone channels. 30 channels in the direction of Baku-Ankara were put into operation via the INTELSAT satellite between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey, which first joined the global satellite system in 1991 as an independent state. In order to provide the Republic of Azerbaijan with high-quality satellite telephone communication, in 1993, an F-standard terrestrial satellite station was put into operation in a new TV tower with the participation of the US company IDB. With the commissioning of the station, the quality of satellite communication channels has been improved, and conditions have been created to increase their number. In order to further develop satellite communications, the Ministry of Communications of the Republic of Azerbaijan joined the EUTELSAT International Satellite Organization on January 10, 1993 (ATS-92, 1995, p. 22), and the INTELSAT International

Satellite Telecommunication Organization on April 7, 1994 (Azərbaycan rəbətəsi, 2003, p. 23).

In 1993, 30 channels of satellites communication were established between Baku and New York (Central Archive, Lis. 1, Work 8, Volume 1, p. 28), and in 1994, 16 satellite communication channels were established between Baku and London. In 1997, the number of satellite communication channels was increased to 316, in 1999 to 573, and in 2001 to 844. (Central Archive, F. 1, Lis. 1, Work 10, Volume 3, p.70). In addition to Turkey, these channels have been established with developed countries such as Russia, Germany, the United States, the United Arab Emirates, Italy, and the United Kingdom. In general, Azerbaijan's international satellite communication is organized via 4 satellites - INTELSAT 3590E, STATIONAR 110, EXPRESS 3A, TURKSAT 420. At first, Azerbaijan organized its satellite channels mainly with the INTELSAT 3590E satellite. In 1996, 15 satellite communication channels between Azerbaijan and Germany, and in 1997, 68 satellite communication channels between the United States were put into operation via INTELSAT 3590E satellite (Central Archive, F. 1, Lis. 1, Work 4, Volume 4, p. 43).

After the launch of the Turkish TURKSAT satellite in 1996, the existing satellite channels in the direction of Baku-Ankara were transferred from the INTELSAT 3590E satellite to the TURKSAT 420 satellite (Humbatov, 2002, p. 25).

On January 5, 2000, a 9.3 m diameter B standard terrestrial satellite station was installed on the INTELSAT 3590E satellite. In 2001, the existing satellite channels between Baku and Frankfurt, Germany, London, England and the US company MCI were transferred from the BKU-02-F2 type ground station to another BKU-03-B type ground station, which was more cost-effective. As a result, the Ministry of Communications managed to earn a profit of 576.6 million manat per year (Central Archive, F. 1, Lis. 2, Work 4, Volume 3, p. 96).

The first electronic-digital automatic telephone exchange was put into operation in our country in 1992. On the same day, the Turkish company NETAS put into operation a 20,000-digit and 5760-channel electronic digital telephone exchange, which resulted in the transfer of 10,000 decadal-step ATS-93 and 8,000 ATS-98 electronic ATSS (Hasanov, 2003).

The Ministry of Communication has been organizing tenders with the participation of foreign companies since 1997 for the reconstruction of the country's telephone network. In November of the same year, the Turkish company Alkatel-Teletaş (Teletash), the winner of the tender for the reconstruction of a number of telephone exchanges in the Baku city telephone network, and the Ministry of Communications signed a contract in the beginning of 1998 for a total of \$ 7294,140. In accordance with the agreement, as a result of renewal of technically and morally obsolete equipment, the reconstruction of ATS 96, 31, 24, 54, 59 and junctions' number 3, 4, 5 was conducted, as well as Bilajari, Zabrat, Kurdakhani and Shagan settlements connected to the telephone network at the expense of additional equipment. Thanks to the hard work, the total capacity of these stations was increased to 69,500 numbers (May ayında nələr, 1998).

According to the rapid development of the economic,

social, other fields in

In this connection, taking into account the impossibility of being satisfied with the reconstruction work of 1996, in 2000 the Ministry of Communications organized an international tender for the complex reconstruction of Baku inter-station communication - transmission network. The winner of the tender, the Israeli company ECI, started the project in 2001 and installed 103,800 channel SDH equipment in the Baku City Telephone Communication Production Association (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 134, Volume 5, p. 68).

SDH networks have a number of advantages over other transmission equipment. Previously, during the reconstruction of any station or the construction of a new station, it took years to build inter-station communication, but with the introduction of SDH technology, the problem of inter-station communication for the construction and reconstruction of ATS with any channel and subscription capacity was solved. Thus, for a long time, the organization of inter-station communication in the telephone network of Baku has been resolved.

At the end of 1997, along with a number of telephone exchanges in Baku, the Turkish company Alkatel-Teletaş (Teletash) won the tender for the restoration of the telephone network in Guba, Davachi, Oghuz, Absheron and Gakh districts of the republic. Azteletom Production Association and Alkatel-Teletaş signed an agreement costing \$ 3.5 million for the reconstruction of telephone networks in the five regions. As a result of the reconstruction work, the existing telephone network in these districts was replaced by modern electronic stations and a total of 18,432 subscriber numbers were put into operation (Abdullagizi, 1999, p. 1).

Thanks to the established international relations in the field of communications, it was possible to restore the relations of the Nakhchivan Autonomous Republic with other regions of Azerbaijan. The establishment of communication systems in the Autonomous Republic on the basis of old technology did not allow the population to provide quality communication services and have a significant impact on the development of its economy.

Realizing this situation, 3 communication service channels, 1 Baku-Sharur, 1 Baku-Ordubad, 1 Baku-Julfa and 1 Baku-Sadarak canals were established between Baku and Nakhchivan by Azerbaijani communicators passing through Iran.

Another communication line between Baku and Nakhchivan was put into operation via Turkey. Thanks to the equipment put into operation by Alkatel-Teletaş, 60 analog channels were established between Nakhchivan and Ankara, Turkey. Of these, 30 channels were put into operation in the direction of Nakhchivan-Ankara, and 30 channels in the direction of Nakhchivan-Ankara-Baku. In 1996, 60-channel satellite communication channels were established between Baku and Nakhchivan via TURKSAT satellite. The number of satellite communication channels was increased to 75 in 1997 and to 188 in 1998 (Novruzov, 2002).

The work started by DEU Telecom in Nakhchivan Autonomous Republic in 1998 in the field of reconstruction of the telephone network was continued in 1999. In general, out of 64 EATS installed in AR (1

in Nakhchivan city, 18 in Sharur, 13 in Ordubad, 13 in Julfa, 12 in Shahbuz, 7 in Babek), there were 16 central automatic telephone exchanges and 48 "Rast" substations (Novruzov,

Thanks to the international relations of our communicators, Azerbaijan's integration into the world economy, as well as into the global communications network has been more increased. Azerbaijan is one of the active participants in the internationally important fiber-optic cable line construction of the Trans-Asian-European (TAE).

China and Germany proposed the construction of a TAE fiber-optic cable in September 1992, at an international seminar on the integration of Asian and European telecommunication networks in Beijing city of China. The TAE line had to connect Shanghai city of China and Frankfurt-Main city in Germany (Manafova, 2000, p. 15).

On October 19, 1999, an international tender was held for the construction of the Azerbaijani section of the TAE ("Trans Asia-Europa") fiber-optic cable. 7 companies from 6 countries participated in the tender. As the proposals of the Turkish company "Hesfibel" were announced as a winner for more satisfactory. The construction of the facility was determined about \$ 27.5 million.

On December 28, 1999, construction work began near Baku - between Mushvigabad and Sulutepe settlements. 576 km of the Baku-Gazakh (Western direction), 345 km Baku-Astara (Southern direction) and 125 km Baku-Siyazan (Northern direction) sections of the TAE passing through the territory of Azerbaijan were prematurely and successfully completed at the end of the month at the end of December in 2000 (Humbatov, 2001, p. 23).

Modern equipment was installed at 24 stations along the Azerbaijan segment of TAE and 2,290 channels within the country and 210 channels in the international direction were put into operation (Humbatov, 2001, p. 78).

Central automatic telecommunication systems of 27 regions of the Republic, including Baku, Maraza, Shamakhi, Aghsu, Goychay, Aghdash, Yevlakh, Goranboy, Ganja, Shamkir, Tovuz, Aghstafa, Gazakh, Salyan, Bilasuvar, Jalilabad, Masalli, Lankaran, Astara, Sumgayit, Siyazan, Sheki, Gakh are connected to the TAE line, and in result, the quality of telep - has been significantly improved communication in these regions (Humbatov, 2002, p. 156).

Each country crossing the TAE is interested in using this line to transit its international telecommunications traffic to other countries and to transit the traffic of the world's telecommunications companies in order to make an economic profit. By joining the TAE line, the Republic of Azerbaijan was able to provide all types of modern telecommunications services not only to the Asian and European countries involved in the project, but also to all countries of the world through this highway and, as a result, direct transit revenues to the state budget. The fact that the TAE fiber-optic cable line crosses the Caspian Sea to Europe via the Transcaucasian countries is about 2,000 km shorter than the alternative Turkish-Iranian route shows that the northern version of the project is more useful in economic point of view.

After the launch of the Azerbaijani segment of TAE in 2001, the traffic exchanged between Georgia and Azerbaijan was transferred to the TAE line. German Telecom's traffic was routed to Iran via Azerbaijan. The proposal received from the Iranian Telecommunication Company for the organization of a 2Mbit/s link to Russia via the TAE fiber-optic cable using the transit opportunities of Azerbaijan has been resolved positively (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 134, Volume 5, p. 7).

Along with the TAE fiber-optic line, other international projects also played an important role in communication, which is one of the strategic sectors of the economy. A protocol was signed on October 7-8, 1999, as a result of negotiations between Nadir Ahmadov the Minister of Communications of the Republic of Azerbaijan and Enis Oksuz the Minister of Communications and Transport of Turkey (Novruzov, 2002, p. 29). According to the protocol, in order to expand communication and transport links between Azerbaijan, Turkey and Georgia, the construction of a fiber-optic cable line between Baku (Azerbaijan) - Tbilisi - Poti (Georgia) - Rize - Trabzon (Turkey) and its connection to the TAE line was taken into account.

Another important international project in the field of communications was organized in cooperation with the State Railway Administration of Azerbaijan and the German company Siemens and Betamot company of Slovakia. The project covered the railway line of the Transcaucasian states within the framework of the European Union's TRACECA project. For this purpose, the European Union has allocated 15.0 million euros, of which 6.0 million euros were intended for the Azerbaijani railways. According to the agreement, the Azerbaijani side had to spend an additional 3.0 million euros for the project due to internal resources.

In total, the project covered railways in 1,412 km, of which 550 km covered on the territory of Azerbaijan. In this direction, connecting the Baku-Boyuk Kesik stations railway, 40 stations were connected via the newly commissioned communication line. The project covering the Caucasus was implemented on the route Baku - Boyuk Kesik - Poti (Georgia) - Tbilisi - Yerevan (Armenia), in where a total of 130 railway stations are located. 29,000 electronic automatic telephone exchanges were put into operation within the new project. ATSS in Azerbaijan are operated by the Azerbaijan State Railway.

After gaining independence, the interest of foreign businessmen in our country, the transition to a market economy, the steady development of the economy, especially the establishment of stability through successful domestic policy, and so on. Such processes required the expansion of work in the field of documentary telecommunication and compliance with international standards. For this purpose, bureaufax, telefax, international telex bureaus were opened in Baku telegraph in 1993 (Dövlət antiinhisar siyasəti, 1997, p. 29).

In 1994, a telegraph system with 24 channels was established via the Baku-Ankara satellite telephone line. This was the first satellite telegraph system in Azerbaijan (Azərbaycan rəbitəsi, 2003, p. 23).

In 1995, the British company Datacom LTD and the US company Swift Global established telex and fax centers

in the Baku Telegraph that fully meet world standards. Also, on the basis of an agreement signed between the Ministry of Communication and the British company E.C.Datacom in 1995, the company's and Baku Telegraph specialists established a Switching-Tariffing System and applied it at the Baku Telex station (Abdulhasanli, 1995). As a result, it was possible to keep records and tariffs of all telex calls transmitted and received from the republic in our republic, to increase direct international routes and to obtain additional funds. Thanks to the new system, the Azerbaijan Telex Network has switched to the International Telecommunication Union's telex direction number 784 and the AI (two capital letters of the word AZERBAIJAN) telex network identification code. Previously, subscribers of the Azerbaijan Telex Network dialed the former USSR's route code "64", then the subscriber's number and established a connection and received the subscriber's response with the identification code "SU". Thanks to the measures taken, in 1996, the telefax service earned 35.7 million manat (Central Archive, F. 1, Lis. 1, Work 8, Volume 1, p. 31).

In 1997, direct telex was established between Azerbaijan, England and Russia, and direct telegraph communication was established with Kazakhstan (Central Archive, F. 1, Lis. 1, Work 4, Volume 4, p. 43).

In 1997, for the first time in the Baku Telegraph, modern TDM digital type telegraph equipment with 46 channels was put into operation (Central Archive, F. 1, Lis. 1, Work 4, Volume 4, p. 43). In result, the number and quality of telegraph channels have been increased, and the transfer of telegraph traffic from far abroad countries through Azerbaijan to many CIS countries has been ensured.

The strategic position of communication in the national economy of the republic is undeniably great. One of the indicators of this is the growing role of the market economy in economic relations with countries around the world. Azerbaijan benefits from cooperation with many countries in the field of communications. Thus, Azerbaijan cooperates with the United States, Britain, Russia, Germany, Iran, and others. Close cooperation has been established with In 1991-2001, the Ministry of Communications participated in the organization of 10 joint ventures with the participation of foreign companies. 5 of these joint ventures were established in cooperation with 5 Turkish, with 2 American, with 1 British, with 1 Germany and with 1 Israeli companies.

The first joint venture in the field of communication in our country was the Azerbaijan-Turkey Utel Joint Venture, which established in 1991. Along with the operation of telephone networks, the joint ventures, in close cooperation with the organizations of the Ministry of Communications, provided services for the construction, commissioning, warranty period and post-war period telephone exchanges in the telephone networks of Azerbaijan. Utel JV provided a comprehensive range of state-of-the-art telephone services to Hyatt Regency, Baku Steel Company, European Tobacco, Hotel Europe, Azerigas Open Joint Stock Company, the Ministry of Economic Development and other large enterprises and organizations (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 151, Volume 1, p. 107).

"Aztel" BM specialized as a provision and mountage

of telecommunication equipment was established at the end of 1993. The joint venture was established by the Ministry of Communications of the Republic of Azerbaijan, the Turkish company "Teletas" and the "Ulduz" Scientific Production Association. The size of the authorized capital of the JV is determined as follows: Ministry of Communication 10%, Ulduz Science Production Association 40%, Teletash 50% (Dövlət antiinhisar siyasəti, 1997).

On March 5, 1994, the Bakcell Joint Venture was established by the Ministry of Communication of the Republic of Azerbaijan and the Israeli company GTIB (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 143, Volume 2, p. 57). Mobile phones belonging to Bakcell JV have the same index of 90 xx xx as in the Baku local network. After the commissioning of the S-12 inter-network electronic digital station in our country, the zone code "55" was allocated for the subscribers of Bakcell JV, and the station was connected to the long-distance station.

Bakcell JV introduced the GSM-2000 digital mobile communication system in 1998 with the investment of Motorola, a company of the USA with extensive experience in the field of mobile communication (Bütün müştərilərimizə, 1999).

In 1996, AzAvroTel JV was launched. In 1995, a cooperation agreement was signed between the Ministry of Communications and LUKOIL Europe LTD, a subsidiary of the British CPT and the Russian LUKoil (ATS-92, 1995).

According to the agreement, AzAvroTel JV was established and ATS 92/97 was rebuilt by the joint venture in accordance with modern requirements. The total cost of the work was set at \$ 10.0 million. The joint venture provided local, trunk and long-distance communication services in Baku.

Azercell-Telecom was established on January 19, 1996, by the Ministry of Communications of the Republic of Azerbaijan and the Turkish company Turkcell in connection with the development of the mobile communication network. On December 15, 1996, the company started operating on a mobile basis with a subscription system.

"Artel" JV was established in 1996 by the Ministry of Communications of the Republic of Azerbaijan and Rumeli Holding Joint Stock Company, one of the largest holdings in Turkey (ATS-92, 1995). The Ministry of Communications had a \$ 0.68 million (40%) participant share in and in Rumeli Holding Anonymous had a \$ 1.02 million (60%) share in the Joint Venture. Artel JV created the National Data Network (Inter-Computer Data Transmission Network) to establish interbank e-mail exchange, wireless telephone communication, paid television services, organization of radio and television studios, installation and operation of card telephones, installation of fiber optic and radio relay lines and exploitation, etc. operated on. According to the agreement, 40 percent of the revenues should have come from the Ministry of Communications and 60 percent from Rumeli Holding (Central Archive, Volume 1, F. 1, Lis. 12, Work 151, p. 186).

Baku and Boston TV, an Azerbaijan-US Joint Venture founded in 1996, provided cable television installation and maintenance services. In 2001, the JV had 5,000

subscribers. The initial charter capital of Baku and Boston TV was \$ 1.4 million, and the value of investments was \$ 1.0 million. The JV employed 41 people in 2001, 90 percent of whom were local (Central Archive, Volume 1, F. 1, Lis. 12, Work 151, p. 134).

Caspian-American Telecom JV was established on October 15, 1997, by the Ministry of Communications and Omni Communication Inc. (hereinafter referred to as Omni Metromedia Caspian). As the shares of the participants in the authorized fund are 50% - 50%, in accordance with the law, the distribution of income in the ratio of 50% - 50% is taken into account. The company was involved in wireless telephone installation and invested \$ 42.5 million in its initial operation. 160 Azerbaijani citizens were employed in the JV (Khanveli, 1999).

Founded in February 1998 by the Ministry of Communications and the Turkish company Akpinar Holding, Azerin provided internet services to legal entities and individuals. Akpinar Holding accounted for 49 percent of the joint venture's charter capital and the Ministry of Communications for 51 percent (May ayında nələrlər, 1998). The Azerin Joint Venture provided its users in the country with in-demand and high-speed Internet connections via international satellite channels to Turkey and the United States.

The 10th joint venture established in Azerbaijan in the field of communications is ADANET Closed Joint-Stock Company. The Azerbaijan-Germany Joint Venture was established in 1998 (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 151, Volume 1, p.32). In 2001, the JV, which provides Internet communication services, had 1,000 regular subscribers.

Joint ventures established as a result of international cooperation have established their activities in various fields of communication, paid a lot of money to the state budget, and helped to provide jobs for local citizens in our country during the unemployment problem. In 2001, a total of 6,285 people worked in joint ventures, about 98 percent of whom were local citizens. The total value of fixed assets of enterprises in 2000 was 886145.2 million manat. In 1998-2001, 10 joint ventures paid a total of 237,718.3 manat to the state budget (Humbatov, 2002, p. 18). This amount reflects the position of joint ventures in the development of the national economy.

Numerous measures in the field of communications required the involvement of large sums of money. For this purpose, special attention was paid to both domestic and foreign investment. Although the volume of investment in communications fell sharply with the restoration of Azerbaijan's independence in 1991, progress was made in the following years.

In 1993, 297.3 million manat (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 151, Volume 1, p. 29), in 1996, 30.0 billion manat, in 1999, 66.0 billion manat were invested in all areas of communications. According to the 1st of January 2002, \$ 465.0 million had been invested in communication fields between 1991 and 2001 years (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 134, Volume 2, p. 129). In general, most of the investment in communications was foreign capital. The Republic of Azerbaijan has been working hard since the first years of independence to establish international communications. Thus, our country has signed agreements

on cooperation in various fields of communication with a number of countries, became a member of a number of international organizations, established various types of communication - direct telephone channels, satellite, telex, telegraph, postal communication.

In 1992, Azerbaijan joined the Regional Communication Union, which was established with the participation of the CIS member states. Due to this, the Ministry of Communication of Azerbaijan managed to restore the weakened relations with the communicators of other republics after the collapse of the Soviet Union. The Regional Communication Union was established on December 17, 1991. Along with 12 CIS countries, the RRI Postal Commission includes communication services from Turkey, Germany, Denmark, Latvia, Estonia, and Lithuania (Huseynov, 1965).

The 22nd meeting of the Regional Communication Union was held in Baku on November 18-19, 1999, where "On the experience of creating a single network in telecommunications", "On the experience of the Regional Communications Union in the application of economic methods in the use of radio frequency spectrum" and other issues has been discussed (Huseynov, 1965).

The Republic of Azerbaijan was accepted as the 167th member of the International Telecommunication Union on April 10, 1992, and the organization assigned the code "994" to Azerbaijan. However, although Azerbaijan was a member of this organization, it did not have the right to vote.

In order to have the right to vote, each state must accede to the Statute and Convention of the International Telecommunication Union, adopted in Geneva in 1992, as well as to the amendments signed in Kyoto. On March 14, 2000, the President of the Republic of Azerbaijan signed the Law of the Republic of Azerbaijan "On Accession to the Charter and Convention of the International Telecommunication Union, as well as amending documents", and the Milli Majlis (National Assembly) ratified it. (Beynəlxalq Telekomunikasiya, 2000, p. 12).

The Universal Postal Union is one of the largest international communications organizations operating under the auspices of the United Nations. The organization was established on October 9, 1874, at the First Congress of 22 countries in Bern, Switzerland, in order to expand and improve the international postal services. Since then, October 9 has been celebrated annually as a World Post Day. Azerbaijan, a member of the Universal Postal Union since April 1, 1993, has already established bilateral postal relations with 41 countries in 2001, exchanged money orders with 17 countries and organized 33 types of additional services in postal enterprises (Central Archive, F. 1, Lis. 1, Work 10, Volume 3, p. 68).

On July 15, 1999, the Ministry of Communications of the Republic of Azerbaijan became a member of the European Organization of Postal and Telecommunication Administrations (CEPT). (3, p.29). On May 2, 2000, the Charter and Convention of the European Organization of Postal and Telecommunication Administrations were approved by the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan (Boran, 1998, p.33).

The Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Uzbekistan signed an agreement on cooperation in the field of

telecommunication and postal services on June 18, 1997, in Tashkent. According to the agreement, the exchange of all types of postal items between Azerbaijan and Uzbekistan, including express mail and remittances, the exchange of all types of postal items with the Kyrgyz and Tajik republics using the territory of Uzbekistan as a transit, etc. intended (Central Archive, F. 1, Lis. 1, Work 10, Volume 3, p. 53).

In 1999, protocols on cooperation were signed between the Ministry of Communications of the Republic of Azerbaijan and the Ministry of Posts, Telegraphs and Telephones of the Islamic Republic of Iran, the Ministry of Communications of the Republic of Turkey and the Ministry of Communication and Information of the Russian Federation (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 134, Volume 6, p. 46).

The Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Georgia signed an agreement on cooperation in the field of communications on March 22, 2000 (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 134, Volume 6, p. 47). According to the agreement, the two countries could use each other's territory as a transit country, and all types of postal items should be received and sent between the countries.

The first founding conference of the Eurasian Postal Union was held on June 5-7, 2001 in Istanbul, Turkey. The postal administration of Azerbaijan also took part in the conference. Representation of the postal representation of the republic was provided both at the conference and in the committee on "eurogiro" system. The union mainly covered the post offices of Turkic-speaking countries (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 134, Volume 10, p. 246).

The achievements in the field of communications, which are great importance in the national economy, were highly appreciated not only within the country, but also outside of Azerbaijan. According to the results of 2000, the headquarters of Azerexpresspocht was awarded the gold category "European Arka" by the BID organization in Madrid, Spain. One of the main reasons for the award is the company's role in expanding high commercial and economic ties in the European market (Central Archive, F. 1, Lis. 12, Work 143, Volume 2, p. 183).

The important role of communication in the life of the country is proved by the fact that communicators are closely involved in all events held within the country. In the beginning of 1995, the Azerbaijan International Operating Company (AIOC) was established with the participation of the State Oil Company of the Republic of Azerbaijan and 11 foreign oil companies. AIOC has been extracting oil and gas since the summer of 1996 from the Azeri and Chirag fields and from the deeper part of the Gunashli field. Over the past period, AIOC has implemented an extensive program of activities in the country (Huseynov, 1965).

In addition to Villa Petrolia, the company's main office, AIOC specialists have implemented important work at the Sangachal oil terminal, Shelflayihtikinti shipyard and the Chirag-1 platform. In order to increase the coordination of the activities of all these facilities and the efficiency of the work done, there is a need to establish communication between them. For this purpose, an agreement was signed in the beginning of 1997 with

the Turkish company Alkatel-Telecom. According to the agreement, Alkatel-Telecom was to maintain the communication system in the future. The total value of the contract was \$ 1.2 million. The work was completed by the summer of 1997. Because the facilities are so far from each other, a new television tower opportunity was used to connect them. (Huseynov, 1965).

Conclusion. International agreements signed by the Republic of Azerbaijan in various fields of communication, large-scale projects implemented not only improved the quality of communication services, but also made our country one of the most strategically important countries in the region.

Also, the process of integration of our country into the world has intensified, and the state budget has received large incomes. To ensure the attraction of foreign investment in the field of communication, joint enterprise were established with the participation of the Ministry of Communication and foreign companies, and thus the total value of the charter capital of joint ventures reached \$ 80.0 million. In 1991-2001, the Republic of Azerbaijan became a member of a number of international communications organizations, including the Regional Communication Union, the Universal Postal Union, and the European Organization of Postal and Telecommunication Administrations (CEPT).

REFERENCES

- Abdulhasanli, T. (1995, December 23). Rabitə Nazirliyi telekommunikasiya sistemlərinin inkişafının "Milli iqtisadi proqramı" nı hazırlamışdır [The Ministry of Communication has Developed a "National Economic Program" for the Development of Telecommunication Systems]. Baku. *"Azərbaycan" newspaper*, 247.
- Abdullagizi, Sh. (1999, October 14). Rabitənin inkişafı konsepsiyası həyata keçirilir [The Concept of Communication Development is Implemented]. Baku. *"Respublika" newspaper*, 214.
- Aliyev, R. (1996, February 9). Azerbaijan will be able to control transit cargo with the commissioning of the international station. Baku. *"Azərbaycan" newspaper*, 28.
- ATS-92 və 97-nin yenidən qurulması haqqında saziş imzalanmışdır [Agreement on Reconstruction of ATS-92 and 97 Was Signed]. (1995, November 15). Baku. *"Azərbaycan" newspaper*, 219.
- Azərbaycan rabitəsi [Azerbaijan Communication]. (2003). *Historical Chronicle*. Baku: Azermarka.
- Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Nizamnaməsinə və Konvensiyasına, habelə düzəliş sənədlərinə qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Law of the Republic of Azerbaijan on Accession to the Charter and Convention of the International Telecommunication Union, as Well As Amending Documents]. (2000). *Qanun*, 8 (76), 12-13.
- Boran, B. (1998, April 10). Biz hər il rabitədən qazınan milyonlarla ABŞ dollarının xaricə axınını alacağıq [We Will Prevent the Outflow of US Millions Dollars Coming from Communications Every Year]. Baku. *"Azərbaycan" newspaper*, 78.
- Bütün müştərilərimizə hörmətlə yanaşırıq [We respect all our customers]. (1999, January 27). Baku. *"Azərbaycan" newspaper*, 19.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 1. Work 4. Volume 4.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 1. Work 8. Volume 1.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 1. Work 10. Volume 3.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 12. Case 151. Volume 1.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 12. Case 134. Volume 6.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 12. Work 143. Volume 2.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 12. Work 134. Volume 5.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 12. Work 134. Volume 10.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 2. Work 4. Volume 3.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 22. Work 80. Volume 1.
- Central Archive of the Ministry of Communications. F. 1. Lis. 1. Work 4. Volume 1.
- Dövlət antiinhisar siyasəti və sahibkarlığa kömək komitəsinin yoxlama arayışında göstərilən çatışmazlıqlar və nöqsanlar barədə [About the shortcomings and deficiencies indicated in the inspection report of the State Antimonopoly Policy and Entrepreneurship Support Committee]. (1997, September 24). Baku. *"Rabitə dünyası" newspaper*, 13.
- Hasanov, M. N. (2003). Bakı şəhərində rabitənin inkişaf mərhələləri [Stages of Development of Communication in Baku]. *Materials of the Republican Scientific-technical Conference Dedicated to the 85th Anniversary of the Ministry of Communication*. Baku: Printing house of Azerbaijan Technical University, 66-70.
- Humbatov, A. (2001). *Rabitə Nazirliyi 2000-ci ildə [Ministry of Communications in 2000]*. Baku: Adiloğlu.
- Humbatov, A. (2002). *Azərbaycan rabitəsi müstəqillik dövründə. Əsrə bərabər on il: 1991-2001 [Azerbaijani Communication During Independence. Ten years equal to a century: 1991-2001]*. Baku: Adiloğlu.
- Huseynov, T. (1965). *Razvitiye svyazi v Azerbaydzhanе [Development of Communication in Azerbaijan]*. Baku: Azerbaijan State Publishing House.
- Khanveli, Y. (1999, December 26). Ədalət hər şeydən üstündür [Justice is Above All]. Baku. *"Respublika" newspaper*, 270.
- Mahmudoglu, V. (2000, February 9). Qabaqcıl müəssisələrdən biri [One of the leading enterprises]. Baku. *"Rabitə dünyası" newspaper*, 5.
- Manafova, S. (2000, January 12). Rafael İngəndərov: Hesab edirəm ki, əvvəlki dövrlərdə TAE-yə olan qeyri-obyektiv münasibət rabitədə işləmiş keçmiş rəhbərlərin şəxsi mənafehləri ucbatından irəli gəlirdi [Rafael Ingandarov: I Think That in the Past, the Biased Attitude Towards TAE Was Due to The Personal Interests of Former Leaders Who Worked in Communication]. Baku. *"Rabitə dünyası" newspaper*, 2.
- May ayında nələr gözlənilir [What is expected in May]. (1998, May 7). Baku. *"Azərbaycan" newspaper*, 102.
- Novruzov, R. (2002, October 9-11). Vse Azerbaydzhanskiye internet-provaydery [All Azerbaijani Internet Providers]. Baku. *"Bakutel 02 news" newspaper*.

Features of the Russian Administrative Administration in the Provisional Military Governor-General of Galicia (August 1914–June 1915)

UDC: 94(477.83):(470+571)

DOI: 10.15421/172237

Kuchera Iryna¹ Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3680-6893>, novaera_17@ukr.net**Hainal Tatiana¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2748-5901>, t_hainal@ukr.net**Danyliak Rostislav¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9948-5030>, danyiyak@i.ua¹*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the article is to highlight the peculiarities of the formation and activities of the Russian military and civilian administration in Eastern Galicia in 1914-1915. In the process of research, we used comparative-historical, structural-system methods of analysis, generalization and synthesis of the same type of factual data and problem-chronological way of presenting the material.

Results. The article highlights the main legal documents on the basis of which the formation of the Russian power vertical in the Provisional Military Governor-General of Galicia. It is established that the Russian occupation included military and civilian components. The military management of the Governor-General's Office was concentrated in the Governor-General's headquarters and separate departments: quartermaster's office, military housing, military-sanitary, military-veterinary, military-district controller and commandant. Their main functions were to assist the front and the active Russian army. The civilian life of the region was managed by the governors, the mayor of Lviv and the heads of the counties under the direction of the office of the military governor-general of Galicia. Their tasks were reduced to the socio-economic management of the region and the creation of favorable conditions for the rapid incorporation of Eastern Galicia into the Russian Empire.

It is proved that the formation of the administrative apparatus in the Provisional Military Governor-General of Galicia was accompanied by a mass replacement of Austrian officials by Russian representatives at all levels of the power vertical. Such actions were explained primarily by the need to pursue a purposeful state policy that would meet Russia's interests. In addition, the Russian administration had to prevent interethnic conflicts between Ukrainians, Poles, and Jews through a mediator in the face of the new government. However, she did not actually manage to solve these problems.

It turned out that Muscovite leaders were trying to incorporate into the Russian authorities and dictate their program of action. However, the proposals of Muscovites due to their radicalism were not taken into account by the Governor-General or were partially taken into account.

Keywords: Russian administration, Eastern Galicia, normative documents, Muscovites, Governor-General, Office of the Military Governor-General of Galicia, court proceedings

Citation: Kuchera, I., Hainal, T., & Danyliak, R. (2022). Features of the Russian administrative administration in the Provisional Military Governor-General of Galicia (August 1914-June 1915). *Grani*, 25(3), 56-62. <https://doi.org/10.15421/172237>

Особливості російського адміністративного управління у Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві Галичини (серпень 1914 – червень 1915 рр.)

Кучера Ірина, Гайналь Тетяна, Даниляк Ростислав*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)*

Анотація

Метою статті є висвітлення особливостей формування й функціонування російської військової та цивільної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1915 рр. У процесі дослідження нами використано порівняльно-історичний, структурно-системний методи аналізу, узагальнення і синтез однотипних фактичних даних та проблемно-хронологічний спосіб викладу матеріалу.

Результати. У статті висвітлено основні нормативно-правові документами на підставі яких відбувалося формування російської владної вертикалі в Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві Галичини. Встановлено, що російська окупація включала в себе військову і цивільну складові. Військове управління генерал-губернаторством зосереджувалося в штабі генерал-губернатора і окремих відділах: інтендантському, по квартирному забезпеченню військ, військово-санітарному, військово-ветеринарному, військово-окружного контролера і комендантських. Основними їхніми функціями було надання допомоги фронту та діючій російській армії. Управління цивільним життям краю здійснювали губернатори, градоначальник Львова і начальники повітів під керівництвом канцелярії військового генерал-губернатора Галичини.

Стаття надійшла / Article arrived: 15.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Їхні завдання зводилися до соціально-економічного управління регіоном та створення сприятливих умов для швидкої інкорпорації Східної Галичини до складу Російської імперії.

Доведено, що формування управлінського апарату в Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві Галичини супроводжувалося масовою заміною австрійських службовців російськими представниками на всіх щаблях владної вертикалі. Такі дії пояснювалися перш за все необхідністю проведення цілеспрямованої державної політики, яка б відповідала російським інтересам. Окрім того, російська адміністрація мала запобігати появі міжнародних конфліктів між українцями, поляками та євреями за рахунок посередника в обличчі нової влади. Однак, вирішити ці завдання їй фактично не вдалося.

З'ясовано, що лідери москвофілів намагалися інкорпоруватися до складу російських органів влади і диктувати їм свою програму дій. Однак, пропозиції москвофілів через їхню радикальність не були взяті до уваги генерал-губернатором або враховувалися частково.

Ключові слова: російська адміністрація, Східна Галичина, нормативні документи, москвофіли, генерал-губернатор, канцелярія військового генерал-губернатора Галичини, судочинство

Цитування: Кучера І, Гайналь Т., Даниляк Р. Особливості російського адміністративного управління у Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві Галичини (серпень 1914 – червень 1915 рр.). *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 56 - 62. <https://doi.org/10.15421/172237>

Вступ.

В умовах повномасштабної війни Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., особливої актуальності набувають питання пов'язані із дослідженням складних і суперечливих періодів українсько-російських відносин. Серед них чільне місце належить діяльності російських окупаційних органів влади в Східній Галичині у роки Першої світової війни. Врахування і використання історичного досвіду цих подій української минувшини сприятиме кращому розумінню інструментів загарбницької політики Росії та її кінцевої мети.

Метою даної статті є висвітлення особливостей формування й функціонування російської військової та цивільної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1915 рр. Реалізація означеної мети передбачає розв'язання таких завдань: керуючись нормативними документами «Положенням про польове управління військ у військовий час» та «Тимчасовим положенням про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни» розкрити структуру російської владної вертикалі на окупованих східногалицьких територіях; охарактеризувати заходи окупаційних органів влади в галузі судочинства; висвітлити вплив москвофільських організацій краю на діяльність російської адміністрації щодо формування національної політики в регіоні.

Аналіз досліджень і публікацій.

Сучасна вітчизняна історіографія представлена значною кількістю праць присвячених подіям, що відбувалися на західноукраїнських землях у роки Великої війни. Серед них варто відзначити дослідження І. Ільницького (2013, 2015) та І. Лозинської (2016, 2017), які розкривають діяльність російських цивільних органів влади в Галичині у 1914-1917 рр. Особливості національно-культурної та соціально-економічної політики російських окупаційних органів влади в Східній Галичині та їхні наслідки для місцевого населення вивчали І. Кучера (2005, 2013, 2021) і О. Мазур (Мазур, 1997; Мазур, & Патер, 2007). Фінансове управління на окупованих російськими військами територіях Галичини й Буковини відображено у низці публікацій С. Орлик (2017, 2017а, 2018). Однак незважаючи на спроби концептуальних узагальнень, ця тема ще не вичерпана. Зокрема, це стосується широкого

кола питань пов'язаних з висвітленням внутрішньої структури управлінського апарату Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини.

Джерельну базу нашого дослідження склали документи і матеріали що зберігаються в установах системи Національного архівного фонду України. Це, насамперед, матеріали Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та Центрального державного історичного архіву України (м. Львів). Безумовно важливе значення для висвітлення структури російської владної вертикалі на окупованих територіях Східної Галичини має використана нами мемуарна література та опубліковані джерела таких авторів як О. Бубнова (1955), М. Лемке (1920), І. Гассена (1926), І. Петровича (1915), С. Сергійчука (1998), С. Томашівського (1915).

Результати дослідження.

Початок Першої світової війни дозволив російській владі оприлюднити територіальні претензії до Австро-Угорщини і розпочати широкомасштабне втілення ідеї приєднання Східної Галичини до Російської імперії. Офіційний погляд на причини і завдання Росії у війні було оприлюднено в маніфесті Миколи II від 12 липня 1914 р. і в зверненні Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича від 1 серпня 1914 р. В останньому вказувалося, що Росія єдина по вірі і крові з слов'янськими народами і ніколи не дивилася на їх долю «байдуже». «Сьогодні ми не тільки маємо захистити несправедливо ображену країну, але й відстояти честь, достоїнство, цілісність Росії, її становище серед великих держав...» (Центральний державний Львів, Ф. 309, Оп. 2, Спр. 185, Акр. 1-2). Таким чином, експансіоністські засоби, які прикривалися яскравою дипломатичною риторикою, насправді ж переслідували конкретну мету – під гаслом об'єднання «єдинокровних братів – русинів» зі східнослов'янським материком просунути кордони імперії до Карпатських перевалів (Нариси з історії, 2001, с. 303).

Офіційні кола Росії усвідомлювали, що з прилученням Східної Галичини їм вдасться вирішити одразу два питання: по-перше, максимально розширити простір державного комплексу, а по-друге, домогтися внутрішнього оздоровлення країни. За висловлюванням, С. Томашівського,

Східна Галичина мала стати «тим останнім цвітом, якого ще не вистачало у живому царському вінку» (Томашівський, 1915, с. 25).

Розраховуючи на переможну недовготривалу війну, уряд Російської імперії змушений був вирішувати питання управління Східною Галичиною в контексті майбутнього переділу володінь держав Троїстого союзу між країнами Антанти. Перші вказівки з цього приводу були зроблені 10 серпня 1914 р. командувачем 8-ої армії Південно-Західного фронту генералом О. Брусиловим. Керуючись ними для тимчасового управління захопленою територією, в кожному військовому корпусі призначався енергійний штаб-офіцер, на якого у межах корпусного району покладалися обов'язки земського урядника. Організація керівництва в тилу армії перебувала в компетенції начальника етапно-господарського відділу штабу армії, за наказом якого обов'язки обласних і окружних земських урядників мали виконувати начальники етапних дільниць і етапні коменданти. Вся місцева цивільна адміністрація зобов'язувалася продовжувати свою роботу під наглядом вище вказаних штаб-офіцерів і комендантів (Лемке, 1920, с. 202).

Питання, пов'язані з організацією управління на окупованій території, регулювалися також ст. 11 «Положення про польове управління військ у військовий час», затвердженого Миколою II 16 липня 1914 р. (Флоринський, 1988, с. 154). Зокрема, у ньому передбачалося, що «захоплені в результаті військових дій території ворога або приєднуються до найближчих військових округів, або ж, по мірі необхідності, з них створюється самостійне генерал-губернаторство» (Бахтурина, 2004, с. 130). Обов'язки і права військового генерал-губернаторства «Положенням» прирівнювалися до прав і обов'язків військово-окружних управлінь в межах театру військових дій. У свою чергу, функції останніх були досить широкими. Вони полягали у своєчасній заготівлі для наступаючої російської армії продуктів харчування, загальному керівництві на окупованих територіях цивільним життям, евакуації поранених і хворих, завідуванні усіма військовими закладами та установами, розташованими у даному регіоні тощо. «Положення» передбачало, що аналогічні функції будуть надані і управлінню військового генерал-губернаторства. Однак, у ньому не обумовлювалося питання про підпорядкованість військових генерал-губернаторств. Лише у ст. 14 «Положення» вказувалося, що вся «місцевість і її цивільна адміністрація на театрі військових дій підпорядковується командуванню відповідних військових округів або військових генерал-губернаторств» (Гассен, 1926, с. 10). Таким чином, даний документ на окупованих російськими арміями територіях підпорядковував цивільну владу військовій і, фактично, виводив ці землі із сфери впливу загальноімперського уряду в особі Ради міністрів Росії та інших міністерств.

Зокрема, у праці «В Царской Ставке. Воспоминания адмирала Бубнова» А. Д. Бубнов з цього приводу писав, що на початку Першої світової війни «два органи верховної влади стояли на чолі Росії: уряд і верховне командування військовими

силами, взаємостосунки між якими були лише частково обумовлені введеним нашвидкоруч у зв'язку з початком війни «Положенням про польове управління військ у військовий час» (Бубнов, 1955, с. 9).

На думку сучасника тих подій А. Яхонтова, та незначна увага, яка відводилася питанню регламентації взаємин між військовим і цивільним урядами у «Положенні», була зумовлена поглядом на майбутню війну як швидкоплинну, а тому неспроможну хоч як-небудь серйозно вплинути на роботу імперської влади. Крім того, за словами керуючого землеустроєм і землеробством у Росії О. В. Кривошеїна, під час роботи над розробкою «Положення», його автор передбачав, що Верховним головнокомандувачем російських військ стане Микола II, який і буде гарантом єдності в роботі Ставки та Ради міністрів Росії (Гассен, 1926, с. 21).

Однак, уже в серпні 1914 р. стало очевидно, що загальні положення, які стосувалися характеру організації на території Східної Галичини цивільної адміністрації вимагали конкретизації. 19 серпня 1914 р. Верховним головнокомандувачем російської армії було затверджено «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни» (Центральний державний Київ, Ф. 365, Оп. 1, Спр. 4, Арк. 32-34). Згідно з цим документом, для управління захопленою територією передбачалися посади військового генерал-губернатора, губернаторів, містоначальників та начальників повітів. У § 9 «Тимчасового положення» наголошувалося, що основна мета їхньої діяльності полягає в «сприянні всіма наданими в їх розпорядження засобами для задоволення в краї потреб армії і в полегшенні відносин між військами та місцевим населенням» (Центральний державний Київ, Ф. 365, Оп. 1, Спр. 4, Арк. 32).

Як показує вивчення джерел, виданням «Положення» 19 серпня 1914 р. організаційні питання не були вичерпані. Це було пов'язано, по-перше, з тим, що в управлінні Східною Галичиною зіткнулися адміністративні інтереси Ставки верховного головнокомандувача і Ради міністрів Росії, причому кожна зі сторін намагалася зберегти за собою максимум повноважень під час керівництва окупованою територією; по-друге, продовження наступальних операцій російських військ давало надію на оволодіння Західною Галичиною, заселеною в переважній більшості поляками. Таким чином, організація управління територією Галичини повинна була враховувати особливості двох її частин.

29 серпня 1914 р. Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович видав наказ про створення Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, територія якого поділялася на Львівську і Тернопільську губернії. Згодом, після захоплення російськими військами значної частини Буковини, було створено Чернівецьку губернію, а 5 квітня 1915 р. почала функціонувати Перемишльська губернія (Центральний державний Львів, Ф. 645т, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 7).

Військове управління генерал-губернаторством було зосереджено в штабі генерал-губернатора і

окремих відділах: інтендантському, по квартирному забезпеченню військ, військово-санітарному, військово-ветеринарному, військово-окружного контролера і комендантських (Центральний державний Київ, Ф. 363, Оп. 1, Спр. 19 а, Арк. 98). Управління цивільним життям краю здійснювали губернатори, градоначальник Львова і начальники повітів під керівництвом канцелярії військового генерал-губернатора Галичини. У її функції входило постачання солдат російської армії продовольством, розквартируванням їх на відпочинок, утримання поліцейського апарату, облік місцевих підприємств, землі, яка перебувала у приватному користуванні, збір податків, проведення санітарних заходів, облік завданих місцевому населенню збитків, видача пропусків на виїзд із Східної Галичини в Росію і т. д. (Центральний державний Київ, Ф. 363, Оп. 1, Спр. 19 а, Арк. 98).

Генерал-губернатором окупованого краю було призначено графа Г. О. Бобринського. 23 вересня 1914 р. під час зустрічі з представниками магістрату м. Львова він вказав, що Східна Галичина і Лемківщина це частина однієї великої Росії, а тому усі його зусилля будуть спрямовані на запровадженні в краї російської мови, закону та устрою (Центральний державний Київ, Ф. 309, Оп. 1, Спр. 1400, Арк. 51).

Першочерговим заходом на шляху реалізації цієї програми стала інтенсивна заміна австрійських чиновників російськими представниками, що відбувалася як на губернському, так і на повітовому рівнях. На нашу думку, російська адміністрація повинна була сприяти вирішенню двох завдань: по-перше, цілеспрямованому проведенню державної політики, яка б відповідала російським інтересам; по-друге, запобігати появі міжнаціональних конфліктів між українцями, поляками та євреями за рахунок посередника в обличчі нової адміністрації. Однак, вирішити ці завдання їй фактично не вдалося.

За зразком вищої адміністрації підбиралися начальники повітів, їх помічники, поліцейські та інші чини. Зокрема, в 1914 р. на посади начальників повітів потрапили люди зовсім не знайомі із Східною Галичиною, переважно колишні жандарми і поліцейські. Більше того, значний відсоток службовців складала звільнені від військової служби через інвалідність солдати. На думку начальника штабу Верховного головнокомандувача М. Янушкевича, їхнє працевлаштування в межах генерал-губернаторства відповідало державним російським інтересам, так як «поставлені на службу в приєднаному до імперії краї, вони внесли б елементи порядку і дисципліни, а також стали б своєрідним «розсадником» культури серед місцевого населення, що так довго піддавалось іноземному впливу» (Центральний державний Львів, Ф. 694, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 60-62).

Інтенсивна заміна російськими службовцями місцевої адміністрації на території Східної Галичини майже не зачепила представників галузі судочинства, хоча Ставку та Міністерство закордонних справ Росії турбувало існування в регіоні чинної судової системи. Цьому сприяла відсутність кваліфікованих кадрів, зумовлена суттєвими розбіжностями між австрійським і російським законодавством.

Кампанію за реорганізацію діючих судів на окупованій території розпочав М. Янушкевич. 29 жовтня 1914 р. у службовій записці, адресованій голові Ради міністрів Росії І. Горемікіну, він вказав на основні причини, які вимагають негайного реформування чинної законодавчої системи. По-перше, серед судових чиновників переважають особи єврейської, німецької і угорської національностей, які неприязно налаштовані щодо Росії. По-друге, судове діловодство ведеться мовами, визнаними австрійським законодавством – польською, німецькою та місцевим українським наріччям. По-третє, посилаючись на лист Г. О. Бобринського, він вказував, що кількість австрійських службовців в цій галузі є дуже значна, а оскільки російський уряд зобов'язався виплачувати їм заробітну плату, то державній скарбниці передбачаються значні витрати – щомісячно 47 тис. руб. (Центральний державний Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 91, Арк. 13).

Позицію М. Янушкевича в цьому питанні повністю поділяв великий князь Микола Миколайович. 27 січня 1914 р. він звернувся з листом до міністра юстиції С. Щегловітова, в якому вказав на необхідність відрядити до Східної Галичини чиновника прокуратури, в функції якого входив би російський прокурорський нагляд за захопленими територіями.

28 грудня 1914 р. у Міністерстві внутрішніх справ Росії під головуванням І. Золотарьова відбулася міжвідомча нарада, на якій обговорювалися питання, пов'язані з реформуванням судової системи у Східній Галичині. Рішенням наради двоє представників відділу юстиції Шумаєр і Трусевич були відправлені до Львова. Їхнє завдання полягало в зборі інформації, яка мала стати основою для затвердження нової законодавчої системи (Петрович, 1915, с. 28-29).

14 лютого 1915 р. С. Щегловітов розробив проект «Обов'язкової постанови для місцевих судових інстанцій зайнятих російськими військами частин Галичини» і необхідний штат службовців. Кінцевий варіант «Постанови» був затверджений Верховним головнокомандувачем 24 лютого, а циркуляром генерал-губернатора від 21 березня доведений до відома місцевого населення (Центральний державний Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 49, Арк. 22).

Згідно з цим документом контроль над виконанням судочинства в Східній Галичині здійснював представник російського прокурорського надзору. Суд відбувався на основі австрійських матеріальних і процесуальних законів, але не від імені австрійської верховної влади, а в «ім'я закону». Російська мова ставала мовою судочинства (Центральний державний Львів, Ф. 694, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 35).

На посаду представника російського прокурорського надзору було призначено прокурора Варшавської судової палати О. Гассе. Йому надавалися надзвичайно широкі повноваження, адже він підпорядковувався безпосередньо Верховному головнокомандувачу, мав право звільняти всіх чиновників судових відомств і призначати на їх місця нових, в останньому випадку погоджуючи свої дії з генерал-губернатором і т. д. (Центральний державний Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 49, Арк. 23).

Його помічниками стали прокурори Люблінського і Варшавського окружного судів А. Чеховський та О. Євдокимов (Центральний державний Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 49, Арк. 2).

Спроба реформування судової системи в Східній Галичині викликала різке незадоволення місцевого польського населення. Оскільки, не зважаючи на те, що суди Східної Галичини відносилися до категорії імперських закладів, все діловодство і судовий процес відбувався на польській мові, цим і забезпечувалося пріоритетне становище поляків у цій галузі державної діяльності. Вони сприйняли циркуляр як ще одне обмеження своїх національних прав та прояв русифікаційної політики, яка суперечила принципам, проголошеним Верховним головнокомандувачем у зверненні до поляків.

У березні 1915 р. до генерал-губернатора Галичини почали надходити листи від голів суду, в яких вказувалося, що судові процеси не можуть вестися російською мовою, оскільки австрійські службовці не володіють нею (Центральний державний Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 525, Арк. 17).

Не менш важливою проблемою у роботі судових інстанцій краю стала відсутність кваліфікованих кадрів, так як значна частина суддів виїхала вслід за відступаючою австрійською армією. Станом на березень 1915 р. у 45 повітах Східної Галичини, захоплених російськими військами, функціонувало чотири окружні суди: Львівський, Бережанський, Тернопільський і Чортківський, які охопили всього 19 повітів (Центральний державний Київ, Ф. 363, Оп. 1, Спр. 19 а, Арк. 67-68). У зв'язку з створенням 5 квітня 1915 р. Перемишлянської губернії розпочали роботу ще два окружні суди, діяльність яких поширювалася на 14 повітів (Центральний державний Київ, Ф. 363, Оп. 1, Спр. 19 а, Арк. 67-68).

На окупованих територіях царська адміністрація вдавалася до чистки установ місцевої влади. Особливо пильну увагу було приділено правоохоронним органам. У березні 1915 р. Верховний головнокомандувач наказав генерал-губернатору до 15 квітня 1915 р. усунути осіб єврейського походження від зайнятих ними посад у судових інстанціях Східної Галичини. До речі, в 1910 р. 58% адвокатів склали євреї.

10 травня 1915 р. прокурор Люблінського окружного суду А. Чеховський повідомив львівського губернатора, що з огляду на розпорядження Верховного головнокомандувача ним було зроблено розпорядження про негайне звільнення члена Львівського вищого крайового суду Е. Дрезднера, членів Львівського повітового суду Г. Местера і Тернопільського окружного суду Ю. Стержинського та судді того ж суду М. Лорбера як осіб єврейського походження (Центральний державний Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 553, Арк. 22).

4 травня 1915 р. А. Чеховський за власною ініціативою звернувся до М. Янушкевича з «Представленням про роз'яснення, чи поширюється зазначений наказ Верховного головнокомандуючого також і на євреїв, які служать у місцевих судових установах на канцелярських посадах» (Сергійчук, 1998, с. 76). І коли одержав позитивну відповідь, то розпорядився звільнити не тільки вказану категорію

службовців, але й «розсильних кур'єрів, швейцарів, сторожів та ін.» (Центральний державний Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 553, Арк. 23 зв.).

Діяльність російських окупаційних органів влади в Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві Галичини цілковито підтримували місцеві москвофільські структури. 22 вересня 1914 р. було відновлено роботу «Русского народного совета». В якості дорадчого органу окупаційної адміністрації дана організація активно впливала на вироблення різних аспектів національної політики. Її діячі пропонували російським урядовцям різко непримиримий курс щодо українства і наполягали на русифікації населення краю.

Необхідно зауважити, що співпраця російської адміністрації і москвофільських організацій в Східній Галичині супроводжувалася частими непорозуміннями. Цьому сприяли певні обставини. По-перше, інтенсивна заміна австрійських чиновників російськими представниками викликала незадоволення місцевої інтелігенції русофільської орієнтації, оскільки, підтримуючи можливий перехід краю до складу Російської імперії, вони розраховували отримати в уряді генерал-губернатора важливі адміністративні посади, які, як виявилось, повністю були зайняті росіянами. По-друге, галицькі москвофіли вимагали від уряду Г. О. Бобринського більш рішучих заходів у справі переходу віруючих греко-католицької церкви у лоно російської православної церкви, ліквідації великих польських поміщицьких землеволодінь, власники яких зайняли ворожу позицію щодо Росії та чіткої визначеності у національній політиці. З цього приводу кінці 1914 р. генерал-губернатор писав, що російським адмініструванням у краї незадоволені всі основні національні групи населення, в тому числі як і поляки, які втратили своє привілейоване становище, так і москвофіли, які не набули тієї переваги, на яку розраховували (Савченко, 2002, с. 86).

Висновки. Таким чином, захоплення російськими військами у результаті Галицької операції Східної Галичини поставило на порядок денний російського імперського уряду питання пов'язані з організацією управління підконтрольною територією. Основними нормативно-правовими документами, на підставі яких відбувалося формування російської владної вертикалі в регіоні були «Положення про польове управління військ у військовий час» та «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни». Згідно з ними російська окупація мала військову і цивільну складові. Військова окупаційна влада була представлена Штабом Тимчасового військового генерал-губернатора Галичини та його управліннями. Основним їхнім завданням було надання допомоги фронту та діючій російській армії. Цивільна адміністрація (Канцелярія генерал-губернатора, місцеві органи влади у губерніях, повітах та великих містах) здійснювала господарське управління краєм та сприяла створенню умов для швидкої інкорпорації Східної Галичини до складу Російської імперії. Однак вказані нормативні документи не вичерпали весь спектр організаційних питань пов'язаних з

управлінням регіоном. Це пояснюється тим, що в управлінні Східною Галичиною зіштовхнулися адміністративні інтереси Ставки верховного головнокомандувача і Ради міністрів Росії, причому кожна зі сторін намагалася зберегти за собою якомога більше повноважень в процесі керівництва окупованою територією.

Процес формування управлінського апарату в створеному 29 серпня 1914 р. Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві Галичини супроводжувався інтенсивною заміною австрійських

чиновників російськими представниками на всіх ланках владної вертикалі. Практично єдиною галуззю в якій не відбулися зміни було судочинство, що пояснюється з одного боку відсутністю кваліфікованих кадрів, а з іншого, суттєвими розбіжностями між австрійським і російським законодавством. Однак кадровий потенціал російської адміністрації значно поступався австрійському чиновництву фаховими якостями, був сформований в умовах війни без належної професійної підготовки і дискредитував окупаційну владу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бахтурина А. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914 – 1917 гг.). М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 392 с.
- Бубнов А. Д. В Царской Ставке. Воспоминания адмирала Бубнова. Нью-Йорк, 1955. 405 с.
- Гассен И. В. Тяжелые дни. Секретные заседания Совета министров 16 июля – 2 сентября 1915 г. / Архив русской революции. Т. 18. Берлин, 1926. 324 с.
- Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки першої російської окупації (серпень 1914 р. – червень 1915 р.). Науковий часопис ПНУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. 2015. Вип. 13. С. 76-81.
- Ільницький І. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини: кадровий аспект. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Зб. наук. пр. 2013. Вип. 22. С. 229-242.
- Кучера І. В. Наслідки політики російського окупаційного режиму для східногалицьких земель (1914–1917 рр.). Україна соборна: зб. наук. статей. Вип. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 253-260.
- Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр. Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23-24. С. 194–200.
- Кучера, І., Гайналь, Т., & Даниляк, Р. Соціально-економічне становище мешканців Східної Галичини під час російської окупації у роки Першої світової війни (1914-1917 рр.). Науково-теоретичний альманах Грані. 2021. Т.24. №12. С. 5-14. <https://doi.org/10.15421/1721112>
- Лемке М. 250 дней в Царской Ставке (25 сентября 1915 – 2 июля 1916). Петербург: Государственное изд-во, 1920. С. 859.
- Лозинська І. Діяльність російської окупаційної влади у Галичині у 1916-1917 рр. Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 38. С. 77–88.
- Лозинська І. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року). Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 2. С. 21–31.
- Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914 – 1918): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 1997.
- Мазур О., Патер І. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914-1915 рр.). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. Львів, 2007. № 584. С. 44–52.
- Нариси з історії дипломатії України / Галенко О. І., Камінський Є. Є., Кірсенко М. В. та ін. Під ред. В. А. Смоля. К.: видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
- Орлик С. Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації часу Першої світової війни. Український селянин. 2017. Вип. 18. С. 93–100.
- Орлик С. Криза внутрішньої торгівлі на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни та вплив її на продовольчий ринок. Україна. Європа. Світ. Сер.: Історія, міжнародні відносини: міжнар. зб. наук. пр. Тернопіль. 2018. Вип. 21. С.137–146.
- Орлик С. Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. Карпатський край. 2017. №1(9). С. 5–21.
- Петрович І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915. Накладом в-цтва «Політична бібліотека», 1915. 116 с.
- Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914-1915 годах. Отечественная история. 2002. №5. С. 76–89.
- Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. К: в-цтво ім. О. Теліги, 1998. 544 с.
- Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. Б. М. 1915. 29 с.
- Флоринский М. Ф. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны (Совет министров в 1914-1917 гг.). Л.: изд-во Ленинского университета, 1988. 207 с.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 1–42.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 1–82.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 1–202.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 553. Арк. 1–24.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 19 а. Арк. 1–175.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–40.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1400. Арк. 1–92.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 185. Арк. 1–2.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 645т. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–36.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–104.

REFERENCES

- Bakhturina, A. (2004). *Okrainy rossyiskoy imperii: gosudarstvennoye upravleniye i natsional'naya politika v gody Pervoy mirovoy voyny (1914 – 1917 gg.)* [The Outskirts of the Russian Empire: Public Administration and National Policy during the First World War (1914 - 1917)]. Moscow: ROSSPEN.
- Bubnov, A. (1955). *V Tsarskoy Stavke. Vospominaniya admirala Bubnova* [In the Tsar's Stavka. Memoirs of Admiral Bubnov]. New York.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. F. 361. Op. 1. Ref. 49. Arc. 1-42.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. F. 361. Op. 1. Ref. 91. Arc. 1-82.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. F. 361. Op. 1. Ref. 525. Arc. 1-202.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. F. 361. Op. 1. Ref. 553. Arc. 1-24.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. F. 363. Op. 1. Ref. 19 a. Arc. 1-175.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. F. 365. Op. 1. Ref. 4. Arc. 1-40.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. F. 309. Op. 1. Ref. 1400. Arc. 1-92.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. F. 309. Op. 2. Ref. 185. Arc. 1-2.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. F. 645t. Op. 1. Ref. 3. Arc. 1-36.
- Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. F. 694. Op. 1. Ref. 1. Arc. 1-104
- Florinsky, M. (1988). *Krizis gosudarstvennogo upravleniya v Rossii v gody pervoy mirovoy voyny (Sovet ministrov v 1914-1917 gg.)* [Crisis of Public Administration in Russia during the First World War (Council of Ministers in 1914-1917)]. L.: izd-vo Leninskogo universiteta.
- Gassen, I. (1926). Tyazhelyye dni. Sekretnyye zasedaniya Soveta ministrov 16 iyulya – 2 sentyabrya 1915 g. [Hard Days. Secret Meetings of the Council of Ministers July 16 - September 2, 1915]. *Arkhiv russkoy revolyutsii*, T.18. Berlin.
- Il'nyts'kyy, I. (2013). Tymchasove viys'kove heneral-hubernatorstvo Halychyny: kadrovyy aspekt [Temporary Military Governor-general of Galicia: Personnel aspect. Problems of the History of Ukraine in the XIX - early XX Centuries]. *Problemy istoriyi Ukrayiny KHIKH - pochatku KHKH st. Zb. nauk. pr.*, 229-242.
- Il'nyts'kyy, I. (2015). Diyal'nist' tsyvil'nykh orhaniv vlady Halychyny u roky pershoyi rosiys'koyi okupatsiyi (serpen' 1914 r. – cherven' 1915 r.). [Activities of the Civil Authorities of Galicia during the first Russian Occupation (August 1914 - June 1915)]. *Naukovyy chasopys PNU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 6. Istorychni nauky*, 13, 76-81.
- Kuchera, I. (2013). Polityka rosiys'koyi okupatsiynoi administratsiyi v Skhidniy Halychyni u 1914 – 1917 rr. [The policy of the Russian Occupation Administration in Eastern Galicia in 1914 – 1917]. *Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoriya*, 23-24, 194-200.
- Kuchera, I. V. (2005). Naslidky polityky rosiys'koho okupatsiynoho rezhymu dlya skhidnohalys'kykh zemel' (1914–1917 rr.) [Consequences of the Policy of the Russian Occupation Regime for the Eastern Galician Lands (1914–1917)]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. *Ukrayina soborna: zb. nauk. Statey*, 2, 253-260.
- Kuchera, I., Gainal, T. & Danyliak, R. (2021). Sotsial'no-ekonomichne stanovyshe meshkantsiv Skhidnoyi Halychyny pid chas rosiys'koyi okupatsiyi u roky Pershoyi svitovoyi viyny (1914-1917 rr.) [Socio-economic Situation of the Inhabitants of Eastern Galicia during the Russian Occupation during the First World War (1914-1917)]. *Grani*, 24(12), 5-14. <https://doi.org/10.15421/1721112>.
- Lemke, M. (1920). *250 dney v Tsarskoy Stavke (25 sentyabrya 1915 – 2 iyulya 1916)* [250 days in the Tsar's Stavka (September 25, 1915–July 2, 1916)]. Petersburg: Gosudarstvennoe izd-vo.
- Lozynska, I. (2016). Diyal'nist' rosiys'koyi okupatsiynoi vlady u Halychyni u 1916-1917 rr. [The Activity of the Russian Occupation Authorities in Galicia in 1916–1917]. *Problemy humanitarnykh nauk: zb. nauk. pr. Drohobys'koho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka*, 38, 77-88.
- Lozynska, I. (2017). Orhanizatsiya rosiys'koho tsyvil'noho upravlinnya u Halychyni (serpen' – veresen' 1914 roku) [Organization of the Russian Civil Administration in Galicia (August–September 1914)]. *Skhidnoyevropeys'kyi istorychnyy visnyk*, 2, 21-31.
- Mazur, O. Ya. (1997). *Skhidna Halychyna u roky Pershoyi svitovoyi viyny (1914 – 1918)* [Eastern Galicia during the First World War (1914–1918)]. Avtoreferat dysertatsiyi kand. ist. nauk. Lviv.
- Mazur, O., & Pater, I. (2007). Halys'ka «Ruyina»: sotsial'no-ekonomichne stanovyshe Skhidnoyi Halychyny (1914-1915 rr.) [Galician "Ruin": the socio-economic situation of Eastern Galicia (1914-1915)]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika»*. *Derzhava ta armiya*, 584, 44-52.
- Orlyk, S. (2017). Ekonomichne stanovyshe ta podatna zdatsnist' selyan Halychyny i Bukovyny v period rosiys'koyi okupatsiyi chasu Pershoyi svitovoyi viyny [Economic Situation and Taxability of the Peasants of Galicia and Bukovina during the Russian Occupation during the First World War]. *Ukrayins'kyy selyanyn*, 18, 93-100.
- Orlyk, S. (2017). Orhanizatsiya finansovoho upravlinnya rosiys'koyu okupatsiyoi vladoyu na terenakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoyi svitovoyi viyny [Organization of Financial Management of the Russian Occupation Authorities in Galicia and Bukovina during the First World War]. *Karpats'kyy kray*, 1 (9), 5-21.
- Orlyk, S. (2018). Kryza vnutrishn'oyi torhivli na okupovanykh Rosiyeyu terytoriyakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoyi svitovoyi viyny ta vplyv yiyi na prodovol'chyy rynek [The Crisis of Domestic Trade in the Russian-occupied Territories of Galicia and Bukovina during the First World War and its Impact on the Food Market]. *Ukraine. Yevropa. Svit. Ser.: Istoriya, mizhnarodni vidnosyny: mizhnar. zb. nauk. pr.*, 21, 137-146.
- Petrovich, I. (1915). *Halychyna pid chas rosiys'koyi okupatsiyi: serpen' 1914 – cherven' 1915* [Halychyna during the Russian Occupation: August 1914 - June 1915]. Nakladom v-tstva "Politychna biblioteka".
- Savchenko, V. (2002). Vostochnaya Galitsiya v 1914-1915 godakh. [Eastern Galicia in 1914-1915]. *Otechestvennaya istoriya*, 5, 76-89.
- Sergiychuk, V. (1998). *Pohromy v Ukrayini: 1914-1920. Vid shtuchnykh stereotypiv do hirkoyi pravdy, prykhovanoi v radyans'kykh arkhivakh* [Pogroms in Ukraine: 1914-1920. From Artificial Stereotypes to the Bitter Truth Hidden in Soviet Archives]. K.: v-tstvo im. O. Telihy.
- Smolya, V. (Ed.). (2001). *Narysy z istoriyi dyplomatiyi Ukrayiny* [Essays on the History of Ukrainian Diplomacy]. K.: vydavnychy dim "Al'ternatyvy".
- Tomashivsky, S. (1915). Halychyna. Politychno-istorychnyy narys z pryvodu svitovoyi viyny. [Galicia. Political and Historical Essay on the World War]. B. M.

Discursive Milestones of the Modern Research Methodology of Historical Sciences as a Complex System of Principles of Scientific Knowledge

UDC: 001:930.2

DOI: 10.15421/172238

Prykhodko Mykola Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>, prihod@ukr.net

National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)

Abstract

It was found that during the centuries-long process of development of historical knowledge, there were different approaches to understanding the events of the past. The peculiarity of historical science in comparison with natural sciences is that the specific events and phenomena it studies are not amenable to direct experimental research. We call all forms in which specific facts of the past have reached us historical sources.

The problem of a historical event that is in the center of attention of both historians and philosophers is considered. We believe that within the framework of historical science, a historical event can be legitimately defined as a scientific conclusion that captures the set of actions of historical agents in a fixed space-time zone of the past. A historical fact is understood as a conclusion that records a single result of similar actions.

The process of verification of sources of historical knowledge has been studied. Peculiarities of the understanding of the concept of historical fact, the doctrine of the interpretation of historical sources, and the conditions for the emergence of interpretation are traced.

The methods of historical interpretation and the doctrine of criticism of historical sources are studied. The process of conducting research in the field of history is considered, the phases of conducting historical research are determined, and structural elements are highlighted.

The rhetorical constructivism of H. White, who offered a critique of the methodology of classical historiography relevant to the postmodern mood of that era, is considered. Emphasized the immensity of reflecting objective reality in postmodern society. H. White's postmodern critique of the classical paradigm of scientific thinking was based on the understanding that the events and processes of the past are directly correlated with the modern historical discourse constructing them. The historical theory of F. Ankersmit, which is an attempt to overcome Kantian epistemology, is considered. Philosophical reflection of F. Ankersmit develops from the study of the logic of narrative representation of the past to the construction of a theory of direct perception of historical experience.

The general principles of interpretation, which are almost inseparable from the specifics of the real text, are considered, serving the main goal of source studies - a better understanding of the author's intention laid down by its creator.

Keywords: Verification of Sources, Epistemology, Historical Reconstruction, Presentism, Rhetorical Constructivism

Citation: Prykhodko, M. (2022). Discursive Milestones of the Modern Research Methodology of Historical Sciences as a Complex System of Principles of Scientific Knowledge. *Grani*, 25(3), 63-69. <https://doi.org/10.15421/172238>

Дискусивні віхи модерної методології дослідження історичних наук як складної системи принципів наукового пізнання

Приходько Микола

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна)

Анотація

З'ясовано, що упродовж багатовікового процесу розвитку історичного пізнання існували різні підходи до осмислення подій минулого. Особливість історичної науки в порівнянні з природничими дисциплінами полягає в тому, що конкретні події та явища, які вона вивчає, не піддаються безпосередньому експериментальному дослідженню. Усі форми, в яких дійшли до нас конкретні факти минулого, ми називаємо історичними джерелами.

Розглянута проблема історичної події, що перебуває у центрі уваги як істориків, так і філософів. Вважаємо, що в рамках історичної науки історичну подію правомірно визначити як науковий висновок, що фіксує сукупність дій історичних агентів у фіксованій просторово-часовій зоні минулого. Історичний факт розуміється як висновок, що фіксує одиничний результат подібних дій.

Досліджено процес верифікації джерел історичного пізнання. Прослідковано особливості розуміння поняття історичний факт, вчення про інтерпретацію історичних джерел, умови виникнення інтерпретації.

Досліджено методи історичної інтерпретації та вчення про критику історичних джерел. Розглянуто процес проведення досліджень в галузі історії, визначені фази проведення історичної розвідки, виділено структурні елементи.

Розглянуто риторичний конструктивізм Х. Уайта, який запропонував критику методології класичного історіописання, релевантної постмодерністським настроям тієї доби. Наголошував на неосяжності відображення об'єктивної реальності в постмодерністському суспільстві. Постмодерністська критика Х. Уайта класичної парадигми наукового мислення базувалася на розумінні того що події, процеси минулого прямо корелюються з сучасним історичним дискурсом, що їх конструює.

Розглянуто історичну теорію Ф. Анкерсмита яка є спробою подолання кантіанської епістемології. Філософська рефлексія Ф. Анкерсмита розвивається від дослідження логіки нарративної репрезентації минулого до побудови теорії безпосереднього сприйняття історичного досвіду.

Розглянуто загальні принципи інтерпретації, які є майже невіддільні від конкретики справжнього тексту, слугуючи головною для джерелознавства метою - кращому розумінню авторського задуму, закладеного його творцем.

Стаття надійшла / Article arrived: 20.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Ключові слова: верифікація джерел, епістемологія, історична реконструкція, презентизм, риторичний конструктивізм.

Актуальність дослідження. Розвиток історії як наукової дисципліни у ХХ – ХХІ ст. тісно пов'язано з пошуком новітніх світоглядних та методологічних засад дослідницької практики розуміння минулого.

Визначено, що метод історизму як тренд філософії другої половини ХІХ – ХХ ст. пережив кризу в осмисленні минулого, пов'язану з відходом від концепції історії як цілісності, наділеної певним змістом, законів поступального розвитку, можливості визначеності сьогодення минулим. Також визначено, що у ході рефлексії щодо різних катаклізмів, пережитих світовою спільнотою у цей період, загострюється історичне усвідомлення, що стимулює спроби пояснити та осмислити історичний процес у теперішньому. Подібний стан сприяв розвитку методологічних дискусій, пошуку стратегій пояснення історичних подій.

Відзначено, що в 1970-ті роки у межах лінгвістичного повороту стала формуватися «Нова інтелектуальна історія». Предметом цього напрямку є тексти, що відображають елітну, інтелектуальну та історіографічну думку певної епохи.

Мета – висвітлення модерних методологічних принципів історичного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. І. С. Міронова у своїй праці «Історичне джерелознавство та українська археографія» (Міронова, 2017) звертає увагу на класифікації історичних джерел та структурі історіографічного дослідження. А. Є. Атаманенко в своєму доробку «Деякі проблеми дослідження з історії джерелознавства та археографії» (Атаманенко, 2000) актуалізує основні методологічні прийоми історика, дає чіткий перелік інструментів історичних досліджень. Т. С. Китиченко в дослідженні «Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-і-1920 рр.)» (Китиченко, 2019) розгорнуто характеризує процес зародження та поступу системи українських методичних положень в другій половині 19 століття – першій чверті 20 століття.

Постановка завдання. Прослідкувати на базі широкого масиву наукової літератури сучасні методи методологічного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до дослідників методології історичного дослідження ми прослідковуємо тенденцію до переходу від позитивістської концепції яка почала свій шлях в 19 столітті до концепції фундаментом якої є синтез власного досвіду дослідника, його світогляду як суб'єкту та верифікованості джерельної бази дослідження-об'єкту дослідження.

Так, В. Смолій зауважує в своїй праці, що: «Нинішні тенденції розвитку науки, вказують, насамперед, на необхідність вироблення нових теоретичних та методологічних підходів щодо вивчення історичного процесу в Україні. У цьому контексті однією з основних умов досягнення успіху є відмова від думки про потребу створення єдиних універсальних методологічних засад, на основі яких могли б писати свої праці історики. В історичних

Цитування: Приходько М. Дискутивні віхи модерної методології дослідження історичних наук як складної системи принципів наукового пізнання. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 63 - 69. <https://doi.org/10.15421/172238>

працях дедалі більше виявляється необхідність комплексного інтегрального підходу до об'єкта дослідження» (Смолій, 1997, с. 7).

Марк Ферро у своїй класичній книзі «Використання і зловживання історією», зазначає: «Наша уява про інших людей і, звичайно, про нас самих є відображенням історії, ми вчимося як діти. Ця історія програмує нас на все життя. Шлях уявлень про минуле різних суспільств, яке є для всіх нас дверима які відкривають нам, світ формує всі наші зароджувані й усталені погляди (Ферро, 2003, с. 51.). В своїй праці М. Ферро також цитує Бенедетто Кроче, який був одним із перших, хто висловив подібні судження на початку ХХ ст., Кроче акцентує що історія вказує на проблеми нашого часу більше, ніж розповідає про епоху, до якої вона має відношення: «Віра в сенс історії більше не є частиною нашої культурної пам'яті, а ритуальні запитання щодо неї є частиною нашої практики. На зміну богословсько-філософським питанням сьогоденні прийшло історико-антропологічне питання про сенс історії. Ми вже не запитуємо про реальну історію, яка має схильність розчинятися в оповіданнях, а радше про уявлення щодо історії, які стали для нас реальністю. У результаті такої зміни точки зору сама історична наука стає історико-антропологічною» (Reinhard, 2009, с. 67).

Зважаючи на уривки з праць Ферро та Кроче можемо відслідкувати тенденцію помічену дослідниками, а саме динамічний рух від історії як бази знань про минуле до системи програмування світогляду громадянина в призмі історичних наративів його культурного середовища.

В царині гуманітарних знань історичні науки завжди були найбільш комплексними та багатограними, контрверсійними та дискутивними. Ні філософія, ні філологія, чи навіть археологія, не генерують подібний масив проблемних питань як історичний сегмент науки.

Продовжуючи тези про комплексність та дискутивність історії слід звернути увагу на реалізм існування часу. Так, більшість істориків в своїх дослідженнях апіорі припускають, що минуле існує і що предмет історичного дослідження реальний. Зважаючи на це, мета дослідження полягає в тому, щоб прийти до цього об'єкта, який дійсно існує в онтологічному сенсі, з припущенням, що такий об'єкт реальний.

Так, В. Берека звертає увагу на те що «Здобутком останніх років є звернення до нетрадиційних у нашій історичній науці методологічних підходів і принципів – психоісторії, історії повсякденності, тенденції міждисциплінарності, реалізації аксіологічного принципу. Предметом нових наукових зацікавлень є психоісторія, що націлюється на вивчення психічної мотивації історичних процесів. Інтерес істориків до використання психологічних методів і прийомів дослідження слід шукати в проблемі осмислення природи людської мотивації, яка завжди була одним з найбільш важливих питань історичного пізнання.

стикаючись з матеріальними свідченнями минулого, моделюючи ту чи іншу ситуацію, історик неминуче стикається із завданням адекватного сприйняття отриманої інформації і намагається дати раціональну оцінку антології подій» (Берека, 2017, с. 134).

Методологія історичних досліджень давно постала фундаментом ґрунтовних досліджень плеяди істориків. Багато з них вбачали необхідність ретельно описати методи роботи історика, з метою вбереження дослідників від примарних лабіринтів хибних об'єктів дослідження.

З огляду на це, слід звернути особливу увагу на декілька існуючих концепцій, представлених польськими корифеями в царині досліджень методології історичних наук, зокрема на праці «Historyka» М. Хендельсмана (Handelsman, 1928), на праці «Methodology of History» Є. Топольського (Topolski, 1976), на працях В. Конопчинського (Konopczyński, 2016, с. 81).

Для Хендельсмана дуже чітко зрозумілий предмет дослідження історика: «Предметом історичної науки є реальна людина, що живе і працює в спільноті, з її індивідуальними та колективними рисами» (Smyczyńska-Adamska, 1972, с. 54). Автор «Хісторики» вказує на те, що долю конкретної людини завжди слід розглядати в призмі суспільства, у взаємодії з іншими людьми, які її оточують, і її неможливо відокремити від цієї конструкції.

В історичному дослідженні особливо важливою є наявність достатньої кількості джерел. Так, В. Конопчинський акцентує «Залежно від того, чи може історик спиратися на певний набір джерел і на їх основі визначити предмет дослідження формується тематика дослідження» (Konopczyński, 2016).

Інакше представив це питання у своїй монументальній праці Єжи Топольський (Topolski, 1976). Він звернув увагу на різні способи розуміння історії впродовж століть. Особливо в минулі століття під цим терміном розуміли багато різних галузей людських знань таких як міфологія, біографія, хронографічні й етнографічні описи та розповіді про події, які спостерігав історик.

Наративний поворот та його наслідки для методології історії проаналізуємо через призму концепції двох її провідних представників англійської методологічної думки: Хейдена Уайта та Френка Анкерсміта. Звернемося до класичної «Метаісторії», опублікованої у 1973 році і яка і в наші дні залишається зразковою для сучасної практики гуманітарних наук. Так в сентенціях автора про історичний наратив як багаторівневий літературно-риторичний дискурс було розвінчано багато міфів, століттями пов'язаних із, вже згаданої нами, позитивістською моделлю розуміння історії.

Теорія Х. Уайта підірвала переконання про незаангажований доступ до минулої реальності, об'єктивність, нейтральність дослідників і прозорість мови опису, яку вони використовували, і похитнула існуючий на той час фундамент дисципліни, тобто концепцію правди корельованої як суміш суджень та історичної дійсності. Автор відзначав: «...те, що я роблю – це сприйняття історії як набору дискурсів, що створюють власний об'єкт дослідження процесів, що визнані такими що укорінилися в мові і є більш

риторичними, ніж граматичними» (Уайт, 2002, с. 121).

Х. Уайт, на відміну від істориків-позитивістів розглядає «факт» як «подію в процесі опису», тобто дискурсивну версію. Проводячи дефініцію історичного факту та історичної події, Уайт під історичним фактом розуміє концептуальне конструювання думки і фігуративне в уяві дослідника (White, 1978).

На відміну від даної позиції дослідника: «Історики, які дотримувалися позитивістського канону, не сумнівалися в здатності своїх досліджень створювати об'єктивну картину минулого, основним елементом якого був історичний факт. Своєрідний культ історичного факту становив ще одну прикметну рису парадигми історіописання XIX ст. Вважалося, що існують незаперечні факти, незалежні від суб'єкта пізнання (історика), які містяться в історичних джерелах. Завдання історика полягало в їх виявленні для побудови на основі цих фактів певної конструкції, своєрідної історичної концепції. У такий спосіб установлювався ланцюг послідовності: історичне джерело – історичний факт – історична концепція» (Rutkowski, 2007, с. 91).

Так, на думку Х. Уайта, історичний факт існує лише у думці, мові та дискурсі. В той самий час подія – це те, що сталося насправді і було відображено в документальних джерелах. Отже історичні факти конструюються, а історичні події відбуваються (Doran, 2013, с. 67).

В своїх дослідженнях Х. Уайт погоджується з М. Фраєм щодо того, що історія є саме вербальною моделлю послідовності подій, зовнішньою по відношенню до розуму історика. Історичні процеси відрізняються від своїх оригіналів, тому що людина не може побачити минулу реальність, а історик не може зрозуміти, чи адекватно він її репрезентував, реконструював у своїх доробках (Темірова, 2019, с. 283).

Так, Френк Анкерсміт – представник пізнішої фази розвитку наративізму – концепцій про так звані ідеї наративних субстанцій та роздумів про історичну репрезентацію детально описав модерний методологічний підхід до вивчення історії. Ф. Анкерсміт, який розробив теорію антиуайтівську за своїм характером, хоча сам автор визнає, що власні наукові пошуки розпочав з наративізму Уайта (Ankersmit, 2003, с. 11; Paul, & Veldhuizen, 2018).

Автор зробив спробу подолати дистанцію між текстом історика та реальністю минулого, яку Х. Уайт та послідовники оголосили неподоланою. Нова філософія історії намагається дослідити реальність, захвану під самопрезентацією тексту і зробити цю реальність надбанням історика та читача. Здійснюється ця робота не аналізом історичного минулого, авторської інтенції, а особливим текстуальним механізмом. В цей текстуальний механізм входять основні поняття і прийомі сучасного, так званого, філософського постструктуралізму, деконструктивізму.

Головною метою, яку ставить перед собою Анкерсміт, є виявлення такого способу пізнання минулого, який би дозволив уникнути дистанції між реальністю минулого та її репрезентаціями в тексті

історика.

Не можна ігнорувати, що теоретична думка Анкерсмита, хоча насправді складна для сприйняття й написана герменевтичною мовою, постійно згадувалася в роботах, присвячених проблемі кризи репрезентації.

Так, автор зазначає: «Наративні інтерпретації, є не знанням, але організацією знання», а наративізм є «конструювання не того, чим минуле могло б бути, а наративних інтерпретацій минулого» (Ankersmit, 2003, с. 115).

Таким чином, в рамках наративної філософії історії, предстваником якою і виступає Ф. Анкерсміт, проблема адекватного відображення минулого, розуміння об'єктивної істини не є основною метою дослідження. Вчені пропонують різні образи історії, різні її інтерпретації, які можуть не тільки не співпадати, а й суперечити один одному.

Розглядаючи поняття історичного знання звертаємо увагу на те що воно створюється в результаті дослідницької процедури, що здійснюється відповідно до певних канонів, тобто методів історичного дослідження. Побудовою та дослідженням таких процедур займається спеціальна наукова дисципліна, яка називається методологією історії.

Зазначимо, що історичне дослідження полягає в тому, щоб ставити питання до подій минулого і шукати на них відповіді. Історик, спираючись на безпосередньо свої історичні знання та знання джерел, наводить попередні відповіді на поставлене раніше запитання. Це етап, так званої, дослідницької гіпотези, тобто думки, припущення про минуле, сформульоване для його подальшої перевірки. Потім дослідник збирає вихідний матеріал, на основі якого перевіряє гіпотезу. Гіпотеза, доведена на основі проведеної процедури дослідження, стає науковою тезою.

Безперечно, історичні знання постійно доповнюються і коригуються. Відкриття нових історичних джерел і постійне вдосконалення методів їх дослідження викликають зміну багатьох суджень про минуле. Навколо багатьох подій точиться гостра дискусія. Так, політичні переконання часто є джерелом розбіжностей між дослідниками історії, особливо щодо оцінки різних історичних подій. Отже, характерною рисою історичного знання є його плінність і мінливість.

Окрема справа поділ на прямі та опосередковані джерела. Він відноситься до способи з'ясування конкретного історичного факту. Про непряме джерело ми говоримо, коли пізнавальний процес опосередковує третя особа – автор, який суб'єктивно представляє нам своє бачення подій. Ми говоримо про безпосереднє джерело, коли такого посередника немає, наприклад, коли дізнаємося про конструкцію конкретного об'єкта, маючи можливість фізичного контакту з ним.

Критика історичного джерела полягає в оцінці його автентичності – зовнішня критика, та вірогідності - внутрішня критика. Історик, досліджуючи автентичність джерела, шукає відповідь на питання, чи є воно тим, чим джерело виглядає. На основі зовнішніх ознак він визначає авторство, місце,

час та обставини джерела, і на цій основі відокремлює справжні джерела від підробок.

Внутрішня критика дає змогу встановити, чи певне джерело доносить правду. На цьому етапі критики історик намагається встановити, чи міг автор джерела знати і хотів донести правду. Не всі автентичні джерела водночас правдиві та вірогідні. Причиною перекозень може бути неосвіченість автора або навіть навмисне розкриття неправди. Тому історик повинен перевірити, чи був автор розповіді компетентною людиною і чи він чомусь не був зацікавлений у приховуванні правди.

Наступним етапом дослідницької роботи є аналіз джерела, який полягає у відтворенні на його основі детальних фактів. Дослідницька робота завершується діяльністю з пояснення та об'єднання історичних фактів. Пояснення полягає у встановленні причин, які сприяли виникненню того чи іншого факту, і наслідків, які він викликав, а отже, ролі, яку він відіграв в історії. Об'єднання історичних фактів веде до створення реконструкції історичного процесу.

У контексті цього розрізнення відразу ж виникають дві основні проблеми, які жваво дискутуються на основі сучасної методології історії: проблема статусу історичних реконструкцій і проблема істини. Сформулюємо їх у вигляді запитань, проблема статусу історичних реконструкцій: чи є предметом історіографії в певному сенсі реконструкція історії, якою вона була, а отже, чи є історик реалістом у своїй науковій діяльності або чи є твір історика лише продуктом літературної вигадки, а отже, і літературної конструювання – як того хотів би модний у багатьох сучасних колах постмодернізм зі своєю ідеєю деконструктивізму (епістемології).

Крім цих проблем, проблема науковості та статусу цієї дисципліни також є особливо важливою для розвитку методологічного усвідомлення історії як наукової дисципліни, що може бути виражено у формі запитання: чи є історіографія ідіографічною чи номотетичною?, чи чимось іншим? – проблема, яка обговорювалася на межі 19-20 століть і яка не втратила свого значення і сьогодні.

Щоб адекватно відповісти на ці питання, необхідно було б ретельно проаналізувати процес проведення досліджень в галузі історії. Обмежимося тут лише необхідними зауваженнями. Робота історика, який вивчає певний аспект історії, складається з чотирьох основних етапів: вибір теми, збір інформаційних джерел, спроба їх розібратися та формулювання цього розуміння у письмовій формі у вигляді тексту.

Усі ці фази важливі і, впливаючи один на одного, вони змінюють один одного. Центральну роль, однак, відіграє третя фаза – спроба зрозуміти джерела інформації (історичні джерела, історіографічні та допоміжні дослідження), на якій історик стикається з такою проблемою: щоб адекватно зрозуміти джерела, їх необхідно охопити за допомогою відповідно підбраного понятійного апарату, тобто відповідно підбраної герменевтики. Його мета «відкрити», «розшифрувати» первісно «закритий», «зашифрований» зміст цих творів.

При побудові герменевтики конкретного історичного джерела історик використовує

інформацію, що міститься в цьому джерелі, а також інформацію, що надходить поза нього. Останні взяті з інших історичних джерел, а також з історіографічних та допоміжних досліджень.

Отже, будуючи герменевтику історичних джерел, історик використовує як вихідні знання, так і знання, які не є джерелами: історіографічні знання (наприклад, політична історіографія, економічна історіографія) і допоміжні, широко зрозумілі знання про людину та культуру, які впливають із філософії, з дисциплін, що називаються допоміжні історичні дисципліни (наприклад, археологія, соціологія, економіка, психологія, політика, лінгвістика, етнографія, кодикологія) та загальні знання про людське життя.

На думку Х.-Г. Гадамера, відстань у часі дає змогу відокремити істинні проєкції там, де ми розуміємо, від хибних проєкцій, де ми неправильно розуміємо, створюючи історичну свідомість (Gadamer, 1993, с. 21).

Проблематичність вищезазначених принципів впливає з того, що враховується лише історичний горизонт тексту, повністю ігнорується горизонт сучасного інтерпретатора, ніби його власний історико-культурний контекст не вплинув на те, як був текст прочитаний, і що, за висновками Х.-Г. Гадамера, становить суть акту тлумачення.

З іншого боку, використання нового типу позаджерельних знань при інтерпретації історичних джерел дозволяє історичному сформулювати нові питання щодо досліджуваних текстів і таким чином сформулювати нову герменевтику, кінцевим плодом якої є нова історична реконструкція. Тому зміна використовуваної герменевтики завжди викликає більшу чи меншу зміну обсягу історичних досліджень. Таке траплялося неодноразово в історії історіографії.

Що ж, на нашу думку, вимога вірогідності історичних джерел принципово відрізняє історичні реконструкції від художньої літератури. Забувши цю елементарну істину, прихильники постмодернізму на основі історіографії просто відмовляються від практики цієї дисципліни, стаючи звичайними письменниками.

Але незважаючи на це, він не позбавляється у своїх дослідженнях ідеї «абсолютної істини» та ідеї «історії, яку можна адекватно пізнати». Історик – реалістичний конструктивіст, навпаки, знає, що він завжди формулює лише розрізи світу явищ – історії, яку він вивчає. Ці поперечні зрізи, безсумнівно, завжди є конструкціями нашого розуму, але водночас вони також є образами історії, образами, що знаходяться між історією та наукою.

Слід згадати і презентизм, як найбільш критичну форму. Напряму набув поширення за часів глобалізації, суспільних потрясінь та криз, відколи, за висловом Ф. Артога: «день сьогоднішній у боротьбі за уми людей намагається самоствердитись, більше того – поставити собі на службу і минуле, і майбутнє» (Артог, 2007, с. 56).

Ф. Артог наполягає, що ми стали свідками переходу до нового режиму історичності, в якому ні майбутнє, ні минуле не може зрівнятися за важливістю, силою своєї присутності в нашому усвідомленні часу з сьогоднішнім. Тобто сьогоднішнє суспільство повністю занурилося в сьогоднішнє. І минуле, і майбутнє тепер є лише інструментами того,

щоб досягти чогось у цьому сьогоднішньому.

Ми апропріювали минуле, включили його в наше сьогоднішнє життя. Тобто вже немає минулого як чогось, із чим у нас є дистанція, а є минуле, яке є частиною нашого сьогоднішнього життя. Саме з цим чи з одним із проявів цього пов'язане бурхливе зростання досліджень пам'яті.

За доби презентизму історична пам'ять набирає все більшої ваги, відтісняючи історію-науку на другий план. Вивчення колективної пам'яті того чи іншого регіону або якоїсь соціальної верстви презентизм намагається піднести до рівня аналогу історичної ментальності. Історична пам'ять – один із вимірів колективної/соціальної пам'яті, це пам'ять про історичне минуле, або, вірніше, його символічна репрезентація. Так: «Сучасна історія прямо виходить із життя, як, втім, і так звана несучасна історія, бо очевидно, що тільки інтерес сьогоднішнього може виступати двигуном пошуків фактів минулого. Знайдений факт минулого, поєднаний з інтересом сьогоднішнього, стає реальністю сьогоднішнього, а не минулого. Даремно історики повторюють на різні лади одну емпіричну і банальну формулу, що стала: історія – це *magistra vitae* – наставниця життя» (Кроче, 1999, с. 137).

Тлумачення О. Бойком слова «менталітет» звучить так: «Під ментальністю «менталітетом» розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної чи індивідуальної підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, національний характер, відношення до загальноновизначених цінностей, суспільну психологію. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомості і підсвідомого, логічного і емоційного, тобто вона є глибинним джерелом мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій» (Бойко, 2008, с. 641).

Пам'ять, поставлена на службу презентизму, стає способом усвідомити й поширити серед загалу своє регіональне/групове розуміння сучасної доби. За таких умов різні історичні місцини й регіональні герої конструюються й постійно реконструюються відповідно до поточної кон'юнктури, що викликає найрізноманітніші, часом травматичні реакції з боку інших сегментів суспільства (Магілл, 2007, с. 93). При цьому спільноті нав'язується думка, що саме ось таке «відфільтроване» розуміння історії і є насправді реалізацією ідеї щодо «відповідальності перед пам'яттю поколінь».

А. Магілл стверджував: «Потреба пам'ятати, що трактувати минуле у «правильному» вигляді звучить вимогливо і можна очікувати, що історики будуть виконувати свою роботу на угоду тим, хто їм платить, і тим, хто відчуває, що їхні власні соціальні і культурні імперативи повинні бути захищені» (Магілл, 2007, с. 93). На загал явище презентизму – прагнення дати оцінку подіям минулого з позиції сьогоднішнього дня, одним з найліпших засобів протидії презентизму є контекстуалізація: здатність розуміння минулого у сучасних йому умовах, без подальших кон'юктур.

З другої половини ХХ ст. у розвитку гуманітарних наук розпочався новий етап розуміння тексту. Його основа перестає розглядатися як незалежний витвір у системі наукового пізнання. Його стали представляти компонентом мовної системи, що репрезентує певну область соціального життя наукового дискурсу.

Насамперед дамо трактування самого терміну «дискурс». Осмислюючи понад 50 визначень дискурсу, ми пропонуємо власну дефініцію даного поняття: дискурс – це сукупність висловлювань, що організують той чи інший вид діяльності, за дотримання принципу діалогічності чи інтертекстуальності, а також актуалізації елементів тексту до його контексту науковий стиль мовної комунікації визначається нормами наукового пізнання, де діяльність комунікантів спрямована на виявлення об'єктивної природи предмета вивчення поза чуттєво-емоційними факторами його верифікації.

Об'єктивність у дискурсі (по Р. Барту) – відсутність знаків суб'єкта висловлювання – постає як особлива форма уявного, продукт так званої референціальної ілюзії (уяву доповідача) (Barthes, 1981, с. 71).

Основними визначальними параметрами, що становлять поняття «науковий дискурс», є учасники (адресант та аудиторія), цілі (вирішення проблеми), хронотоп, цінності, стратегії, тематика, жанри, дискурсивні формули (патерни).

Не можна не погодитись з І. С. Шевченко: дискурс – це текст, створений в результаті мовної діяльності представників певної лінгво-культурної спільноти, розглянутий у сукупності його лінгвістичних параметрів і соціокультурного контексту (Шевченко, 1999, с. 51).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Безперечно сучасні тенденції методологічного фундаменту історичного дослідження спрямовані у векторі досягнення незаангажованості, вірогідності та контекстуалізації історичного дослідження. Методологія зобов'язує автора досліджень до збільшення зусиль щодо верифікації джерела, виносить автентичність на вищий щабель в ієрархії інструментів історика.

В статті було з'ясовано що під методами історичного дослідження розуміються всі загальні методи вивчення історичної реальності, методи, що належать до історичної науки в цілому та використовуються у всіх галузях історичних досліджень.

Історія ментальності, інакше звана історичною антропологією, постає як глобальна концепція історії, можливо, навіть парадигма. У центрі уваги міститься феномен людської особистості, сформованої культурою епохи — як проміжна ланка між культурою і суспільством. Поступово історична антропологія практично перетворюється на синонім

«нової історичної науки». Принцип інакшості стає умовою адекватної розшифровки історичних джерел. Історики прагнуть вивченням історії ментальності вирішити проблему верифікації – перевірки істинності історичного знання.

Документ починає сприйматися не як заздалегідь готовий до аналізу текст, а як манускрипт, який треба розшифрувати; важливе місце займає мистецтво інтерпретації. Між минулим та сьогоденням встановлюється діалог. Історики шукають відповіді на питання, що задаються часом, у якому вони живуть; прагнуть конструювання, а чи не опису минулого, аналізу його слідів. Предмет історії гуманізується: замість історії торгівлі починає вивчатися історія купців, замість традиційної аграрної історії – історія селян, замість історії капіталізму – історія банкірів.

У процесі дослідження, однак, слід пам'ятати, що вже вилучення фактів історик вносить відомий суб'єктивізм у процес дослідження. Відбір, назва факту, трактування – це приклад інтерпретації. Крім цього, дослідник сприймає історичні факти не пасивно, а накладає на них ряд власних уявлень.

Важливо підкреслити, що узагальнення дослідника залежить від фактів, а й відбір фактів залежить від висунутої, безпосередньо істориком, гіпотези.

В історичному дослідженні характерне ретроспективне розкриття історичної реальності, діяльності історичних особистостей, послідовних змін у історичній дійсності у процесі розвитку на основі причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей історичного розвитку.

Особливість історичного пізнання, полягає ще й у тому, що в ньому обов'язково присутній аксіологічний, тобто оціночний момент, оскільки в історії оцінюються діяння людей, в результаті неминучі симпатії та антипатії до цього з боку дослідника.

Говорячи про історичну реальність, історик виходить із ідей сучасного конструктивізму. Інакше кажучи, ми оперуємо образами, які відбивають індивідуальний дослідницький підхід до проблеми, і стверджуємо у свій факт існування об'єктивної реальності, незалежної від дослідницької уваги.

В подальших дослідженнях слід зацентувати увагу на подоланні негативного впливу презентивізму в історичній царині та абсолютизації традиційного історичного інструментарію.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Артог Ф. Мировое время, история и написание истории / Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. Вып. 3 / рэдкал. : У. Н. Сідарцоў, С. М. Ходзін (адк. рэдактары) та інш. Мінск : БДУ, 2007. 289 с.
- Атаманенко А. Деякі проблеми досліджень з історії джерелознавства та археографії. Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Міжвузівський збірник наукових праць. 2000. С. 13–21.
- Берека В. Новітні підходи в методології та методиці викладання історії в Україні. Наукові записки: Серія «Історія», 2017. Випуск 1, частина 2. С. 134–139.
- Бойко О. Д. Історія України : навчальний посібник. 3-є видання. К. : «Академія», 2008. 687 с.
- Китиченко Т. С. Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-ті рр.). Харків: Діса Плюс, 2019. 239 с.
- Кроче Б. Антологія творів із філософії: Історія. Економіка. Право. Етика. Поезія. СПб. : Пневма, 1999. 480 с.
- Магілл А. Историческая эпистемология. М. : «Канон», 2007. 464 с.
- Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська археографія : спецкурс з джерелознавства, історіографії та методиці викладання історії : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с.
- Смолий В. А. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття: проблема пошуку нових теоретичних та методологічних підходів. Освіта України. 1997. 4 липня (№27).

Темірова Н. Р. Історія історичного знання: від зародження до статусу науки. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 132 с.

Уайт Х. Метаісторія: Історическое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2002. 528 с.

Шевченко І. С. К определению понятия дискурса в исторической прагматике. Вісник ХДУ. Серія романо-германська філологія. 1999. №435. 153 с.

Ankersmit F. Six Theses of Narrative Philosophy of History / Анкерсмит Ф. Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. М. : Прогресс-Традиция, 2003. 400 с.

Barthes R. The Discourse of History / Transl. Stephen Bann. Comparative Criticism. № 3. 1981. 220 с.

Doran R. Editor's Introduction: Choosing the Past: Hayden White and the Philosophy of History / Doran R. (Ed.). Philosophy of History After Hayden White. L.; N.-Y. : Bloomsbury, 2013. Kindle Edition. 301 p.

Ferro M. The Use and Abuse of History. Or How the Past is Taught to Children. London : Routledge, 2003. 321 p.

Gadamer H.-G. Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej / Przeł. B. Baran. Kraków, 1993. 282 s.

Handelsman M. Historyka: zasady metodologii i teorii poznania historycznego. Wyd. 2. Warsaw, 1928. 284 s.

Konopczyński W. Dziennik 1918–1921. Warszawa–Kraków, 2016. Cz. 1. 508 s.

Paul H., van Veldhuizen A. A Retrieval of Historicism: Frank Ankersmit's Philosophy of History and Politics. History and Theory, 2018. Vol. 57, №1(March). 254 p.

Reinhard W. Życie po europejsku: od czasów najdawniejszych do współczesności / Przeł. J. Antkowiak. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. 524 s.

Rutkowski H. Początki Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie (1906–1914). Przegląd Historyczny, 2007. T. 98, Z. 4. 514 s.

Smyczyńska-Adamska L. Z biografii politycznej Marcelego Handelsmana. Zeszyty Historyczno-Polityczne SD, 1972. Z. 6. S.43–54.

Topolski Je. Methodology of History / transl. O. Wojasiewicz. Dordrecht; Boston : D.Reidel Publishing Company, 1976. 690 p.

White H. Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism. L.; Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1978. 283 p.

REFERENCES

Ankersmit, F. (2003). *Six Theses of Narrative Philosophy of History*. In Ankersmit F. R. *Istoriya i tropologiya: vzlet i padeniye metafory*. M.: Progress-Traditsiya.

Artog, F. (2007). *Mirovoye vremya, istoriya i napisaniye istorii* [World Time, History and the Writing of History]. Minsk: BDU. *Krynichaznaŭstva i spiccyjalnyja historyčnyja dyscypliny*. Navuk. zb., 3.

Atamanenko, A. (2000). Deyaki problemy doslidzhen' z istoriyi dzhereloznavstva ta arkeohrafiyi. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istoriyi Ukrainy* [Some Research Problems in the History of Source Studies and Archeography]. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istoriyi Ukrainy. Mizhvuziv's'kyi zbirnyk naukovykh prats'*, 13–21.

Barthes, R. (1981). *The Discourse of History*. Transl. Stephen Bann. Comparative Criticism, 3.

Bereka, V. (2017). Novitni pidkhody v metodolohiyi ta metodytsi vykladannya istoriyi v Ukraini [New Approaches in the Methodology and Methods of Teaching History in Ukraine]. *Naukovi zapysky: Seriya «Istoriya»*, 1(2), 134–139.

Boyko, O. D. (2008). *Istoriya Ukrainy* [History of Ukraine]. Navchal'nyy posibnyk. 3-ye vyd. K.: «Akademiya».

Doran, R. (2013). Editor's Introduction: Choosing the Past: Hayden White and the Philosophy of History. In Doran R. (Ed.). *Philosophy of History After Hayden White*. L.; N.-Y. : Bloomsbury, Kindle Edition.

Ferro, M. (2003). *The Use and Abuse of History. Or How the Past is Taught to Children*. London: Routledge.

Gadamer, H.-G. (1993). *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*. Przeł. B. Baran. Kraków.

Handelsman, M. (1928). *Historyka: zasady metodologii i teorii poznania historycznego*. Wyd. 2. Warsaw.

Konopczyński, W. (2016). *Dziennik 1918–1921*. Warszawa–Kraków. Cz. 1.

Kroche, B. (1999). *Antolohiya tvoriv iz filosofiyi: Istoriya. Ekonomika. Pravo. Etyka. Poeziya* [Anthology of Works on Philosophy: History. Economy. Right. Ethics. Poetry]. SPb.: Pnevma.

Kytychenko, T. S. (2019). *Rozvytok istorichnoho dzhereloznavstva v Ukraini (1840-vi – 1920-ti rr.)* [Development of Historical Source Studies in Ukraine (1840s - 1920s)]. Kharkiv: Disa Plyus.

Magill, A. (2007). *Istoricheskaya epistemologiya* [Historical Epistemology]. M.: Kanon.

Mironova, I. S. (2017). *Istorychne dzhereloznavstvo ta ukraïns'ka arkeohrafiya : spetskurs z dzhereloznavstva, istoriografii ta metodyky vykladannya istoriyi* [Historical Source Studies and Ukrainian Archeography: Special Course on Source Studies, Historiography and Methods of Teaching History]. Mykolayiv: Vyd-vo CHNU im. Petra Mohyly., 208 s.

Paul, H., van Veldhuizen, A. (2018, March). A Retrieval of Historicism: Frank Ankersmit's Philosophy of History and Politics. *History and Theory*, 57(1).

Reinhard, W. (2009). *Życie po europejsku: od czasów najdawniejszych do współczesności*. Przeł. J. Antkowiak. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Rutkowski, H. (2007). *Początki Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie (1906–1914)*. Przegląd Historyczny, 98(4).

Shevchenko, Y. S. (1999). K opredeleniyu ponyatyia dyskurса v ystorycheskoye prahmatyke [To Define the Concept of Discourse in Historical Pragmatics]. *Visnyk KHDU. Seriya romano-hermans'ka filolohiya*, 435.

Smoliy, V. A. (1997, July 4). *Ukrayins'ka istorychna nauka na rubezhi XXI stolittya: problema poshuku novykh teoretychnykh ta metodolohichnykh pidkhodiv* [Ukrainian Historical Science at the Turn of the XXI Century: the Problem of Finding New Theoretical and Methodological Approaches]. *Osvita Ukrainy*, 27.

Smyczyńska-Adamska, L. (1972). Z biografii politycznej Marcelego Handelsmana. *Zeszyty Historyczno-Polityczne SD*, 6, 43–54.

Temirova, N. R. (2019). *Istoriya istorychno znannya: vid zarozhzhennya do statusu nauky* [The History of Historical Knowledge: from the Beginning to the Status of a Science]. Vinnytsya: DonNU imeni Vasylya Stusa.

Topolski, Je. (1976). *Methodology of History*. Transl. O. Wojasiewicz. Dordrecht; Boston: D.Reidel Publishing Company.

Uayt, Kh. (2002). *Metaistoriya: Istoricheskoye voobrazheniye v Yevrope XIX veka* [Metahistory: The Historical Imagination in 19th Century Europe]. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.

White, H. (1978). *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. L.; Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries)

UDC: 930.25:005.92:021

DOI: 10.15421/172239

Ismayilov Nadir

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>, nadir_ismayil56@mail.ru
Baku State University, Head of the Department of Bibliography (Baku, Azerbaijan)

Bayramova Irada

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0001-7007-3318>, irade@mail.ru
Baku State University, Department of Bibliography (Baku, Azerbaijan)

Abstract

The main purpose of the study is to solve the problem of information retrieval in modern times, including the current state of document flow in this area, to a lesser extent with the help of information and communication technologies, information resources of the Internet. Despite the dynamic growth of electronic information resources, the problem of meeting society's information needs cannot be considered completely solved today. Because the values of the criteria of completeness, accuracy and authenticity of information posted on information networks, especially on the Internet, are not always positive. The term information retrieval was first used in English in the scientific literature in 1952 by Kelvin Muysers.

The article examines the problems of the emergence and formation of the flow of documents in the field of tourism in Azerbaijan. The study studied the historical forms of document flow in the provision of information on tourism and provided information on tourism documents available in specific libraries. Based on the research of local authors, the concept of document flow has been interpreted from a scientific, theoretical, and conceptual point of view. The article also analyzes traditional and electronic resources in the field of tourism, which form the basis of document collections of library and information institutions in the information environment, systematically identifies their characteristics, explores the place and role of document flow in libraries and information institutions. Based on the experience of specific libraries, the flow of documents in the field of e-tourism is comprehensively covered. The article analyzes the flow of documents on tourism in the National Library of Azerbaijan named after M. F. Akhundov, and in the Library and Information Center of the Azerbaijan University of Tourism and Management from vocational universities as an example of local library experience.

Keywords: tourism, library, document, information resource, document flow, analysis

Citation: Ismayilov, N., & Bayramova, I. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). *Grani*, 25(3), 70-76. <https://doi.org/10.15421/172239>

Методологія дослідження та вивчення документообігу у сфері туризму (на основі досвіду місцевих бібліотек)

Ісмаїлов Надір

Бакинський державний університет, Завідувач відділу бібліографії (Баку, Азербайджан)

Байрамова Ірада

Бакинський державний університет, відділ бібліографії (Баку, Азербайджан)

Анотація

Основною метою дослідження є вирішення проблеми пошуку інформації в сучасний час, у тому числі сучасного стану документообігу в цій сфері, меншою мірою за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, інформаційних ресурсів мережі Інтернет. Незважаючи на динамічне зростання електронних інформаційних ресурсів, проблему задоволення інформаційних потреб суспільства сьогодні не можна вважати повністю вирішеною. Оскільки значення критеріїв повноти, достовірності та достовірності інформації, розміщеної в інформаційних мережах, особливо в Інтернеті, не завжди є позитивними. Термін інформаційного пошуку вперше був використаний англійською мовою в науковій літературі в 1952 році Кельвіном Мюерсом.

У статті розглядаються проблеми виникнення та формування документообігу в галузі туризму в Азербайджані. У дослідженні вивчались історичні форми документообігу при наданні інформації з туризму, надано інформацію про туристичні документи, які наявні в окремих бібліотеках. На основі досліджень місцевих авторів поняття документообігу

Стаття надійшла / Article arrived: 23.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

інтерпретовано з науково-теоретичної та концептуальної точки зору. У статті також проаналізовано традиційні та електронні ресурси сфери туризму, які складають основу фондів документів бібліотечно-інформаційних установ в інформаційному середовищі та системно визначено їх характеристики. Досліджено місце та роль документообігу в бібліотеках та інформаційних установах. На основі досвіду конкретних бібліотек висвітлено документообіг у сфері електронного туризму. У статті аналізується документообіг з туризму в Азербайджанській національній бібліотеці імені М. Ф. Ахундова, в Бібліотечно-інформаційному центрі Азербайджанського університету туризму та менеджменту від професійно-технічних університетів як приклад досвіду місцевої бібліотеки.

Ключові слова: туризм, бібліотека, документ, інформаційний ресурс, документообіг, аналіз

Цитування: Ismayilov N., Bayramova I. Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*. 2022. Vol. 25. №3. P. 70 - 76. <https://doi.org/10.15421/172239>

Introduction

The study of document flow in the field of tourism in the country becomes the object of scientific research in the following areas:

- Research and study current problems in the field of tourism;
- Assessment of the dynamics of the development of the flow of documents in the field of tourism in modern times;
- Determining the level of development of the individual scientific activity of local and foreign scientists, scientific organizations, and enterprises engaged in the field of tourism research;
- Assess the role of specific experts, research groups, and organizations working in this field in solving the scientific problem;
- Forecasting the development trends of library and information provision of tourism.

The purpose of the research

It is known that tourism is an area rich in information. Tourism, as one of the main infrastructures of the country's economy, its effective organization, and expansion of activities in this area directly depend on the library and information provision of the country's tourism activities. One of the main tasks of librarianship and bibliography is to study the current state of library and information support of tourism activities in the Republic of Azerbaijan, to study the flow of documents in this area, and to develop a model for future development of document flow. Effective use of document-information resources in the field of tourism is accompanied by the exchange of information between tourism facilities. At present, the competitive advantages of tourism are increasingly formed in the field of information. Library and information support is a modern innovative source for increasing competitiveness in tourism. It allows the creation of new competitive advantages at all levels of tourism activities. This fully applies to individual tourism enterprises and increases the competitiveness of tourist destinations.

Libraries play an important role in the document flow of library and information support of tourism. They are historically considered to be an ancient institution that fully fulfills its mission in the field of document processing, protection, and effective organization of public use. For centuries, libraries

have provided public access to all the written resources created by mankind. During this period, libraries have carried out a large amount of scientific and methodological work to characterize their types, composition, and characteristics to work effectively with documents. Thus, libraries are by nature related to documents (Suo, 2016; *Struktura dokumental'nogo potoka*, 2019).

Ways to solve the problem

The flow of documents in the field of tourism reflects the results of scientific research, methodological and experimental research, and the results of information activities in tourism. Depending on the nature of the processing of the reflected information, the flow of documents in the field of tourism is divided into two groups:

1. Preliminary documents
2. Secondary documents.

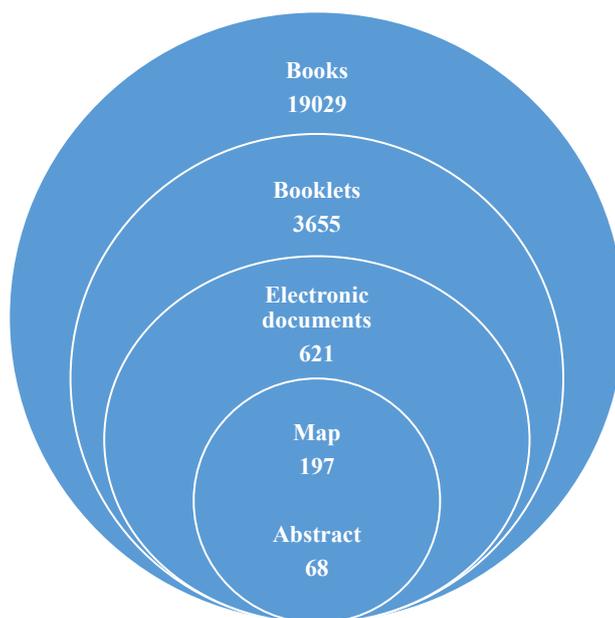
The primary documents are the result of the professional activity of the creators of information related to tourism research, reflecting the primary information. Secondary documents reflect the results obtained as a result of analytical-synthetic processing of one or more documents and serve to provide operative access to information about primary documents (Ismayilov, & Rzayeva, 2021, p. 6).

The Result of the research

The flow of documents in the field of library and information tourism is based on the general legislation on the dissemination of information in society. In this case, the first problem arises in the form of an increase in the flow of documents, the second problem in the form of the re-creation of documents during continuous growth, and the third problem in the distribution of information. All these problems are solved by studying the primary documents.

The information sphere of tourism is formed of the following components:

1. Information;
2. Information users;
3. Information resources;
4. Information systems;
5. Booking and sales systems;
6. Information processes;
7. Means of providing information systems and their technologies.

Figure 1. Statistics of documents on tourism in the Library-Information Center of Azerbaijan University of Tourism and Management (2021)

At the beginning of 2021, the library received 1730 books, books were inventoried and placed in the library by the fields of science. 274 of the inventory books were donated by the Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan, authors, and governmental and non-governmental organizations. 35 books of 11 titles were purchased from the store because they were needed in the teaching process, 29 titles of 31 books

were published abroad (PEARSON) were purchased within the “ATMU Skills Development” project implemented by the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan in cooperation with UNDP Azerbaijan. 510 textbooks, 81 monographs, 72 methodical aids, 637 textbooks, 29 dictionaries, and 61 booklets published by the University were included in the library (Azerbaijan Tourism, 2022).

Table 1. Azerbaijan Tourism and Management University Library-information center basic textbook and textbook statistics on tourism (2005-2021)

Year of publication	Name of the book	Author
2005	Tourism management	Bilalov, B.
2006	Excursion and tour guide	Agakarimov, M.
2007	Basics of tourism	Hüseynov, İ.
2008	Eco tourism	Nadirov, F.
2009	Methods of organizing and conducting excursions (teaching aids)	Bagirov, V.
2010	Innovations in tourism and service	Malakhov N.
2011	International tourism law. Textbook	Aliyev, A.
2012	History of tourism	Sokolova M.V.
2013	Service practice in the industry of hospitality and tourism	Skobkin S.S.
2014	Tourist's desk book	Kuznetsova O.V.
2015	Basics of tourism	Bilalov, B.
2016	Marketing in tourism: securing a market position	Opolchenov I.
2017	Detailed dictionary of tourism terms	Aslanov, E.
2018	Sports tourism. Textbook	Gülakıyev, Ç.
2019	Economics of tourism. Textbook	Ismayilov, V.
2020	Excursion and tour - guide. Textbook	Agakarimov, M.
2021	Geography of international tourism. Textbook	Ismayilov, V.

Source: (Azerbaijan Tourism, 2022)

Table 2.
Statistics of general document-information resources on tourism in the electronic catalog system of the National Library of Azerbaijan named after M. F. Akhundov (for 2000-2021)

Years (2000-2021)	Monograph	Article	Periodical press material
2000	1	1	2
2001	7	8	3
2002	11	2	5
2003	18	2	1
2004	5	20	6
2005	15	12	5
2006	65	125	3
2007	95	59	7
2008	164	67	8
2009	138	540	7
2010	144	541	5
2011	109	1065	4
2012	149	728	6
2013	141	906	3
2014	162	1028	4
2015	121	1320	6
2016	187	1377	3
2017	166	999	4
2018	111	438	6
2019	30	361	5
2020	12	136	8
2021	2	53	5
Common	629	9788	106

Source: (Digital catalogue, 2022).

Picture 1. The most used literature on tourism by readers in the Library-Information Center of the Azerbaijan University of Tourism and Management

Picture 2. The most used literature on tourism by readers in the Library-Information Center of the Azerbaijan University of Tourism and Management

The opportunities that can be achieved with the help of electronic information resources used in tourism enterprises in connection with the development of modern information technologies can be shown as follows (Azerbaijan Tourism, 2022):

- Cheaper network creation and maintenance;

- The simplicity of providing information to a wide range of employees;
- Ability to share system information resources and software;
- The system is ready to connect to the Internet;
- Immediate connection to other local networks, etc.

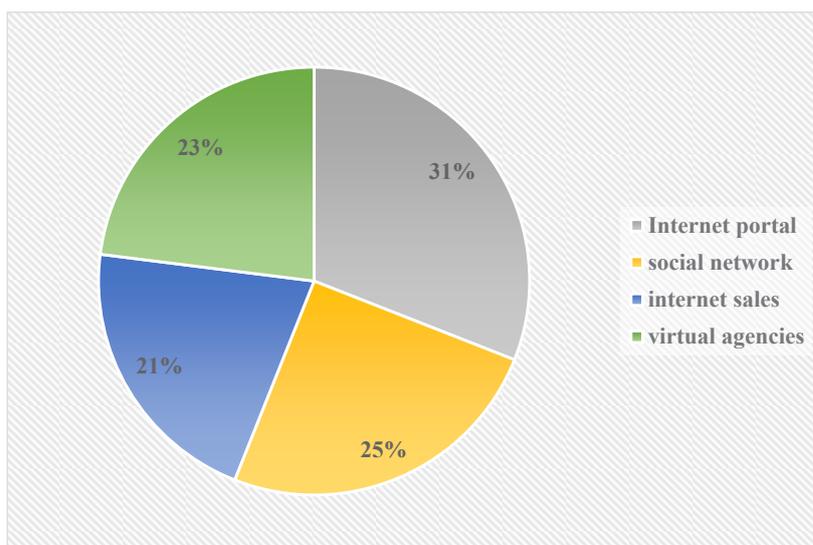

Diagram 1. Percentage of use of electronic information resources by tourism companies in the world

Table 3. Statistics of literature on tourism in the National Library Fund named after M.F.Akhundov (for 2000-2021)

Books	Articles
In the Azerbaijani language - 845	In the Azerbaijani language - 10091
In Russian - 268	In Russian - 1294
English - 135	English - 876

Source: (Digital catalogue, 2022).

Tourism information centers (Baku, Ganja, Lankaran, Sheki, Zagatala, Gabala, Ismayilli, Shamakhi, Khachmaz, Guba, Gusar and Barda) have been established in Baku and regions with tourism

potential.

Tourism information centers provide excursions, transport, guides and other tourism services to visitors and tourists visiting Baku and the regions.

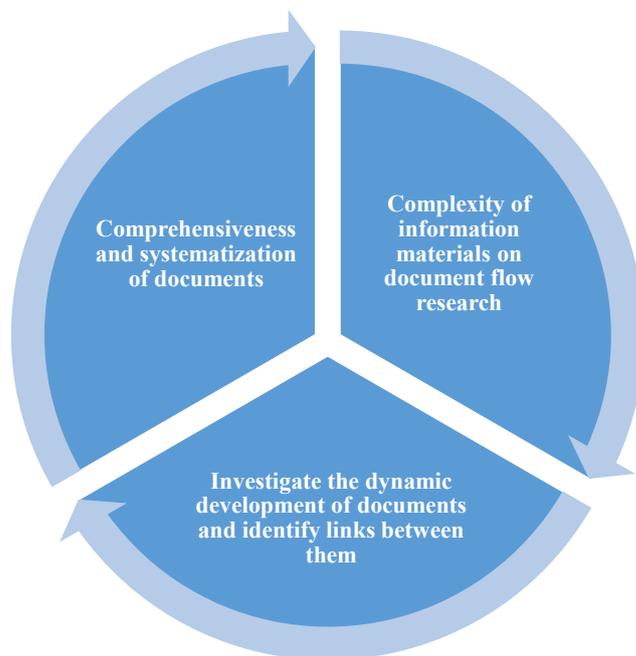

Figure 2. Advantages of applied research on document flow research in libraries

As we know, the study of document flow is a key element of the information society. To effectively address professional issues, the specialist must know the study, development patterns, and structure of the document flow. He must know the innovations in the comparison and calculation of indicators that characterize the dynamic processes in the flow of documents. The results of document flow application research can be used in two main areas:

- Modernization and development of the enterprise, library, and information service;
- Carrying out inquiries of readers, internal specialists, and enterprises to support their scientific, professional activity, self-education (Ismayilov, & Rzayeva, 2021, p. 31).

The existing problems in this area are as follows:

- Insufficient literature in the local language related to tourism in the library and information institutions of the republic;
- Insufficient promotion of tourism literature;
- Lack of traditional information media to provide information services to tourists in some hotel complexes operating in the country;
- Lack of comprehensive study of tourism documents available in libraries to date (lack of statistical analysis, not grouped by type of publication, etc.).
- Improper systematization (placement) of tourism literature in library funds;
- Failure to set the correct UOT index when compiling articles in this field;

The work to be done to eliminate the existing

problems in this area is as follows:

- To determine the prospects for the development of tourism activities in the winning country;
- Comprehensive analysis of the literature on tourism in the libraries of some higher education institutions of the country, ie the state of the flow of documents in the field of tourism: to conduct bibliographic and analytical research;
- To study the formation of the document-resource base on tourism in libraries;
- Bibliographic information resources on tourism: research of traditional and electronic resources;

It should also be noted that there are information centers in the field of tourism in our country, the main directions of development of which directly serve the development of the country's tourism potential. These include:

- Baku Tourism Information Center
- Guba Tourism Information Center
- Khachmaz Tourism Information Center
- Shamakhi Tourism Information Center
- Ismayilli Tourism Information Center
- Gabala Tourism Information Center
- Zagatala Tourism Information Center
- Ganja Tourism Information Center
- Barda Tourism Information Center
- Lankaran Tourism Information Center
- Sheki Tourism Information Center

Conclusion

To study the state of document flow in the field of tourism, to conduct bibliographic and analytical research

The study of document flow in the field of tourism in the Republic becomes the object of scientific research in the following areas:

- Research and study of current problems in the field of tourism;

- Assessment of the dynamics of the development of the flow of documents in the field of tourism in modern times;

- Determining the level of development of the individual scientific activity of local and foreign scientists, scientific organizations, and enterprises engaged in the field of tourism research;

- Assess the role of specific experts, research groups, and organizations working in this field in solving scientific problems;

- Forecasting the development trends of library and information provision of tourism.

Specialists in this field also play an important role in the formation of the flow of documents in the field of tourism. Since the beginning of the XXI century, with the informatization of society, the application of new information technologies in the field of tourism, the formation of new

directions in this field, integration into the world, the expansion of international relations, the flow of documents in the field has intensified.

One of the main problems in the study of the flow of documents in the field of library and information support of tourism is the lack of operative organization of specialists' access to professional information.

The only solution to this problem is the creation of secondary documents that occur during the analytical processing of information. Along with some higher education institutions, tourism institutions also play an important role in the formation of the flow of documents on the study of library information support of tourism in the country.

In order to eliminate the gaps in this direction in the country, it is necessary to implement the following processes in the National Library of Azerbaijan named after M. F. Akhundov:

- to conduct a comprehensive study of general document-information resources on tourism in the funds of some university libraries,

- to expand the activities of this field.

REFERENCES

- Ismayilov, N., & Rzayeva, Z. (2021). *Formation, development, and current state of document flow in the field of librarianship and bibliography in Azerbaijan*. Monograph. S. A. Khalafova (Ed.). Baku: "Translator".
- Suo, N. (2016). *Dokumental'nyy potok: struktura i zakonomnosti razvitiya [Documentary flow: structure and patterns of development]*. Retrieved from <http://m.diary.ru/~shamomist/p209503775.htm?oam>.
- Gohberg, L. M., & Sagieva, G. S. (2007). Russian Science: Bibliometric Indicators. *Forsyth*, 1, 44-53.
- Lazarev, V. S. (1991). "Bibliometry". Questions of bibliography and library science: interdisciplinary. *Sat Minsk*, 12, 3-18.
- Struktura dokumental'nogo potoka [The structure of the document flow]*. (2019). Retrieved from <http://studopedia.org/8-25581.html>.
- Tahirov, K. M. (2013). *World National Libraries. Azerbaijan National Library named after M. F. Akhundzade*. Baku, BUN.
- Azerbaijan Tourism and Management University*. (2022). Retrieved from <https://atmu.edu.az/az/umumi-melumat1>.
- Digital catalogue. (2022). *Azerbaijan National Library*. Retrieved from <http://ek.anl.az/search/query?theme=e-katalog>.

Efficiency of Implementation and Prospects of Modernization of Communication Strategy in the Field of European Integration

UDC: 323.2

DOI: 10.15421/172240

Khomeriki Olena¹ Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3702-0390>, kafsocio@ukr.net**Gladkykh Valentyn¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1875-2302>, kafsocio@ukr.net**Mostipan Oleksandr¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2745-0787>, kafsocio@ukr.net¹National Aviation University (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The article analyzes the features of the implementation of the Communication Strategy in the field of European integration for 2018-2021, which was adopted to promote Ukraine's accession to the EU and integration with the European space. The institutional component of the Strategy implementation involves the interaction of public authorities, local governments, civil society, business, media and international organizations. It is noted that the Communication Strategy aims to increase the professional level of communication between the state authorities of Ukraine on European integration issues, in connection with which the practical aspects of achieving this goal are analyzed. Integration between the Ukrainian and European information space is considered an important factor in the implementation of the Communication Strategy. It is emphasized that clarity and transparency in the definition of the subjects responsible for the implementation of the Strategy and professionalization of communications by the state authorities of Ukraine are key factors on the way to its successful implementation.

The influence of the Communication Strategy on the formation of European integration discourse in the information space of Ukraine is analyzed. In the aspect of studying public opinion on European integration issues, the emphasis was placed on the need to study not only the views of the domestic Ukrainian audience on the EU, but also public opinion in the EU on Ukraine and its prospects for integration with the European space. It is noted that the communication strategy is designed to influence the formation of a positive image of Ukraine in the EU, which is part of its successful implementation. Some recommendations for improving the effectiveness of the Communication Strategy are proposed, which are selected taking into account the criteria for determining the effectiveness of its implementation. Following the implementation of the Communication Strategy 2018-2021, it is proposed to carry out a detailed analysis of its effectiveness in order to forecast the prospects of updating and improving performance in the future.

Keywords: communication strategy, Ukraine, European Union, European integration, political institutions, public opinion

Citation: Khomeriki, O., Gladkykh, V., & Mostipan, O. (2022). Efficiency of Implementation and Prospects of Modernization of Communication Strategy in the Field of European Integration. *Grani*, 25(3), 77-82. <https://doi.org/10.15421/172240>

Ефективність реалізації та перспективи модернізації стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції

Хомерікі Олена, Гладких Валентин, Мостіпан Олександр
Національний авіаційний університет (Київ, Україна)

Анотація

Проаналізовано особливості реалізації Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018-2021 роки, що прийнята з метою сприяння вступу України в ЄС та інтеграції з європейським простором. Інституційна складова реалізації Стратегії передбачає взаємодію органів державної влади, місцевого самоврядування, громадянського суспільства, бізнесу, ЗМІ та міжнародних організацій. Відзначається, що Стратегія комунікації має на меті підвищити професійний рівень комунікацій органами державної влади України з питань євроінтеграційної тематики, у зв'язку з чим проаналізовано практичні аспекти досягнення цієї мети. Інтеграція між українським та європейським інформаційним простором розглядається як важливий чинник реалізації Стратегії комунікації.

Наголошується, що чіткість та прозорість у визначенні відповідальних суб'єктів за реалізацію Стратегії та професіоналізація комунікацій органами державної влади України є ключовими факторами на шляху її успішного втілення у життя. Проаналізовано вплив Стратегії комунікації на формування євроінтеграційного дискурсу в інформаційному просторі України. В аспекті вивчення громадської думки щодо євроінтеграційної тематики зроблено акцент, що потрібно досліджувати не лише погляди внутрішньої української аудиторії стосовно ЄС, а й також – громадську думку в ЄС стосовно ставлення до України та перспектив її інтеграції з європейським простором. Відзначено, що стратегія комунікації покликана впливати на формування позитивного іміджу України в ЄС, що є складовою її успішної реалізації. Запропоновано окремі рекомендації з підвищення ефективності реалізації Стратегії комунікації, що виокремлені з врахуванням критеріїв для визначення ефективності її реалізації. За підсумками реалізації Стратегії комунікації 2018-2021р. запропоновано здійснити детальний аналіз її ефективності з метою прогностичних перспектив оновлення та підвищення результативності у майбутньому.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Ключові слова: стратегія комунікації, Україна, Європейський Союз, євроінтеграція, політичні інститути, громадська думка

Вступ.

Стратегія комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018-2021 роки була схвалена Урядом України 25 жовтня 2017 року (далі у тексті – Стратегія). Цей документ містить детальний аналіз стану і проблем комунікації у сфері європейської інтеграції, визначає мету Стратегії, цільову аудиторію, суб'єктів залучених у процес, ключові принципи та форми реалізації, критерії її ефективності, джерела фінансування, механізми контролю, а також очікувані результати. Стратегію потрібно розглядати як механізм підвищення ефективності здійснення процесів європейської інтеграції шляхом забезпечення її високої підтримки українським суспільством та у майбутньому набуття Україною членства в Європейському Союзі (далі у тексті – ЄС), що визначено Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». У зв'язку з зазначеним виникає потреба наукового аналізу механізмів реалізації Стратегії, інституційного забезпечення процесів її здійснення та оцінки досягнутих цілей з точки зору критеріїв ефективності.

Висвітлення тематики стратегій комунікації, алгоритмів їх здійснення, ресурсів, інституційного забезпечення, суб'єктів реалізації в окремих аспектах висвітлено у наукових роботах В. Андріяш, А. Баровської, О. Висоцької, Д. Дубова, І. Зарицької, О. Зернецької, О. Красноруцького, М. Кочкіної, О. Кушнір, В. Петрова, Т. Сивак, С. Соловійова, Н. Симоніної, С. Тихомирової, М. Шклярчук та інших.

Визначення ефективності реалізації Стратегії до цього часу не проводилось, а тому важливо звернути увагу на інституційні і процедурні аспекти її здійснення. Практичні заходи та кроки щодо реалізації Стратегії потребують вивчення, адже розкривають «сильні» характеристики Стратегії та водночас створюють підвалини для її подальшого вдосконалення. У цьому відношенні доцільно проаналізувати практичні заходи з впровадження Стратегії та запропонувати окремі кроки з підвищення ефективності її реалізації.

Мета статті полягає у встановленні рівня ефективності реалізації вітчизняної стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018-2021 та визначення подальших перспектив для її модернізації. Реалізація поставленої мети здійснюється через вирішення наступних завдань: 1) дослідження інституційної складової реалізації Стратегії комунікації щодо показників ефективності досягнутих результатів; 2) аналіз шляхів підвищення професіоналізації комунікацій органами державної влади України з огляду на цілі Стратегії комунікації; 3) визначення впливу Стратегії комунікації на формування українського політичного дискурсу та його висвітлення в інформаційному просторі.

Цитування: Хомерікі О., Гладких В., Мостіпан О. Ефективність реалізації та перспективи модернізації стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 77 - 82. <https://doi.org/10.15421/172240>

Результати дослідження.

Стратегія комунікації спрямована на забезпечення інтеграції України з європейським простором з метою набуття у майбутньому членства в ЄС (Про схвалення Стратегії, 2017, с. 1). Головна мета Стратегії – досягти в українському суспільстві високого свідомого рівня підтримки вступу до ЄС шляхом здійснення системних змін у державі, що орієнтовані на утвердження демократичних прав і свобод, дотримання верховенства права, реалізації високих стандартів життя. Україна прагне стати частиною Європейського Союзу та реалізує ряд реформ у цьому напрямі на рівні внутрішньої та зовнішньої політик. Рівень підтримки українським суспільством державної політики спрямованої на інтеграцію з ЄС може відрізнятись залежно від різних соціологічних досліджень, а також від часу проведення, хоча є досить високим. Станом на другу половину квітня 2021 року вступ України до ЄС підтримали 62% респондентів, а проти вступу – 26% (Суспільна підтримка, 2021, с. 11). До речі, проведення соціологічних досліджень визначено як одну з форм контролю, що здійснює Кабінет Міністрів України, за реалізацією Стратегії. Інструментами реалізації Стратегії є проведення брифінгів, різноманітних прес-конференцій та публічних заходів, оприлюднення звітів, здійснення інформаційних кампаній, аналіз співпраці регіонів з ЄС, а також висвітлення такої співпраці та ін. Оскільки у Стратегії визначено, що цільовою аудиторією її реалізації є власне внутрішня аудиторія (українське суспільство всередині України) та зовнішня аудиторія (українці, які проживають закордоном та громадяни-держав членів ЄС), а отже рівномірні зусилля державної політики мають бути докладені одночасно стосовно цих двох ключових векторів реалізації Стратегії. Водночас, у тексті самого документа Стратегії увагу більше акцентовано на внутрішній аудиторії, а стосовно зовнішньої аудиторії мова майже не йде. У цьому аспекті, розвиток демократичних процесів у країнах ЄС демонструє, що прийняття рішень, наприклад, стосовно включення нових членів потребує високого ступеня консенсусу та схвалення цих рішень широкими громадськими колами.

Також звернемо увагу, що соціологічні дослідження мають бути спрямовані не лише на вивчення громадської думки внутрішньої української аудиторії стосовно ЄС, а й також – на вивчення громадської думки в ЄС стосовно ставлення до України та перспектив її інтеграції з ЄС. У цьому аспекті відзначимо, що доступ аудиторії ЄС до ключової інформації стосовно реалізації Стратегії, має бути забезпечений відповідними перекладами на англійську мову, що сприятиме підвищенню рівня розуміння та легітимності процесів євроінтеграції України в межах ЄС. Очевидно, що Міністерство

закордонних справ України має відігравати ключову роль у цих процесах.

Інституцією, що несе відповідальність, здійснює моніторинг та контроль за процесом виконання Стратегії є Кабінет Міністрів України. У тексті Стратегії зазначається, що Уряд доручає Державному комітету телебачення і радіомовлення України разом з іншими заінтересованими органами центральної влади забезпечити розроблення та подання щороку плану заходів з реалізації Стратегії. Далі у тексті Стратегії декларативно зазначається, що її реалізація здійснюється спільними зусиллями у співпраці органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, бізнесу, засобів масової інформації, а також міжнародних організацій. Таким чином, втілення у життя Стратегії передбачає залучення широкого кола суб'єктів та інтеграції зусиль суспільства в цілому. Урядом передбачено утворення спеціального консультативно-дорадчого органу – Координаційної Ради з реалізації Стратегії, яку очолює Віце-прем'єр-міністр України, до компетенції якого належать питання євроінтеграції. У тексті Стратегії йдеться, що фінансування заходів з її реалізації здійснюється за рахунок бюджетних коштів, інших джерел не заборонених законодавством, а також окремо зроблено наголос на тому, що ефективна реалізація Стратегії потребуватиме не лише забезпечення коштами з державного та місцевих бюджетів, а й залучення донорської допомоги, фінансових ресурсів бізнесу, міжнародних громадських організацій та ін. Таким чином, у Стратегії передбачено досить широке коло можливих джерел її фінансування, а значить, що плани заходів з її реалізації на окремі роки можуть досить сильно відрізнитись, оскільки важко створити вірогідний прогноз залучення інших коштів, окрім бюджетних.

Аналіз виконання Стратегії, зокрема органами державної влади, постає як досить складне завдання, оскільки звітна інформація розміщена на багатьох відповідних офіційних вебпорталах, водночас на сайті Уряду не вдалось віднайти узагальнених даних щодо виконання Стратегії. Наприклад, на вебпорталі Міністерства юстиції України вдалось знайти інформацію щодо Плану заходів на 2018 та 2019 роки з реалізації Стратегії, а також Плани заходів самого Міністерства юстиції на 2018, 2019, 2020 та 2021 роки щодо реалізації Стратегії з відповідними Звітами по рокам (Стратегія комунікації, 2021). Водночас, Урядом наприкінці 2017 року був утворений Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції, на вебпорталі якого розміщено багато актуальної інформації стосовно різноманітних аспектів європейської інтеграції, але також не вдалось віднайти певної узагальненої інформації щодо реалізації Стратегії, інформація про яку неодноразово згадується (Євроінтеграційний портал, 2022). Також у структурі Уряду працює комітет з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, міжнародного співробітництва, безпеки,

оборони і регіонального розвитку, до складу якого входять представники різних міністерств (Деякі питання діяльності, 2019). Відповідальні суб'єкти за забезпечення контролю та моніторингу виконання плану заходів з реалізації Стратегії змінювались у різні роки: 1) 2018 рік – Державний комітет телебачення і радіомовлення (далі у тексті – Держкомтелерадіо); 2) 2019 рік – Держкомтелерадіо; 3) 2020 рік – Міністерство культури та інформаційної політики (далі у тексті – МКІП); 4) 2021 рік – МКІП.

Стратегію, у якій адаптовано та застосовано певний міжнародний досвід у сфері комунікацій з питань європейської інтеграції, необхідно інтегрувати в державну комунікативну політику, що має бути визначена на законодавчому рівні (Про схвалення Концепції, 2010, с. 1). Це дозволить більш злагоджено протидіяти дезінформації, спрямованій на дискредитацію відносно України з ЄС та майбутнього членства України в ЄС, про що також йдеться, наприклад, у Плані заходів на 2021 рік з реалізації Стратегії (Про затвердження плану, 2021). У зазначеному вище Плані заходів одна з комунікаційних цілей також стосується удосконалення навичок та підходів до питань комунікації у сфері європейської інтеграції державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, що важливо у зв'язку з новими постійно зростаючими викликами до якості державної комунікативної політики в цілому. У цьому зв'язку пропонується доповнити кваліфікаційні вимоги до державних службовців вимогами компетенцій з комунікацій (Запровадження комунікації, 2016, с. 11).

З метою визначення професійності комунікацій органами державної влади України у сфері європейської інтеграції потрібно відповісти на питання: 1) Які основні джерела інформації для громадян України стосовно широкого спектру питань євроінтеграції? 2) Який рейтинг ключових державних медіа, що мають можливість проводити ефективні інформаційні кампанії стосовно висвітлення євроінтеграційної тематики, зокрема телеканалу «Рада», газети «Голос України», вебпорталів центральних органів влади, журналу «Віче» та ін., порівняно з іншими медіа з суспільно-політичної тематики (Рейтинг ЗМІ)? 3) Які закордонні ЗМІ регулярно приділяють увагу питанням євроінтеграції України? 4) Які українські медіа висвітлюють євроінтеграційну тематику у світовому інформаційному просторі? У цьому відношенні підвищення рейтингів офіційних державних медіа потрібно розглядати як важливий чинник реалізації Стратегії.

Пропонується підвищити ефективність реалізації Стратегії шляхом системного використання технології «Plain Language», що передбачає простою, зрозумілою, доступною мовою по суті висвітлювати багатоаспектні питання євроінтеграційної тематики. Хоча ця технологія не є новою, водночас її практичне застосування у практиках державних комунікацій стосовно євроінтеграції України має досить широкий простір для більш ефективного використання у

багатьох аспектах комунікацій між суспільством та державою.

В аспектах практичної реалізації Стратегії доцільно доповнити її елементами інфотейнменту. Цей підхід є досить ефективним, оскільки дозволяє висвітлювати широкий спектр інформації стосовно євроінтеграції подаючи їх у розважальній формі (information + entertainment): «легкі новини» (soft news) на противагу «справжнім новинам» (hard news) (Симоніна, 2006, с. 1). Технологія інфотейнменту може включати застосування прийомів масової культури, ведення подкастів, блогів та ін.

Ефективність реалізації Стратегії залежить від врахування особливостей національної культури, характеру та ментальності українського народу. Доцільним є включення необхідних компонентів в інструменти реалізації Стратегії з метою формування стійких ідентифікацій між євроінтеграційними прагненнями українського народу та засадничими підвалинами національної культури. У цьому відношенні реалізацію Стратегії потрібно розглядати як важливу частину процесів формування української політичної нації у контексті зв'язків з її європейською ідентичністю та приналежністю. Стратегія є політичним інструментом формування національного ідеалу та водночас практичними кроками для його втілення у життя. Інтегративна функція Стратегії для українського суспільства полягає у тому, що її реалізація передбачає об'єднання зусиль широкого кола суб'єктів з метою вирішення завдань у політичній, економічній та культурній сферах. Стратегія також постає як інструмент позиціонування національних державних інститутів та інтересів у зовнішній політиці та загалом у світовому інформаційному просторі.

Важливою групою у суспільствах, яка часто може відігравати ключову роль у процесах соціально-політичних трансформацій у сучасних державах, є молодь, зокрема студентська молодь, яка здобуваючи освіту, відчуває свою відповідальність, здатності та бажання прийняти активну участь у змінах та перетвореннях всередині держави у напрямі до омріяних ідеалів. У цьому відношенні, суб'єктам реалізації Стратегії рекомендовано звертати більше уваги на здійснення практичних кроків зі співпраці з закладами освіти, зокрема університетами, стосовно реалізації спільних проектів щодо євроінтеграційної тематики, ініціювати посилення міжнародного співробітництва з країнами ЄС в аспекті створення платформ (напр., літні школи, форуми, тренінги та ін.) для можливостей безпосередньої комунікації українських студентів з студентами країн-ЄС. Це дозволить залучити активну частину українського суспільства у безпосередні процеси реалізації Стратегії та формувати стійкий особистісний вимір важливості євроінтеграційних процесів для активної молоді.

Створення системи моніторингу інформаційного простору є важливою складовою підвищення ефективності реалізації Стратегії, адже своєчасне

реагування на негативні повідомлення, які до того ж часто можуть бути неправдивими, стосовно євроінтеграційної тематики та, за можливості, запобігання їх появі, є основою антикризових комунікацій. Основним критерієм визначення ефективності реалізації Стратегії є зростання у суспільстві довіри до євроінтеграційних процесів, наближення основних показників соціально-економічного розвитку України до відповідних показників у країнах ЄС та набуття членства у ЄС.

З часу прийняття Стратегія почала впливати на трансформаційні зміни у політичному дискурсі України. Мова йде про те, що євроінтеграційна тематика стала невід'ємною складовою широкого спектру соціально-політичних процесів у суспільстві, свідченням чого є регулярне їх висвітлення у ЗМІ. Також висвітлення євроінтеграційних процесів у ЗМІ зросло з огляду на те, що відповідальні суб'єкти за виконання Стратегії систематично проводять відповідні заходи з різних аспектів євроінтеграційної тематики. Наприклад, на головній сторінці вебпорталу Держкомтелерадіо станом на 01.12.2021 можна було знайти посилання на новину про початок другої інформаційної кампанії про переваги євроінтеграційного курсу України (Стартувала друга інформаційна, 2021). Зазначимо, що у теорії та практиці масових комунікацій мова йде про те, що будь-яка комунікативна дія може бути максимально ефективною з точки зору впливу на масову свідомість у разі, коли вона впливає на формування домінантного дискурсу в інформаційному середовищі (Зернецька, 2017, с. 53). У цьому відношенні, одним з критеріїв ефективного реалізації Стратегії може бути визначення якою мірою практичні заходи з реалізації Стратегії впливають на інформаційний простір в Україні в аспекті тематики євроінтеграції та який Стратегія чинить вплив на європейський інформаційний простір з точки зору позиціонування євроінтеграційних інтересів України. У цьому відношенні ефективність реалізації Стратегії полягає у тому, що остання має впливати на формування домінантного дискурсу в інформаційному середовищі України стосовно євроінтеграційної тематики.

Стратегію також можна розглядати як механізм зближення між українським та європейським інформаційним простором, що водночас є чинником реалізації самої Стратегії. Пропонується створити більше можливостей для українських державних медіа з точки зору організації доступу до інформаційного простору ЄС з метою посилення інформаційної кампанії стосовно тематики Україна-ЄС, а також збільшити кількість доступних в інформаційному просторі України європейських ЗМІ, що дозволить формувати дискурс про спільне політичне майбутнє між Україною та ЄС.

Стратегія покликана впливати на формування позитивного іміджу – створення впізнаваного бренду України в ЄС, що є вагомим чинником її євроінтеграції. Брендінг для формування усталеного образу України як надійного партнера ЄС, країни з

ринковою та ефективною економікою привабливою для інвестицій, значним людським та культурним потенціалом, якісним товаровиробництвом та відповідною сферою послуг – це вагомі складові на шляху євроінтеграції України. Відзначимо, що цей привабливий образ держави з часом приносить значні дивіденди стосовно розвитку усіх сфер суспільного життя, сприяє артикуляції великих цілей та агрегації ресурсів-можливостей заради їх досягнення.

Висновки.

За результатами практичних заходів впровадження Стратегії, аналізу закордонного досвіду у країнах, що пройшли шлях євроінтеграції, а також з врахування особливостей вітчизняних соціально-політичних процесів і культури, виокремлено інституційні характеристики у реалізації Стратегії, проаналізовано основні досягнення та ймовірні недоліки, що дало змогу запропонувати наступні кроки відповідальним за реалізацію Стратегії суб'єктам-органам державної влади підвищити ефективність комунікаційних заходів щодо питань євроінтеграції у майбутньому:

Центральним органам виконавчої влади: 1) налагодити співпрацю з компаніями, що професійно займаються масовими комунікаціями та мають відповідний досвід у цій сфері; 2) розширити спектр використання соціальних медіа з метою охоплення більшої кількості різних цільових груп, особливо молоді; 3) використовувати більше можливостей для висвітлення питань євроінтеграції за допомогою Суспільного телебачення та радіомовлення України; 4) наблизити англійські версії своїх вебпорталів до україномовних з метою поширення інформації стосовно євроінтеграційних заходів і кроків України у країнах Європи; 5) розмістити на власних вебпорталах посилання на англійські офіційні інтернет-сторінки з інформацією про Україну, наприклад, на офіційний вебсайт про Україну (Official website, 2022); 6) розробити план заходів з просування/поширення офіційного англійського контенту про Україну в європейському інформаційному просторі; 7) бути ініціаторами процесів модернізації вітчизняного законодавства в аспектах, що підвищують ефективність реалізації Стратегії; 8) посилити співпрацю шляхом об'єднання зусиль та ресурсів з метою активізації роботи щодо інформаційно-просвітницької діяльності у

суспільстві; 9) розробити систему підвищення рівня професійної компетентності осіб, які відповідальні за державні комунікації; 10) впровадити у життя систему поетапного оцінювання ефективності реалізації Стратегії; 11) підвищити рівень інформаційної присутності України в інфо-просторі країн ЄС.

Після завершення строку дії Стратегії 2018–2021, суб'єктам відповідальним за розроблення нової комунікаційної стратегії у сфері європейської інтеграції: 1) здійснити аналіз щодо виконання завдань у межах планів заходів з реалізації Стратегії відповідальними суб'єктами та представити узагальнені результати виконання Стратегії у формі зведеного звіту; 2) визначити ключові досягнення та ймовірні проблемні позиції на яких потрібно з акцентувати увагу надалі; 3) провести загальнонаціональне соціологічне дослідження для визначення ефективності реалізації Стратегії щодо охоплення цільової аудиторії за ключовими визначеними критеріями (віком, рівнем освіти, регіональною (географічною) ознакою та ін.) та запропонувати заходи з підвищення ефективності реалізації Стратегії за кожним з цих критеріїв, а також розглянути можливість включення нових критеріїв; 4) зробити моніторинговий аналіз міжнародного досвіду країн, що набули членства в ЄС, стосовно впроваджених комунікаційних стратегій та планів заходів з їх реалізації у сфері євроінтеграції, а також, за необхідності, знайти можливості скористатись цим досвідом; 5) розглянути ймовірні переваги інтеграції засадничих складових національної культури (напр., архетипи мислення, менталітету, національного характеру) у нову комунікаційну стратегію.

Запропоновані рекомендації з підвищення ефективності реалізації Стратегії відповідальним суб'єктам були напрацьовані з врахуванням виокремлених критеріїв для визначення ефективності реалізації Стратегії, закордонних державних комунікаційних практик та на підставі вже набутого досвіду реалізації самої Стратегії у багатьох сферах суспільного життя. Створення оновлених рекомендацій стосовно ефективності реалізації державної комунікаційної політики у сфері європейської може виявитись актуальним у майбутньому, оскільки ймовірно постане питання щодо прийняття нової комунікаційної стратегії щодо євроінтеграції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Деякі питання діяльності урядових комітетів : постанова Кабінету Міністрів України від 11 грудня 2019 р. № 1152. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-diyalnosti-uryadovih-a1152>.

Євроінтеграційний портал : вебсайт. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/>.

Запровадження комунікації органів державної влади / упоряд. А. В. Баровська. К.: Фенікс, 2016. 192 с.

Зернецька О. В. Глобальна комунікація. Київ: Наукова думка, 2017. 350 с.

Про затвердження плану заходів на 2021 рік з реалізації Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018–2021 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 331-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-na-2021-rik-z-realizaciyi-strategiyi-komunikaciyi-u-sferi-yevropejskoyi-t140421>.

Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 січня 2010 р. № 85-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85-2010-%D1%80>.

Про схвалення Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018-2021 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 779-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250383204>.

Симоніна Н. В. Новітні жанри української тележурналістики: розвиток інфотейнменту. 2006. Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка : вебсайт. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2101>.

Стартувала друга інформаційна кампанія про переваги євроінтеграційного курсу України. 16.11.2021. Державний комітет телебачення і радіомовлення України : вебсайт. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=181387&cat_id=174847.

Стратегія комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018-2021 роки. Міністерство юстиції України : вебсайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/strategiya-komunikatsii-u-sferi-evropeyskoi-integratsii-na-2018-2021-roki>.

Суспільна підтримка євроатлантичного курсу України: оцінки та рекомендації. Соціологічне дослідження Центру Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021-nato-ukr.pdf?fbclid=IwAR0Gxqx4bTna_x04AeuYzCiqKgd-XQYRsFduFJoRcyND2QIG6q114jvw-4rc.

Official website of Ukraine. Ukraine Now UA : website. URL: <https://ukraine.ua/>.

REFERENCES

- Barovs'ka, A. V. (Ed.). (2016). *Zaprovadzheniya komunikatsiyi orhaniv derzhavnoyi vlady [Introduction of Communication of State Authorities]*. K.: Feniks.
- Deyaki pytannya diyal'nosti uryadovykh komitetiv [Some Issues of Government Committee Activity]. № 1152. (2019, December 11). *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-diyalnosti-uryadovih-a1152>.
- Official website of Ukraine. (2022). *Ukraine Now UA*. Retrieved from <https://ukraine.ua/>.
- Pro skhvalennya Kontseptsiyi proektu Zakonu Ukrayiny «Pro osnovni zasady derzhavnoyi komunikativnoyi polityky» [On the Approval of the Draft Concept of the Law of Ukraine «On the Basic Principles of State Communication Policy»]. № 85-р. (2010, January 13). *Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85-2010-%D1%80>.
- Pro skhvalennya Stratehiyi komunikatsiyi u sferi yevropeys'koyi intehtratsiyi na 2018-2021 roky [On the Approval of the Communication Strategy in the Field of European Integration for 2018-2021]. № 779-р. (2017, October 25). *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/250383204>.
- Pro zatverdzhennya planu zakhodiv na 2021 rik z realizatsiyi Stratehiyi komunikatsiyi u sferi yevropeys'koyi intehtratsiyi na 2018–2021 roky [On the Approval of the 2021 Action Plan for the Implementation of the Communication Strategy in the Field of European Integration for 2018–2021]. №331-р. (2021, April 14). *Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-na-2021-rik-z-realizatsiyi-strategiyi-komunikatsiyi-u-sferi-yevropejskoyi-t140421>.
- Startuvava druha informatsiyna kampaniya pro perevahy yevrointehratsiynoho kursu Ukrayiny [The Second Information Campaign about the Advantages of the European Integration Course of Ukraine Was Launched]. (2021, November 16). *Derzhavnyy komitet telebachennya i radiomovlennya Ukrayiny*. Retrieved from http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=181387&cat_id=174847.
- Stratehiya komunikatsiyi u sferi yevropeys'koyi intehtratsiyi na 2018-2021 roky [Communication Strategy in the Field of European Integration for 2018-2021]. (2021). *Ministerstvo yustytitsiyi Ukrayiny*. Retrieved from <https://minjust.gov.ua/m/strategiya-komunikatsii-u-sferi-evropeyskoi-integratsii-na-2018-2021-roki>.
- Suspil'na pidtrymka yevroatlantychnoho kursu Ukrayiny: otsinky ta rekomendatsiyi [Public Support for Ukraine's Euro-Atlantic Course: Evaluations and Recommendations]. (2021). *Sotsiologichne doslidzhennya Tsentru Razumkova*. Retrieved from https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021-nato-ukr.pdf?fbclid=IwAR0Gxqx4bTna_x04AeuYzCiqKgd-XQYRsFduFJoRcyND2QIG6q114jvw-4rc.
- Symonina, N. V. (2006). Novitni zhanry ukrayins'koyi telezhurnalistyky: rozvytok infoteynmentu [The Latest Genres of Ukrainian Television Journalism: the Development of Infotainment]. *Instytut zhurnalistyky KNU imeni Tarasa Shevchenka*. Retrieved from <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2101>.
- Yevrointehratsiynyy portal [European Integration Portal]*. (2022). Retrieved from <https://eu-ua.kmu.gov.ua/>.
- Zernets'ka, O. V. (2017). *Hlobal'na komunikatsiya [Global Communication]*. Kyiv: Naukova dumka.

The Position of Canada on the New Role of the United Kingdom in Europe

UDC: 327(410):061.1ЄC

DOI: 10.15421/172241

Kybich Yana Ph.D. student, <https://orcid.org/0000-0002-2229-6143>, yana.nanana2702@gmail.com

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)

Abstract

The article elucidates features of relations between Canada and the European Union with Great Britain during the process of Brexit. After the United Kingdom decided to withdraw from the EU Canada faces different issues in political, economy and social areas. Apparently the most significant issue for Canada has economic and trade character, as Brexit terminates CETA between Canada and the EU. The Canadian government has to reach a bilateral agreement with the UK as it is profitable for Canada to cooperate with the Great Britain.

Pro- and anti-Brexit positions were analyzed of the Canadian politics. The informal pattern (regularity) was established, according to that facts liberals are multilateral and the Conservatives support the UK and the EU.

Formulation of scientific problem and its significance. Over the past five decades Canada-Europe relations have been based on two main pillars: collective security through membership in the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and economic cooperation through bilateral agreements with the European Community and later the European Union (EU). Cooperation with the United Kingdom was essential for Canada in the context of each of these areas. Today the United Kingdom remains Europe's most trusted partner its main security ally, the so-called mediator in political cooperation with the EU, and its main point of access to the Single Market. Brexit will end this well-established model of interaction; this will create a need for Canada to re-establish economic, political and possibly even security relations with the UK and the EU.

The purpose of this article is to examine the government's position and public opinion on Canadian society regarding the UK's exit from the EU and the likely consequences of this process for Canada.

The main conclusions have obtained. In conclusion it should be emphasized that Canada's post-colonial relations with the United Kingdom are a central factor in Canada's perception of Europe and the EU in particular. That is why Brexit can be quite ambiguous for Canada-Europe relations.

It is determined that Canadians give priority to relations with the European Union as opposed to cooperation with Britain which has decided to leave the Community. However, there are clear differences of perception between supporters of different political parties, and therefore Brexit has the potential to become a politically contentious issue within Canada.

Keywords: Canada, European Union, United Kingdom, Brexit, Relations, Trade Agreement, Public Opinion

Citation: Kybich, Ya. (2022). The Position of Canada on the New Role of the United Kingdom in Europe. *Grani*, 25(3), 83-87. <https://doi.org/10.15421/172241>

Позиція Канади щодо нової ролі Сполученого Королівства в Європі

Кибіч Яна

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)

Анотація

Дана стаття висвітлює особливості відносин Канади з Європейським Співтовариством та Великою Британією в розрізі Врехіт. Розглянуто основні виклики та невизначеності в політичній, економічній та соціальних сферах, з якими стикнулася Канада після того як Британія вирішила залишити ЄС. Очевидно, що найвагомішою проблемою для Канади наразі стало питання торгово-економічного характеру, оскільки Врехіт припиняє дію Всеосяжної економічної й торговельної угоди (СЕТА) між ЄС і Канадою. Канадському уряду доведеться домовитися про нову двосторонню угоду зі Сполученим Королівством, адже левова частка канадської торгівлі товарами в рамках договору відбувається з Великобританією.

Постановка наукової проблеми та її значення. За останні п'ять десятиліть відносини Канади та Європи базувалися на двох основних стовпах: колективній безпеці через членство в Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та економічного співробітництва шляхом двосторонніх угод з Європейським Співтовариством, а пізніше Європейським Союзом (ЄС). У контексті кожного з цих напрямків принциповим для Канада було співробітництво з Сполученим Королівством. Сьогодні для Канади Великобританія залишається найбільш довіреним партнером у Європі – її головним союзником у сфері безпеки, так званим посередником у політичній співпраці з ЄС, та головною точкою доступу до Єдиного ринку. Врехіт зумовить кінець цієї усталеної моделі взаємодії; це створить потребу Канаді знову окремо налагоджувати економічні, політичні та, можливо, навіть безпекові відносини з Великобританією та з ЄС.

Метою даної статті є дослідження урядової позиції та громадської думки канадського суспільства стосовно виходу Великої Британії з ЄС та ймовірних наслідків цього процесу для Канади.

Основні одержані висновки. Проаналізувавши опрацьовані статистичні дані опитувань громадян Канади після 2016 року, яке було проведено командою вчених впливового канадського аналітичного центру Nanos Research, виявлено

Стаття надійшла / Article arrived: 07.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

негативний вплив Brexit на позиціонування канадцями Великобританії в ролі міжнародного партнера. Визначено, що, канадці надають пріоритет відносинам з Європейським Союзом на противагу співпраці з Британією, яка вирішила залишити Співтовариство. Однак існують чіткі відмінності у сприйнятті між прихильниками різних політичних партій, а отже, Brexit має потенціал стати політично спірним питанням в межах Канади.

Уважно дослідивши про- та анти-Brexit настрої канадської політичної верхівки, встановлено неформальну закономірність, згідно з якою ліберали традиційно багатосторонні, консерватори більше схиляються до Великобританії та Співдружності.

Ключові слова: Канада, Європейський Союз, Велика Британія, Brexit, відносини, торгова угода, громадська думка

Вступ.

Актуальність. Будучи колишньою частиною Британської імперії, Канада зберегла тісні культурні, економічні та політичні зв'язки зі Сполученим Королівством. Ці постколоніальні відносини були одним з головних факторів, які сформували уявлення Канади про Європейський Союз.

І з того часу відносини Канади та Європи базувалися на двох основних стовпах: колективної безпеки через членство в Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та економічного співробітництва шляхом двосторонніх угод з Європейським Співтовариством, а пізніше Європейським Союзом (ЄС). У контексті кожного з цих напрямків принципим для Канади було співробітництво з Сполученим Королівством. Сьогодні для Канади Великобританія залишається найбільш довіреним партнером у Європі – її головним союзником у сфері безпеки, так званім посередником у політичній співпраці з ЄС, та головною точкою доступу до Єдиного ринку. Brexit зумовив кінець цієї усталеної моделі взаємодії; це створить потребу Канаді знову окремо налагоджувати економічні, політичні та, можливо, навіть безпекові відносини з Великобританією та з ЄС

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зацікавленість до вивчення зовнішньої політики Канади тривалий час залишалась на низькому рівні, зокрема через близькість цієї країни до США. Однак, сучасні дослідження дають змогу стверджувати, що академічна сфера вивчення зовнішньої політики Канади вирізняється теоретичним плюралізмом. Зростання фахового рівня дослідників і запровадження викладання університетських курсів із канадської зовнішньополітичної проблематики надало поштовх для підготовки та публікації чималої кількості досліджень К. Носсала, А. Купера, Т. Кітінга, Дж. Кіртона, М. Харта, П. Хейнбекера та інших. Оригінальне дослідження яке висвітлює бачення процесу Brexit в канадській громадській думці опублікував професор Карлтонського університету та директор Інституту європейських, російських та євразійських досліджень при цьому ж університеті. А. Хуррельманн.

Зовнішньополітичну проблематику Канади у власних дослідженнях порушували С. Кононенко, Н. Остап, І. Черченко. Водночас поза увагою українських науковців залишилася тематика становлення та розвитку відносин Канади з Європейським Союзом та Великою Британією після виходу останньої з ЄС.

Метою даної статті є дослідження урядової

Цитування: Кибіч Я. Позиція Канади щодо нової ролі Сполученого Королівства в Європі. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 83 - 87. <https://doi.org/10.15421/172241>

позиції та громадської думки канадського суспільства стосовно виходу Великої Британії з ЄС та ймовірних наслідків цього процесу для Канади.

Для досягнення означеної мети авторкою було задіяно ряд загальних та спеціальних методів. Зокрема, у межах застосування неінституційного підходу до дослідження урядової позиції та громадської думки канадського суспільства стосовно виходу Великої Британії з ЄС та ймовірних наслідків цього процесу для Канади, авторка використала методи порівняння, індукції та дедукції, контент- та івент-аналізу, ретроспективний та статистичний.

Результати дослідження

«Немає сумніву, що Великобританія залишається найбільш надійним партнером Канади в Європі, але наші відносини з Великобританією закладені в європейській інтеграції з 1973 року», – говорить А. Хуррельманн, колишній директор Інституту європейських, російських та євразійських досліджень Карлтона. «Це означає, що ніколи не було суперечності між тісними стосунками з Великобританією та тісними стосунками з Європою. Brexit покладе край цій усталеній схемі взаємодії» (The Reconfiguration, 2019).

Почнемо з найактуальнішої проблеми – торгівлі. Після того, як Brexit повністю набув чинності, Всеосяжна економічна та торгова угода Канади та ЄС більше не застосовуватиметься до Великобританії. Канаді доведеться домовитися про нову двосторонню угоду з Британією, адже 40% канадської торгівлі товарами в рамках СЕТА відбувається з Великобританією.

Але навіть якщо буде укладено нову угоду між Канадою та Великобританією, вона не обов'язково допоможе тим канадським підприємствам, які експортують до Великобританії налагодити там виробництво, з основною метою – залучення клієнтів у решті двадцяти семи країн-членів ЄС. Якщо немає плану для торгівлі між Британією та Європою, не існує плану і для цих канадських підприємств.

Найкращий сценарій – «м'який» Brexit, вихід, який дає Британії (та решті світу) час на перехід. Якщо у «жорсткого» Brexit немає плану виходу, Хуррельманн каже, що канадські експортери можуть зіткнутися з жорстким кордоном, коли їхні товари виїжджають із Сполученого Королівства разом із митними зборами, інспекціями та затримками.

У чомусь, сьогоднішні про- та анти-Brexit настрої канадського істеблішменту глибоко вкорінені в історії Канади. Ліберали традиційно багатосторонні, консерватори більше схиляються до Великобританії

та Співдружності.

Канадська політика щодо Європи пройшла різні етапи, залежно від партії влади. Наприклад, уряд ліберала Кінга Маккензі був надзвичайно активним у створенні НАТО. На відміну від колоніальної ролі в Британській імперії, членство в НАТО не загрожувало посівом внутрішнього розбрату між англійськими та французькими канадцами. Це також послужило противагою надмірному американському впливу – занепокоєння, яке частіше висловлювали лідери лібералів.

На відміну від цього, консерватор Брайан Малруні дотримувався континенталістичного підходу з угодою про вільну торгівлю між Канадою-США, а Стівен Харпер повернувся до Великобританії як її найнадійнішого європейського союзника і підкреслив традиційну прихильність Канади до багатосторонності відмовившись від Кіотської угоди.

Хуррельман каже, що європейським партнерам у Канаді важливо зрозуміти, як ця історія формує сприйняття Канадою Європи. «Чиновники ЄС часто вважають, що Brexit настільки погана ідея, що вони не завжди оцінюють, наскільки важливі стосунки з Великобританією для багатьох канадців», – пояснює Хуррельман, який регулярно зустрічається з посадовими особами Європейського Представництва (Hurtelmann, 2019).

Канадці з побоюванням спостерігали за нескінченною сагою про Brexit, і не дарма, оскільки Великобританія – найближчий торговельний партнер Канади в Європі; на його частку припадає 40 % експорту товарів до ЄС (Hurtelmann, 2019a). Угода Джонсона щодо Brexit означатиме, що після перехідного періоду всеосяжна економічна та торгова угода, яка регулює торгівлю Канадою та ЄС, більше не застосовується до Сполученого Королівства. Для того щоб і надалі вільно вести торгово-економічні операції та розвивати стосунки необхідно укласти новий Канадсько-британський договір, що буде основою для легітимної співпраці.

Крім того, Brexit вплине на канадський бізнес, який вклав гроші в Великій Британії для обслуговування клієнтів по всій Європі. Ці компанії залежать від майбутніх торгових домовленостей між Великобританією та ЄС, що будуть узгоджені вже після офіційного Brexit. Угода про вихід Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії з Європейського Союзу Б. Джонсона (Morris, 2020) – на відміну від «backstop» (Campbell, 2019) Терези Мей – не містить механізму, який би запобігав виходу з ЄС без угоди, якщо торговельні переговори між Великобританією та ЄС проваляться. Такий перебіг подій був би негативним для канадського бізнесу.

Крім цих економічних невизначеностей, Brexit ставить фундаментальні питання щодо ідентичності Канади як глобального актора. Традиційно постколоніальна приналежність до Сполученого Королівства була провідним фактором, але Brexit викликав роздратування. Щодо Brexit прем'єр-міністр Канади висловлювався стримано: «Народ Великобританії вирішив покинути ЄС. Великобританія та ЄС є важливими стратегічними

партнерами для Канади, з якими ми маємо глибокі історичні зв'язки та загальні цінності. Ми продовжуватимемо будувати відносини з обома сторонами, коли вони налагоджуватимуть нові стосунки» (Canada, 2018). Хоча уряду Трюдо однозначно більш комфортним є партнерство з ЄС, ніж сприйняття бачення прихильників Брекзит про оновлений союз англословних країн. Лідер консерваторів Ендрю Шеер, навпаки, був відвертим прихильником Brexit.

Задля вивчення громадської думки Канади стосовно Brexit та майбутнє трансатлантичних відносин у вересні 2019 року командою вчених канадського аналітичного центру Nanos Research було проведено опитування 1013 канадців. Опитування є частиною дослідницького проекту під назвою «Перебудова відносин Канади та Європи після Brexit» (The Reconfiguration, 2019). Проект координується в університеті Карлтона та залучає партнерів з усієї Канади.

Європа – це світовий регіон за межами Північної Америки, з яким більшість канадців відчувають найсильнішу спорідненість. На питання про розподілення регіонів виходячи з близькості їх прихильності, більше половини респондентів назвали перше місце Європі. Ця спорідненість до Європи відображає політичні, історичні та економічні фактори. У межах Європи канадці є найбільш прихильними до Великобританії. Так вважають 40% респондентів, далі йдуть Франція (18%) та Німеччина (6%).

Більшість канадців позитивно ставляться до ЄС. Майже три з чотирьох канадців повідомили про дуже позитивну (21%) або дещо позитивну (54%) думку. Менше ніж два з десяти канадців були дуже негативними (6%) або мали дещо негативний погляд (10%) (Over Half of Canadians, 2019). Brexit сприймається негативно більшості канадців. Більшість негативно оцінюють (48%) ідею виходу з ЄС.

Аналіз показує, що Brexit негативно вплинув на те, як канадці розглядають Великобританію в ролі міжнародного партнера. Хоча багато респондентів сподіваються прихильності до Сполученого Королівства, 64% ставляться неприхильно до ідеї Brexit. Більшість заявляє, що, якщо прийдеться вибирати між ЄС та Британією, – Канада повинна надати пріоритет відносинам з ЄС; така закономірність діє в сфері зміни клімату (71 % на користь пріоритетності ЄС), енергетики (68 %), торгівлі (67 %) та безпеки (56 %) (Mérand, 2019).

Канада зацікавлена в підтримці тісного партнерства як з Великобританією, так і з ЄС після Brexit. Це було б вигідно економічно, а також політично; це також мінімізувало б внутрішні розбіжності. Однак те, наскільки цього можна досягти, не залежить лише від Канади.

Вплив виходу Великобританії з Європейського Союзу стане відчутним і для тих, хто знаходиться за межами Британії. Торгівля між Канадою та Британією становила понад 25 мільярдів доларів у 2016 році. Це включає 18 мільярдів доларів канадського експорту та понад 7 мільярдів доларів імпорту. Британія

традиційно є другим за величиною експортним ринком для Канади після США.

З точки зору ВВП, Великобританія є п'ятою за величиною національною економікою у світі. Економіка Канади натомість заслужено посідає десяте місце у світі. Великобританія є другою за важливістю європейською країною, яка експортує товари та послуги до Канади, і найважливішим джерелом прямих європейських іноземних інвестицій. В Європі Великобританія є найважливішим пунктом експорту канадських товарів та послуг та найважливішим пунктом прямих іноземних інвестицій Канади. Тобто, Канаді потрібно підтримувати свої торговельні відносини із Великобританією. Це вимагатиме більш ніж просто вирішення питань, передбачених законодавством Світової організації торгівлі – зобов'язання Великобританії щодо товарів, включаючи сільськогосподарські тарифи та послуги, остаточно не врегульовані. Зв'язки, які вже були встановлені згідно з нещодавно прийнятою Комплексною економічною та торговельною угодою (СЕТА), також повинні підтримуватися. Вийшовши з Європейського Союзу, Великобританія втратить свої переваги участі у СЕТА, якщо тільки Канада не продовжить заявлену прем'єр-міністром Джастіном Трюдо підтримку «плавного переходу» (Theresa May in Canada, 2017) від Європейського Союзу до торговельної угоди між Канадою та Великобританією. Для цього необхідна міжнародна угода, підкріплена законодавчими діями. Враховуючи обмежений час та новий статус Сполученого Королівства, «плавний перехід» буде великим досягненням. Безумовно, канадські чиновники наполегливо працювали як над загальними умовами двосторонньої торгівлі, так і над спеціальними питаннями, такими як послуги повітряного транспорту та торгівля ядерними матеріалами. Але часу зараз відчутно не вистачає, і потрібно ще врегулювати багато нагальних питань.

Переговори щодо Brexit створили неймовірну економічну та політичну невизначеність для Британії, Європейського Союзу та решти світу. Для Канади Brexit може спричинити більш аніж економічні неприємності, про які йшлося вище; якщо Великобританія, країна, на якій заснована конституція та парламентська система Канади, не може керувати своєю політичною системою, що це означає для канадської парламентської демократії?

Уряд Трюдо бере до уваги поради експертів та бізнес-груп, які наполягають на тому що, Канада не повинна поспішати вести переговори про нову торговельну угоду з Британією та просто погоджуватись на Лондонську версію поточного пакту Канади з ЄС. Незважаючи на бурхливість подій 2019 року Brexit, протягом останнього року між Канадою, Британією та ЄС нічого не зміниться, говорить Брайан Кінгстон, віце-президент Бізнес-ради Канади (Blanchfield, 2020).

До 31 грудня Британія залишалася членом ЄС і все ще була зобов'язана діяти в межах континентальної угоди про вільну торгівлю товарами та послугами з Канадою, відома як Комплексна угода про вільну торгівлю (СЕТА) (EU-Canada, 2021).

Наразі Канада та ЄС завершили попередні

неофіційні переговори про перенесення основних елементів СЕТА в двосторонню угоду, але дата офіційних переговорів досі не визначена.

«Будь-який майбутній торговий договір між Канадою та Сполученим Королівством впливатиме на торговельні відносини Великобританії та ЄС, так само як і на будь-які британські односторонні домовленості», – заявив Райан Біллінг, прес-секретар міністерки міжнародної торгівлі Мері Енджі (Blanchfield, 2020).

Саме тому Канада не поспішає вести переговори з Британією та приймати поспіхом нову, двосторонню версію Комплексної угоди про вільну торгівлю (СЕТА), оскільки це могло би стати серйозною тактичною помилкою. Зрозуміло, що канадські представники не поспішають домовлятися про торговельну угоду з Британією, а вичікують допоки стосунки між Сполученим Королівством та ЄС стануть стабільнішими. Але ця угода однозначно є пріоритетною, бо британська найпривабливіша особливність для Канади полягає в тому, що Великобританія є частиною спільного ринку Європи.

Великобританія офіційно вийшла з ЄС 31 січня 2020 року та вступила в перехідний період.

Ратифікована угода про вихід дозволяє Великобританії та ЄС вести переговори щодо їхніх майбутніх відносин, перебуваючи в перехідному періоді до 31 грудня 2020 року. Поки немає впевненості в тому, як буде виглядати майбутня торговельна угода між ЄС та Великобританією, і чи буде вона укладена до кінця перехідного періоду. Він може бути продовжений на один або два роки, але Великобританія та ЄС повинні погодитися на це не пізніше 30 червня 2020 року.

Після перехідного періоду Великобританія більше не буде пов'язана договорами ЄС з третіми країнами, такими як Канада, і матиме змогу укладати власні угоди.

У Великобританії та ЄС зараз є менше 10 місяців для переговорів щодо власної нової угоди, яка б включала торгівлю, рибальство, освіту, транспорт та інші сфери, щоб уникнути так званого «жорсткого Brexit». Багато економістів, зокрема, канадець за походженням, банкір, який обіймав посаду голови Банку Англії з 2013 по 2020 рік, Марк Керні, передбачив важкі економічні наслідки для Британії в разі «жорсткого Brexit». Хоча він вважає, що угода про Brexit, узгоджена між Лондоном та Брюсселем, сприятиме зростанню і може стати поворотним пунктом для світової економіки.

В інтерв'ю телеканалу Bloomberg TV у Вашингтоні Керні сказав: «Це гарна новина, що є угода. Тепер я б волів очікувати, що економіка підніметься з досить сповільнених темпів» (Elliott, 2019).

Великобританія була однією з найбільш гнучких економік у світі та може впоратися із життям поза межами ЄС. У разі «жорсткого» варіанту виходу з ЄС, Британія заявила, що запропонує річний безоплатний доступ торговим партнерам, починаючи з 2021 року, щоб ізолювати британську економіку від шоку без угоди.

Це змінює динаміку переговорів для Канади. Якщо уряд Великобританії не дійде згоди та не

матиме ефективної угоди з ЄС чи кимось іншим, то наскільки сильною та привабливою буде їхня переговорна позиція? І тут Канада матиме перевагу.

Для Канади існує одна потенційна темна сторона у випадку «жорсткого» Brexit: деякі канадські компанії, що базуються в Лондоні, які використовують фінансовий центр як вхідний пункт до Європи, можуть відчувати негативний вплив перебігу подій.

Прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо впевнений, що вихід Британії з ЄС буде ознаменуватися плавним переходом з мінімальними перешкодами до канадської торгівлі та інвестицій. Найбільшою загрозою для Канади був так званий Brexit без угоди. Але цей варіант розвитку подій вже не актуальний.

Окрім переговорів з ЄС та Канадою, Великобританія також планує до кінця року домовитись про низку двосторонніх угод із США, Австралією, Японією та Новою Зеландією. Уряд Канади активно взаємодіє з Великобританією протягом останніх кількох років, працюючи над цим перехідним планом.

Висновки.

Підсумовуючи, слід наголосити, що постколоніальні відносини Канади з Великобританією є центральним фактором сприйняття Канадою Європи та ЄС зокрема. Ось чому Brexit може мати досить неоднозначний характер для відносин Канади та Європи. Хоча оцінювати вплив виходу Британії з ЄС на канадські відносини з цими обома політичними акторами поки рано, все ж можна припустити, що основний ризик лежить на площині двох окремих конкуруючих європейських відносин – ЄС-Європа та Великобританія-Європа, які базуються на власному наборі уявлень про ЄС та Великобританію.

Цей сценарій може спровокувати не лише внутрішньополітичний конфлікт у Канаді, але й підірвати довгострокову стабільність та передбачуваність відносин Канада-Європа.

Brexit призвів до посилення політизації відносин між Канадою та Європою в канадському політичному дискурсі, коли лінії розлому філософії проходять між основними політичними партіями – лібералами та консерваторами. У той час як ліберали ґрунтують свою міжнародну політику на концепції ліберального інтернаціоналізму – підкреслюючи багатосторонні інститути та повагу до міжнародного права, – консерватори керуються глибокою прихильністю до британських традицій і в останні десятиліття рішуче прихильники лібералізації торгівлі. Результатом для Канади може бути поява двох конкуруючих уявлень про трансатлантичні відносини, кожне з яких базується на своєму власному уявленні про ЄС, чий відносний вплив на державну політику залежить від короткострокових політичних факторів.

Канада зацікавлена в підтримці тісного партнерства як з Великобританією, так і з ЄС після Brexit. Така співпраця, вірогідно, стане економічно та політично вигідною для всіх сторін. Однак те, наскільки та як ефективно можна цього досягти, залежить не лише від Канади.

Аналіз громадської думки свідчить про те, що більшість канадців негативно сприймають процес Brexit, і вважають, що пріоритетними для Канади за нинішніх обставин є відносини з Європейським Союзом, а не з Великобританією, яка вирішила залишити Співтовариство. Однак існують чіткі відмінності у сприйнятті між прихильниками різних політичних партій, а отже, Brexit має потенціал стати політично спірним питанням в межах Канади.

REFERENCES

- Blanchfield, M. (2020, January 31). Canada not rushing to post-Brexit deal with Britain, as business urges calm. *National Post*. Retrieved from <https://nationalpost.com/pmn/news-pmn/canada-news-pmn/trudeau-predicts-orderly-brexit-with-minimal-trade-investment-disruption>.
- Campbell, J. (2019, October 16). Brexit: What are the backstop options? *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-politics-44615404>.
- Canada. (2018). *Whitehouse communications*. Retrieved from <https://whitehousecomms.com/project-brexit/country/canada/>.
- Elliott, L. (2019, October 18). Mark Carney: Brexit deal will boost flagging global economy. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/business/2019/oct/18/mark-carney-brexit-deal-will-boost-flagging-global-economy>.
- EU-Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA). (2021, April 1). *Treaties and Other International*. Retrieved from https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/canada/eu-canada-agreement_en.
- Hurrelmann, A. (2019, November). Canadian public opinion on Brexit. Carleton University: Centre for European Studies. *EU Policy Brief*, 1.
- Hurrelmann, A. (2019a, October 31). Hurrelmann: Brexit election in the U.K. holds high stakes for Canada. *Ottawa Citizen*. Retrieved from: <https://ottawacitizen.com/opinion/columnists/hurrelmann-brexit-election-in-the-u-k-holds-high-stakes-for-canada/>.
- Mérand, F. (2019, Novembre 2). Le Brexit, une question politique au Canada. *Le Devoir*. Retrieved from <https://www.ledevoir.com/opinion/idees/566180/europe-le-brexit-une-question-politique-au-canada>.
- Morris, C. (2020, January 23). What is the Withdrawal Agreement Bill? *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/uk-politics-50125338>.
- Over half of Canadians say Canada should prioritize relations with EU after Brexit for a number of policy fields. (2019). Survey results. *Nanos Research*. Conducted by Nanos for Carleton. Retrieved from <https://www.nanos.co/wp-content/uploads/2019/10/2019-1486-Carleton-Brexit-Omni-September-Populated-report-w-Changes-and-tabs.pdf>
- The Reconfiguration of Canada-Europe Relations after Brexit. (2019). *Centre for European Studies*. Carleton University. Retrieved from <https://carleton.ca/ces/brexit-project/>.
- Theresa May in Canada for post-Brexit Trade Talks. (2017, September 18). *BBC news*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/uk-politics-41301926>.

Main Characteristics of Positivistic, Psychoanalytic and Sociological Approaches to Defining the Concept of "Political Propaganda"

UDC: 303.02:005.31

DOI: 10.15421/172242

Herasymenko Oleksandr

Master, <https://orcid.org/0000-0002-2164-8338>, sashkag1998@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract

In political science and science in general, the term "propaganda" is used very widely. This phenomenon can apply to any sphere of social life. Also, this concept is widely used at the level of ordinary citizens, and not only in scientific discourse. This state of affairs surrounding the concept of "propaganda" is caused by the peculiarities of the historical, social and political past of Ukraine, Europe and the world.

Due to the existence of the totalitarian states of Nazi Germany and the USSR, and their use of propaganda influence, this concept was imprinted in the memory of the average person precisely as a synonym for something false, negative and criminal. The situation was also complicated by the lack of effective and independent means of mass communication in this historical period. Therefore, the concept of "propaganda" also exists in the form of a myth in the minds of the majority of people.

The purpose of the article is to consider the main characteristics of political propaganda and its differences from purely propaganda, as well as to highlight the main features of the specified approaches to its definition.

The relevance of this study is determined by the need to formulate a clear distinction between "propaganda" and "political propaganda", as well as to reveal the content of the main approaches to its definition.

Research methods are: comparative method, method of primary source analysis, historical method.

The article represents review and analysis of the main peculiarities of positivistic, psychoanalytic and sociological approaches to determining the definition of "political propaganda", and their impact on modern political science.

Keywords: political propaganda, propaganda, policy, individual, society, communication

Citation: Herasymenko, O. (2022). Main Characteristics of Positivistic, Psychoanalytic and Sociological Approaches to Defining the Concept of "Political Propaganda". *Grani*, 25(3), 88-92. <https://doi.org/10.15421/172242>

Основні особливості позитивістського, психоаналітичного і соціологічного підходів до визначення поняття "політична пропаганда"

Герасименко Олександр

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

В політичній науці і науці загалом термін "пропаганда" використовується дуже широко. Це явище може стосуватись будь-якої сфери суспільного життя. Також, дане поняття широко вживане і на рівні звичайних громадян, а не лише в науковому дискурсі. Такий стан речей навколо поняття "пропаганди" спричинений особливостями історичного, суспільного і політичного минулого України, Європи і світу.

Через існування тоталітарних держав нацистської Німеччини і СРСР, і використання ними пропагандистського впливу, дане поняття закарбувалось у пам'яті пересічно людини саме як синонім до чогось брехливого, негативного і злочинного. Ситуація ускладнювалась також відсутність в даний історичний період засобів ефективних і незалежних масової комунікації. Тому, поняття "пропаганди" існує також у форматі міфу у свідомості більшої частки людей.

Метою статті є розгляд основних характеристик політичної пропаганди і її відмінностей від суто пропаганди, а також виокремлення основних особливостей вказаних підходів до її визначення.

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю формулювання чіткого розмежування "пропаганди" і "політичної пропаганди", а також розкриття змісту основних підходів до її визначення.

Методами дослідження є: компаративний метод, метод аналізу першоджерел, історичний метод.

У статті розглянуто та проаналізовано основні особливості підходів до визначення поняття "політична пропаганда", зокрема позитивістського, психоаналітичного і соціологічного, а також їх вплив на сучасну політичну науку.

Ключові слова: політична пропаганда, пропаганда, політика, індивід, суспільство, комунікація

Цитування: Герасименко О. Основні особливості позитивістського, психоаналітичного і соціологічного підходів до визначення поняття "політична пропаганда". *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 88 - 92. <https://doi.org/10.15421/172242>

Вступ. Актуальність дослідження пропаганди обумовлена необхідністю розмежування цього явища з іншими методами масового переконання в ході досліджень у різних галузях науки. Зважаючи

на насиченість сучасного світу різноманітними способами, каналами, механізмами і видами передачі, збереження, відтворення і обміну інформацією, виникає потреба у концептуалізації поняття

Стаття надійшла / Article arrived: 08.06.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

“пропаганди” в науковому, політичному і соціальному дискурсі сьогодення, і виокремленні основних особливостей цього явища в межах окремих підходів.

Поняття “політичної пропаганди” має двояку природу. З одного боку, найперша і найбільш масова сфера, де залучалось це явище на практиці - воєнна - прямо й чітко визначала пропаганду як один зі способів поширення інформації в період бойових дій. Військові структури здійснювали практичну роботу з інформацією саме методом пропаганди.

Цей самий метод використовували і історики, що вивчали відповідні інститути і їх діяльність. Дослідники діяльності ЗМІ стверджували, що саме інформаційні технології, що використовуються суб'єктами масового інформування суспільства є основними механізмами, що забезпечують існування політичної пропаганди. (Демідова, 2018).

З іншого боку, в сучасній науці не існує єдиного універсального визначення поняття “політичної пропаганди”. Ця проблема підсилюється також тим, що підходи до концептуалізації і операціоналізації даного поняття, що існують на сьогоднішній день, не надають адекватного тлумачення і розуміння цього феномену. Тому, виникає необхідність у більш детальному розгляді і розкритті основних особливостей вказаних нижче підходів до визначення поняття “політичної пропаганди”, і спробі дати інтегративне визначення цього феномену з урахуванням результатів дослідження.

Попри звичне сприйняття пропаганди, як способу поширення політично заангажованої інформації, або такої інформації, що має на меті здобуття лояльності реципієнта до певних ідей чи інформаційних послань упередженого характеру, пропаганда першопочатково виступала у іншій якості. Як і більшість сучасних термінів в західній політології, “Congregatio de Propaganda Fide” , від якого і походить вище зазначена назва, означала заклад, що займався розповсюдженням католицької віри в Римі. Відповідно, термін “пропаганда” не мав жодного політичного забарвлення і мав нейтральний смисловий характер. (Nordenstreng, Gerbner, & Mowlana, 1993, p. 102-118).

Аналіз основних досліджень і публікацій. В період Великої Французької Революції даний термін використовувався вченими для позначення будь-якої організації, що займалася розповсюдженням своїх ідей та поглядів. Таким чином, очевидним є культурно-лінгвістичний контекст, що обумовлює історичне значення цього терміну. Однак, з розвитком людства і науково-технічним прогресом варіацій і підходів стало значно більше. Тому, варто розглянути основні з них та їхні ключові особливості.

Особливої уваги в рамках даного дослідження заслуговують такі підходи - позитивістський, психоаналітичний та соціологічний. Дані підходи сформувалися не лише в політичній науці, а й у філософії, етиці, психології та інших гуманітарних науках. Однак, оскільки поняття “пропаганда” не є прерогативою однієї науки, дані підходи дозволяють розглядати це явище на міждисциплінарному рівні і зважати на найуніверсальніші його аспекти.

Найбільшої уваги в рамках позитивістського

підходу до визначення поняття “пропаганда” заслуговують погляди таких дослідників як Л. Ньюман (1999), Б. Берельсон (1952, 1953), Г. Ласуел (1952), Г. Гербнер (2000). Провідним дослідником психоаналітичної доктрини був Е. Бернейс (1927).

Вказані підходи можна вважати повноцінними і такими, що склалися і зайняли своє місце в системі знань про суспільно-політичні явища, а саме про пропаганду. Тому, варто більш широко розкрити зміст і основні особливості цих підходів.

Також, політична пропаганда стала об'єктом дослідження і інших авторів, серед яких: Д. Бондарев (2020), О. Воронко (2020), А. Демідова (2018), О. Котлик (2017), М. Лазарович (2017), Г. Почепцов (2018), М. Смірнова (2016), J. Brennan (2017). У працях цих дослідників також розкрито якісні і сутнісні характеристики явища політичної пропаганди і власне пропаганди. Однак, розгляду питання позитивістського, психоаналітичного і соціологічного підходів до визначення даного поняття приділено лише незначну увагу. Тому, дані праці можна використовувати як дискурс у теоретико-методологічну базу для дослідження. Вони можуть забезпечити введення у найбільш загальну систему знань на дану тематику.

Основна частина. В рамках позитивістського підходу вихідним положенням є твердження про те, що пропаганда - одна з форм комунікації. Оскільки визначень поняття “комунікація” існує безліч, варто зосередити увагу на сутнісних характеристиках даного явища, що лежать в основі пропаганди. Позитивізм зосереджується на розкритті казуальних зв'язків, що існують об'єктивно, фокусування на індивідуальній поведінці, і визнання того, що поведінка індивіда обумовлюється впливом зовнішніх чинників. Важливим є також фіксація того, що вплив таких чинників викликає однаково реакцію у всіх індивідів незалежно від змінних. (Nordenstreng, Gerbner, & Mowlana, 1993, p. 102-118).

Оскільки пропаганда визнається формою комунікації, реципієнт отримує певні “сигнали” від джерела інформації. Таким чином, встановлюється, що будь-яка інформація яку отримує адресат викликає незворотну і мимовільну реакцію. Важливими факторами у даному підході є такі положення:

1) комунікація - лінійний процес, що протікає за єдиною лінійною структурою, і може бути відслідковано.

2) реакція реципієнта на інформацію не враховується тому, що визнається універсальною.

Такі концептуальні особливості даного підходу дають змогу глибоко і ґрунтовно вивчати пропаганду. Найбільш підходящим методом вивчення тут виступає кількісний контент-аналіз. Відповідно, даний підхід розглядає пропаганду як комунікаційний процес, який викликає одні і ті самі реакції у будь-якого індивіда, що піддається її впливу. Це пояснює ефективність пропаганди як інструменту впливу на індивіда, його свідомість і світогляд.

Основною особливістю даного підходу є твердження про те, що пропаганда - це не лише набір інструментів, каналів, гасел та політичного забарвлення. Це - механізм, що має глибинне

підгрунтя, і впливає на базові складові людської психіки та особистісні складові. Це пояснює той факт, що в різні історичні періоди політичні, економічні, релігійні, культурні і інші погляди людини зазнавали змін в результаті пропагандистського впливу різного характеру. (Berelson, 1952, p. 40-48).

Пропаганда може мати не лише форму агітаційних матеріалів, листівок, гасел і т.д. Це - певні інформаційні повідомлення визначеного змісту, що мають джерело, факт передачі інформації і отримувача. Саме визначеність інформації грає основну роль у ефективності того чи іншого пропагандистського повідомлення. (Воронко, 2020)

Однак, даний підхід має ряд недоліків. Перш за все, в межах позитивізму нехтують соціокультурним і антропологічно-особистісним контекстом. Очевидно, що, в залежності від поглядів, переконань, рівня інтелекту і освіти, люди сприймають будь-яку, навіть аналогічну інформацію, по-різному. По-друге, індивідуальні особливості людини, в тому числі її здатність декодувати і трактувати отримувану інформацію також грають роль у визначенні ефективності пропаганди і її природи. Нарешті, в межах даного підходу не визначається, що саме буде мірою ефективності пропаганди. І чи доречно вживати поняття "ефект"? (Berelson, 1953, p. 56-90).

Відповідно до думки зазначених дослідників, даний підхід є дещо однобічним, адже не враховує важливі параметри досліджуваного явища. Також, автори цього підходу не наводять конкретних самодостатніх визначень поняття "пропаганда". Це зумовлює необхідність доопрацювання даного підходу і пошук більш всеохоплюючого інструменту, методу наукового пошуку. В даному дослідженні, в якості такого підходу буде розглянуто поєднання біхевіоризму і психоаналітики.

В межах розгляду позитивістського підходу до визначення поняття "політична пропаганда", було встановлено, що вона здійснює вплив на індивіда як особистість. В той же час, самій сутності поняття "індивід" в межах даного підходу не було надано належної уваги. Людину, особистість, було розглянуто як біо-соціальну істоту. Однак, відомо, що людина - це не лише біологічний організм і член соціуму, а й носій психіки та інтелекту. Тому, психоаналітичний підхід прагне розкрити більш глибокі механізми людської істоти, аніж здатність бути індивідом і піддаватися впливу зовнішніх факторів.

Е. Бернейс, найяскравіший представник психоаналітичного підходу до визначення поняття "політичної пропаганди" вважав, що на ряду з тою поведінкою, яку ми можемо спостерігати зовні, у кожної людини є своя "прихована" поведінка. Іншими словами, в процесі здійснення впливу з використанням політичної пропаганди, варто враховувати ірраціональні суб'єктивні установки кожного. (Laswell, 1952).

Лассуел наголошує на необхідності суб'єктивізації індивіда. Звичайним явищем є здійснення однобічного впливу на реципієнта інформації в контексті політичної пропаганди. Бернейс же стверджує, що індивід - не пасивний отримувач інформації, а рівнозначний суб'єкт процесу обміну інформацією.

Людина здатна інтерпретувати, адаптувати отриману інформацію і розповсюджувати її через призму суб'єктивних уявлень і поглядів на світ. Тому, однією з основних особливостей психоаналітичного підходу є суб'єктивізація індивіда і розгляд політичної пропаганди не лише як лінійного процесу, а й такого, що передбачає зворотній зв'язок і інтерпретацію змісту повідомлень. (Berelson, 1953, p. 56-90). По ходу проведення дослідження можна зробити проміжний висновок, що дані підходи є очевидно ліберальними. Вони проголошують індивіду - центральною категорією в політичній пропаганді. Також, вони спрямовують науковий погляд на внутрішні, суб'єктивні установки особистості. Цей факт є важливим, адже свідчить про добросовісність дослідження і його незаангажований характер. Якщо використовувати більш радикальні підходи з расистськими або тоталітаристськими ухилами, то можна переконатися у відсутванні індивіда на другий план. Провідне ж місце в подібних дослідженнях віддається структурі або органу, що проводить політичну пропаганду, і наголошується на істинності і безпомилковості останньої за будь-яких умов. Тому, дотримання і слідування загальнолюдським цінностям у подібних дослідженнях є необхідними умовами. (Ньюман, 1999).

Вагомою особливістю даного підходу є також визнання можливим повноцінним джерелом пропаганди не лише державу. Е. Бернейс стверджує, що в сучасному світі політичною пропагандою може займатись будь-яка установа чи організація, що прагне внесення певних змін до соціальної реальності і конструкту. Таким чином, втрачає свою актуальність твердження про те, що політична пропаганда зникла із зникненням тоталітарних держав. Таким чином, в межах даного підходу використано ідеї про розмежування політичного і державного.

Попри те, що даний підхід освітлив нові аспекти звичного розуміння політичної пропаганди, основна увага авторів зосереджена на індивіді і його психологічній природі. Подібна позиція дослідників не дозволяє у повній мірі розкрити зміст поняття "політична пропаганда", адже не враховує об'єктивну реальність навколо індивіда, і фактори, які від нього не залежать. Тому, виникає необхідність у більш комплексному підході, що перефокусує увагу на більш широкі і загальні речі. Як приклад такого підходу можна навести соціологічний. (Bernays, 1927, p. 17-30).

Оскільки політику можна визначити як діяльність органів публічної влади з метою узгодження суспільних інтересів, то суспільний контекст грає важливу роль у розгляді будь-яких політичних явищ. При розгляді політичної пропаганди, позитивістський підхід зосереджує свою увагу на поясненні процесу здійснення самої пропаганди, а також опису структури і характеру цього процесу. В той же час, індивідуальний рівень дії політичної пропаганди не враховується. Це вступає в суперечку із самою природою політичної пропаганди, адже, як ми визначили, вона обумовлена суспільним контекстом. Тому, варто звернутись до соціологічного підходу до дослідження політичної пропаганди.

Соціологічний підхід за своєю суттю виник для переорієнтації уваги дослідників політичної пропаганди на макросоціальний рівень. Це зумовлено також тим, що політична пропаганда, на відміну від інших технік навіювання і переконання, апелює до більш глибоких механізмів і аспектів суспільства. Додатковим очевидним аргументом на користь застосування даного підходу є мета яку переслідує пропаганда. Мета будь-якої пропаганди - здійснення широкого впливу на маси. На індивідуальному рівні будь-які гасла чи заклики не матимуть бажаного ефекту. Саме широкі верстви суспільства є цільовою аудиторією пропагандистського впливу. Тому, варто досліджувати саме соціологічний контекст явища. (Berelson, 1953).

Найбільш концептуально в межах соціологічного підходу сформулював свої ідеї Ж. Елюль. За його твердженням, "пропаганда ставить собі за мету пояснити соціальну ситуацію таким чином, аби люди повірили, що вирішуючи проблеми в рамках даної соціальної ситуації вони роблять вільний вибір, в той час як політична пропаганда переслідує мету соціалізувати їх в і так побудоване і "синхронізоване" суспільство". Автор наголошує, що політична пропаганда, на відміну від звичайної, прагне змінювати суспільну поведінку навіть там, де ці зміни не потрібні, або вже відбулись. Саме ознака політичності надає пропаганді цього, схильного до ірраціональності, забарвлення. (Nordenstreng, Gerbner, & Mowlana, 1993, p. 102-118).

До прикладу можна взяти порівняння певних соціальних феноменів у контексті пропаганди і політичної пропаганди. Якщо пропаганда участі у голосування в процесі виборів - це вплив на особисті і суспільні настрої щодо певного аспекту життєдіяльності суспільства, вмотивований загальнолюдськими цінностями і спрямований на покращення якості людського життя, підвищення обізнаності населення у галузі виборчих прав і необхідний аспект існування і розвитку громадянського суспільства, то політична пропаганда участі у голосуванні - це викривлене пояснення необхідності участі у голосуванні з уникненням розкриття істинних цілей виборів. Наприклад, якщо громадянам пропонують реалізувати своє виборче право, з посиленням на відповідну норму закону, з поясненням і роз'ясненням аналогічної процедури за кордоном, і це здійснюється нейтрально - це здорова пропаганда. (Лазарович, 2017, с. 25-47).

Однак, якщо громадян наполегливо, можливо навіть примусово, змушують проголосувати за певний закон чи кандидата, трактуючи суть закону чи інтерпретуючи виборчу програму, - це - політична пропаганда. Вочевидь, політична пропаганда, в залежності від намірів і суб'єкта, що її здійснює, може мати легальний і нелегальний характер. Тому, важливо також встановлювати мотиви, засоби і способи політичної пропаганди. (Verbaux, 1927, p. 17-30).

Однак, політична пропаганда - це не обов'язково негативне явище. В ході проведення наукових досліджень з даної теми важливо дотримуватися принципів науково-дослідницької етики. Поняття і явища, що стосуються об'єкта дослідження

варто розглядати неупереджено і нейтрально й дистанційовано ставитися до теми. Тому, політичну пропаганду можна розглядати і як вплив, що здійснюється акторами політичного процесу на певні групи суспільства, або суспільство в цілому, з метою донесення і переконання об'єктів впливу у певних ідеях чи положеннях. Регулятором дотримання моральних і етичних принципів політичної пропаганди виступає адресат впливу. (Laswell, 1952).

Варто зауважити, що соціологічний підхід також має певні обмеження. Головна риса, яка демонструє недосконалість цього підходу - надто вузьке поле для дослідження політичної пропаганди. Звісно, на відміну від позитивістів, прихильники даного підходу наголошують на тому, що політична пропаганда виступає не лише інструментом впливу на суспільство з подальшим спогляданням за результатами. Цей вплив - система заходів, які "вмонтовують" проголошені ідеї в соціальний контекст. Таким чином, політична пропаганда виступає активною складовою, що здатна формувати новий суспільний порядок та зв'язки всередині конкретної спільноти. Однак, суспільство і соціум - далеко не єдине поле, якого стосується політична пропаганда. (Gerbner, 2000, p. 41-51)

Індивідуальний рівень, як його розглядає позитивістський підхід, і суспільний, що є основною категорією в соціальному підході - це лише окремі іпостасі, на які поширюється вплив політичної пропаганди. Відтак, існує ще рівень малих та великих груп, регіональний, національний, міжнародний. Пояснивши природу впливу політичної пропаганди на конкретного індивіда або суспільство в цілому, або ж дати визначення цьому поняттю лише на цих двох рівнях не означає вичерпно дослідити і концептуалізувати дане поняття. Водночас, без належного дослідження вказаного явища на цих базових рівнях неможливо продовжувати науково-дослідницький пошук.

Висновок. Отже, розглянувши основні підходи до визначення поняття "політична пропаганда", можна зробити висновок, що дані підходи з нових сторін розкривають значення і основні аспекти політичної пропаганди. Кожен з підходів зосереджує свою увагу на індивідуальному, індивідуально-психологічному і соціальному рівнях відповідно. Якщо дати оригінальне визначення одного із класиків теорії і практики пропаганди, то її можна назвати "послідовним і тривалим способом створення і формування подій з метою впливу на відношення публіки до підприємства, ідеї чи групи". Дане визначення Е. Бернейса є найбільш змістовним і відображає сутність сторону досліджуваного явища. (Gerbner, 2000, p. 41-51).

Важливими і якісно новими аспектами політичної пропаганди, які було виявлено і описано в межах даних підходів є такі:

1) Політична пропаганда може виступати в якості конструюючого елемента політичної системи. Вона здатна бути джерелом внесення змін у суспільстві, та породжувати нові суспільні зв'язки.

2) Природа впливу політичної пропаганди на індивідуальному і суспільному рівні відрізняється способом її сприйняття і глибокими установками,

на які вона діє.

3) Політична пропаганда завжди пов'язана з маніпулятивним впливом на свідомість об'єкта.

4) В залежності від підходу, сила політичної пропаганди може надходити з індивідуальних або суспільних світоглядних установок.

5) Політична пропаганда - не лише лінійний процес, а й такий, що передбачає обмін інформацією і її видозміну суб'єктом впливу.

6) Використання політичної пропаганди не є прерогативою лише держави. В сучасному демократичному світі до неї все частіше вдаються

організації, що мають на меті підтримку і розповсюдження демократичних цінностей і поглядів.

Тому, вказані підходи зосереджують свою увагу саме на розгляді і дослідженні концептуальних засад, каналів, методів, форми і видів сприйняття пропаганди. Однак, попри те, що прихильники даних підходів досліджують різні аспекти явища політичної пропаганди, всі вони сприяють формуванню цілісності і універсальності даного поняття. Тому, очевидно є необхідність продовження досліджень в даному напрямі і апеляція до сучасних підходів дослідження даної теми.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бондарев Д. “Опасность пропаганды в том что иногда пропагандист сам начинает в нее верить. Посмотрите на Лукашенко”. Исследователь медиа Григорий Асмолов - о том, как изменилась пропаганда в интернет-эпоху. Meduza : вебсайт. URL: <https://meduza.io/feature/2020/08/23/opasnost-propagandy-v-tom-chto-inogda-propagandist-sam-nachinaet-v-nee-verit-posmotrite-na-lukashenko>.

Воронко О. Пропаганда 2.0. Соціально-політичні студії. 2020. №4. С. 15-19.

Демідова А., Ярова А. Засоби масової інформації як четверта неформальна гілка публічної влади: способи медіа-маніпуляції. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. С.1-6.

Котлик О. Підходи до визначення терміну “пропаганда”. Лабораторія інформаційно-психологічних технологій Олександра Потеряхіна : вебсайт. URL: <https://labipt.com/approaches-to-the-definition-of-propaganda/>.

Лазарович М. Російсько-українська війна (2014-2017 роки). Короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 239 с.

Ньюман Л. Значение методологии: три основных подхода. Социологические исследования. 1999. №4. С. 124-133.

Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харків : Фоліо, 2018. 769 с.

Смірнова М. Створення стереотипів засобами масової інформації в добу інформаційного суспільства. Теле- та радіожурналістика. 2016. №15. С. 63-67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tir_2016_15_11.

Berelson B. Content analysis in communication research. New York : Hafner Press, 1952. 220 p.

Berelson B. Reader in public opinion and communication. Glencoe : Free Press, 1953. 611 p.

Bernays E. L. The verdict of public opinion on propaganda. New York : Universal Trade Press Syndicate, 1927. 49 p.

Brennan J. Propaganda about Propaganda. Critical Review. 2017. Vol. 29, №1. P. 34-48. DOI: <https://doi.org/10.1080/08913811.2017.1290326>.

Gerbner G. Future of Media: Digital Democracy or More Corporate Control? (Open Media Pamphlet). Tandem Library, 2000. 64 p.

Lasswell H. D., Lerner D., Pool I. d. S. Comparative study of symbols: An introduction. Stanford University Press, 1952. DOI: <https://doi.org/10.1037/14763-000>.

Nordenstreng K., Gerbner G., Mowlana H. The Global Media Debate: Its Rise, Fall and Renewal (Communication and Information Science Series). Norwood : Ablex Publishing, 1993. 208 p.

REFERENCES

Berelson, B. (1952). *Content Analysis in Communication Research*. New York: Hafner Press.

Berelson, B. (1953). *Reader in Public Opinion and Communication*. Glencoe: Free Press.

Bernays, E. L. (1927). *The Verdict of Public Opinion on Propaganda*. New York: Universal Trade Press Syndicate.

Bondarev, D. (2020). “Opasnost' propagandy v tom chto inogda propagandist sam nachinayet v neye verit'. Posmotrite na Lukashenko”. *Issledovatel' media Grigoriy Asmolov - o tom, kak izmenilas' propaganda v internet-epokhu* [“The Danger of Propaganda is that Sometimes the Propagandist Himself Begins to Believe in it. Look at Lukashenko.” *Media Researcher Grigory Asmolov on How Propaganda has Changed in the Internet Era*]. Retrieved from <https://meduza.io/feature/2020/08/23/opasnost-propagandy-v-tom-chto-inogda-propagandist-sam-nachinaet-v-nee-verit-posmotrite-na-lukashenko>.

Brennan, J. (2017). Propaganda about Propaganda. *Critical Review*, 29(1), 34-48. DOI: <https://doi.org/10.1080/08913811.2017.1290326>.

Demidova, A., & Yarova, A. (2018). Zasoby masovoi informatsii yak «chetverta neformal'na hilka publichnoyi vlady»: sposoby media-manipul'yatsii [Mass Media as the Fourth Informal Branch of Public Power: Tools of Media Manipulation]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*, 1-6.

Gerbner, G. (2000). *Future of Media: Digital Democracy or More Corporate Control?* (Open Media Pamphlet). Tandem Library.

Kotlyk, O. (2017). *Pidkhody do vyznachennya terminu «propahanda»* [Approaches to Defining the Term Propaganda]. *Laboratorya Ynformatsyonno Psykholohycheskykh Tekhnolohyy Aleksandra Poteryakhyna*. Retrieved from <https://labipt.com/approaches-to-the-definition-of-propaganda/>.

Lasswell, H. D., Lerner, D., & Pool, I. (1952). *Comparative Study of Symbols: An Introduction*. Stanford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1037/14763-000>.

Lazarovych, M. (2017). *Rosiy's'ko-Ukrayins'ka viyna (2014-2017 roky). Korotkyy narys* [Russian-Ukrainian War 2014-2017. Short Essay]. Ivano-Frankiv's'k: Lileya-NV.

Nordenstreng, K., Gerbner, G., & Mowlana, H. (1993). *The Global Media Debate: Its Rise, Fall and Renewal (Communication and Information Science Series)*. Norwood: Ablex Publishing.

N'yuman, L. (1999). Znacheniyе metodologii: tri osnovnykh podkhoda [Meaning of Methodology: Three Main Approaches]. *Sociological researches*, 4, 124-133.

Pochepstov, H. (2018). *Propahanda 2.0*. Kharkiv: Folio.

Smyrnova, M. (2016). Stvorennya stereotypiv zasobiv masovoyi informatsiyi v dobu informatsiynoho suspil'stva [Creation of Stereotypes by Mass Media in the Age of Information Society]. *Tele- ta radiozhurnalistyka*, 15, 63-67. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tir_2016_15_11.

Voronko, O. (2020). Propaganda 2.0. *Sotsial'no-politychni studiyi*, 4, 15-19.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 30.06.2022 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 15,18. Наклад 100 пр. Зам. № 4/22

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com